

KORUNK

LAKÁSÉPÍTÉS — TÁRSADALMI
HATÉKONYSÁG • SZÁRHEGY:
JELKÉPBŐL FÓRUM • NEMZE-
TISÉGI TÖRTÉNETÍRÁSUNK ÚJ
PÁSZMÁJÁN II. • ÉLELMISZER-
TERMELÉS ÉS -SZÜKSÉGLET
KALOTASZEGEN • ÉLETFORMA
ÉS ÍZLÉSNEVELÉS VIDÉKEN •
A BETHLEN GÁBOR-FÖLDMOZ-
GÁS KITERJEDÉSE (1580 — 1629) —
LÁSZLÓFFY CSABA SZONETT-
KOSZORÚJA • GY. SZABÓ BÉLA
HETVENÖT ÉVES • • • • •

1980 • 9

A Szocialista Művelődési és Nevelési Tanács folyóirata

KORUNK

XXXIX. ÉVFOLYAM, 9. SZÁM • 1980. SZEPTEMBER

- SEBESTYÉN GYÖRGY • Lakásépítés — társadalmi hatékonyság 633
KANTOR LAJOS • Szárhegy: jelképből fórum (Az első Kriterion-tábor után) 638
* * * Irodalmunk és közönsége (Egy tanácskozás jegyzőkönyvéből) 640
* * * Nemzetiségi történetírásunk új pásmáján II. (Korunk-kerekasztal) 654
LASZLÓFFY CSABA • A Bethlen Gábor-földmozgás kiterjedése (1580—1629) — szonettkoszorú 664
GAGYI LÁSZLÓ • Emlék, Ha lehetne (versek) 666

JEGYZETEK

- MURÁDIN JENŐ • Új meg új híveket szerezni a művészi szépnek... (Gy. Szabó Béla hetvenöt éves) 667
HEREDI GUSZTÁV • Véleményem szerint... 668

FÓRUM

- TÓTH SÁNDOR • Egy gondolkodói alkat kalandja az elmélettel (Aradi József kerekasztal-felszólalásának margójára) 671
GYÖNGYÖSI GÁBOR • Elmélete is hiányzik... 680
BERNÁD ÁGOSTON • Post festa, avagy jobb későn, mint soha 681

HAZAI TÜKÖR

- KESZI-HARMATH SÁNDOR • Élelmiszertermelés és -szükséglet Kalotaszegen I. 683

ÉLŐ TÖRTÉNELEM

- BAJOMI LÁZÁR ENDRE • Mosonyi (Wenger) 691
WEINBERGER JÁNOS • Pireneusi éjjelek; Rabesajkám, kicsi csajka (versek) 693

KATEDRAKÖZELBEN

- GERGELY RÓZA • Életforma és ízlésnevelés falun 694

SZEMLE

- SZILÁGYI JÚLIA • Utak az időben (Gondolatok a könyvtárban) 697
BENKŐ SAMU • Erdélyi diákok németalföldi peregrinációja a XVIII. században 699
BEKE GYÖRGY • Rapszodikus önéletírás 702
SZABÓ ATTILA • Természettudományos vizsgálatok Erdélyből 706

LÁTÓHATÁR

Gáll Ernő: Fábry-reneszánsz (Irodalmi Szemle); F. M.: Intelligencia és önmegvalósítás (Der Spiegel); Cs. K.: Írástudatlanság — magas fokon (Encounter); K. L.: Hiányzó Madách-kronológia (Palócföld); R. E.: Marx átkel az óceánon (Le Monde Dimanche)

SZERKESZTŐK—OLVASÓK

ILLUSZTRÁCIÓK

Bakó-Hetei Rozália, Dóczy András, Fazakas Tibor, Gy. Szabó Béla, Székely Dániel, Vernes András, Zsigmond Aranka

KORUNK

ALAPÍTOTTA Dienes László (1926) — SZERKESZTETTE Gaál Gábor (1929—1940).
Főszerkesztő: Gáll Ernő • Főszerkesztő-helyettes: Rácz Győző
Felelős titkár: Ritoók János
Szerkesztőség: Kolozsvár-Napoca, Mócok útja 3.
Telefon 2 18 36 (főszerkesztő); 1 60 30/117 (titkárság); 1 60 30/125 (szerkesztők).
Postacím: 3400 Cluj-Napoca, căsuța poștală 273. Republica Socialistă România.

Lakásépítés — társadalmi hatékonyság

Lakásépítésünk az utóbbi másfél évtizedben soha nem tapasztalt méreteket öltött. Az állami vállalatok építette lakások száma 1965 és 1975 között majdnem megháromszorozódott. A lakásállag csupán városban az utóbbi negyed évszázad során körülbelül egymillió otthonnal gyarapodott. A jelenlegi ötéves tervben közel egymillió lakást építünk, szemben az előző ötéves terv során épült 500 000-rel; mindezek következtében számottevő módon javulnak lakásviszonyaink. A lakásépítés méreteit tükrözi az, hogy az országban végzett összes építő-szerelő munka hatodrésze lakóházak emelését szolgálja. A XII. pártkongresszus előírásainak megfelelően az 1975—1990 közötti időszakban több otthont építünk, mint amennyi addig valamennyi városunkban létezett.

A lakásépítés különös jelentőségéről pártunk főtítkára, Nicolae Ceaușescu elvtárs is több alkalommal szőtt, így például legutóbb az RKP KB május 29—30-i munkaértekezletén, valamint a Dolgozók Országos Tanácsának bővített teljes ülésén 1980. június 13-án, s mindkét alkalommal hangsúlyozta, hogy maradéktalanul teljesíteni kell a tervet e fontos munkaterületen.

A nagyarányú lakásépítés — a dolgok természetéből következően — messze-menő gazdasági-társadalmi következményekkel jár. Az alábbiakban ezekkel kívánunk foglalkozni, különös tekintettel a hajlékok kényelmi fokára és az építés társadalmi hatékonyságára.

A lakás arra hivatott, hogy az ember három alapvető életfeltétele — élelem, ruházat, hajlék — közül az egyiket megteremtse. A lakás gazdasági szempontból a fogyasztási javak közé tartozik, s eszerint vele szemben is érvényesül az állandó minőségi javulás követelménye. Megkülönbözteti viszont a többi fogyasztási cikktől nagyfokú tartóssága, s az a tény, hogy tetemes emberi munkát fektetnek bele. A. D. Turin angol professzor szerint — miként az 1966-ban tartott bukaresti nemzetközi építészeti tanácskozáson kifejtette — Angliában a lakóház négyzetmétere annyiba kerül, mint az országos havi átlagfizetés. (Orientatív számnak tekinthető a 72 m², ugyanis jelenleg a hazánkban épülő lakásoknak ekkora az átlagterülete.)

A lakás szerepe azonban nem merül ki csupán a hajlék-jellegben. A legrégibb időktől kezdve a házban bizonyos termelői tevékenységet is folytattak, házimunkát, majd idő múltán, az életmód bonyolultabbá válásával, de a gyermekgondozás és -nevelés, valamint a művelődési élet sokféle megnyilvánulása is helyet kapott az otthonban. Ugyanakkor a lakás szerepének sokrétűbbé válásával párhuzamosan bizonyos tevékenységek kiléptek a családi keretből, és társadalmi feladatokká váltak. Gondoljunk bizonyos termelési folyamatokra, az oktatás jelentős részére, az egészségvédelem, a művelődés nagy hányadára, s más olyan tevékenységekre, amelyeket ma szakosított egységekben végeznek; emez egységeket — bizonyos értelemben véve — az otthon meghosszabbításának, külső kiterjesztésének tekinthetjük. Éppen ezért a lakásépítést hovatovább nagy együttesekben, egységekben tervezik és végzik, beleszámítva a kereskedelmi hálózatot, a népjóléti-művelődési intézményeket, ugyanakkor számolnak az iparfejlesztés törekvéseivel is. Mindez természetesen nem csökkenti a szoros értelemben vett lakás jelentőségét; ellenkezőleg, az általános gazdasági-műszaki haladással párhuzamosan mind nagyobbak e téren is a mennyiségi és minőségi követelmények.

A megfelelő otthon biztosítása az egész lakosság számára úgyszólván minden országban elmaradt ahhoz a fokhoz, szinthez képest, amelyen — egyébként távolról sem teljesen — az élelmezési és ruházati igényeket kielégítették (hogy miért, arra ezúttal nem térünk ki). Ez a helyzet sokféle következménnyel jár. Több család közös lakása, a mellékhelyiségek közös használata a nézeteltérések, összecsapások állandó forrása, s végső fokon a családok belső egységét is veszélyezteti. A lakás-csere — akár a családtagok számának növekedéséről, akár csökkenéséről vagy munkahelyváltoztatásról van szó — fölöttebb nehézkes. A rossz lakásviszonyokból származik sok-sok hiány, visszasság, legyen szó akár az egy főre jutó négyzetméterekről, akár más kérdésekről; de ugyancsak a lakáshiányból fakad a gyakori ingázás és a munkaerőellátás sok-sok gondja, nehézsége; amikor pedig kevés szobára sok lakó jut, nem lehet biztosítani a gyermekek neveléséhez, a családtagok

szakmai képzéséhez, művelődéséhez szükséges megfelelő körülményeket, a pihenés és a munkaerő fölfrissítésének feltételeit.

A lakáshiány kielégítésének, amellettt hogy megszünteti az előbb említett hiányosságokat, más, egyáltalán nem elhanyagolható, bonyolult gazdasági hatása is van. Említsük meg például azt, hogy új lakásba költözés esetén a család kiadásai az addighoz képest teljesen másfelé irányulnak: tartós fogyasztási javak — bútor, háztartási gépek — beszerzésére, amelyeknek a régi otthonban nem volt helyük. Ez az eljárás ugyanakkor újfajta álláspontot, magatartást is jelez a család jövedelmével történő gazdálkodásban, magasabb művelődési és szakmai szint felé irányulást. Az új otthon egyúttal jobb pihenést, fölfrissülést nyújt, ami aztán jótékonyan hat a munka termelékenységére, csökkenti a munkaerő-vándorlást.

Mérsékeli ugyanakkor az ingázást is. Azzal ugyanis, hogy az ingázót behozza munkahelyének városába, lehetővé teszi, hogy a dolgozó munkájára fordítsa fő figyelmét, elősegíti a termelés három váltásában való megszervezését, tehát hozzájárul a termelékenység fokozásához különösebb ipari beruházás nélkül, csupán a lakóházba való befektetéssel, ami nagy anyagi és pénzügyi megtakarítást jelent a társadalom számára. Hogy ez mennyire így van, elegendő rámutatni: manapság nálunk egy munkahely létesítése országos átlagban 700 000 lejbe kerül.

Ma már általánosan elfogadott tétel, hogy a nemzetgazdaság egészének fejlődését összhangba kell hozni az ipar és a lakáshálózat kiépítésével. A Román Kommunista Párt programja előírja: a lakáskérdést 1990-re alapjában meg kell oldani.

A lakáskérdés megoldása nyilvánvalóan idő kérdése is, és függ az adott kor szak gazdasági-társadalmi lehetőségeitől. Hazánkban azt a célt követjük, hogy minden családnak önálló lakása legyen, s valamennyi családtagnak egy-egy szoba álljon rendelkezésére — meghatározott kényelmi fokon. Ez utóbbi megállapítást külön hangsúlyoznók, minthogy történelmileg meghatározott kérdéstről van szó.

Komforton, azaz kényelmi fokon azoknak az anyagi tényezőknek az összességét értjük, amelyek tetszetőssé, lakályossá, egészségessé teszik az otthont. Ebben az értelemben a komfortot egész sor alaptényező határozza meg: a nagyság, a helyiségek száma és elhelyezése, egymás közti kapcsolatok, a „végső simítási” munkálatok kivitelezése, az alapanyagok minősége, a lakás mikroklímája stb. Mindezek ellenére a hagyományos komfort kifejezés hiányos, minthogy nem fejezi ki, nem tükrözi az évszázadunkban elért műszaki, higiéniai és más jellegű fejlődést.

Valóban, az elmúlt évtizedek urbanisztikai tapasztalatai, a kutatásoknak a lakhatóság, lakályosság irányába való kiterjedése nyomán a komfortnak új fogalma alakult ki, amely tekintetbe veszi az otthon megközelíthetőségét, a munkahely és az otthon közti közlekedés lehetőségét, a különféle, bizonyos életmódhoz feltétlenül szükséges szolgáltatások színvonalát és nem utolsósorban azt a közeli és tágabb környezetet, amelyben a felsorolt sokirányú tevékenység végbemegy.

Mindezek figyelembevételére alapján a *hagyományos komfort* kifejezés helyett használjuk az egységes városi komfort fogalmát, amelyben benne foglaltatik — ismétlem — a lakás és a munkahely, valamint a szolgáltatási egységek közti távolság és minden egyéb jellemző vonása annak a szűkebb-tágabb térségnek, amelyben eme sokféle tevékenységet (mindennapi életünket) kifejtjük.

A komfortfogalom fejlődése, bővülése nem torpant meg itt. Az utóbbi esztendő népjóléti intézkedései, a lakáskérdés társadalmi vetületeinek fokozott tanulmányozása arra a következtetésre vezetett, hogy a lakáshelyzet politikai gazdaságtani elemzése — ha nem csupán egyéni érdekeket, hanem országos vagy nagy területi szempontokat vesz tekintetbe — más megközelítést, sajátos látásmódot igényel. Ez utóbbi pedig olyan mértékben alakul ki, amilyen mértékben és szinten a két összetevőt — tehát a lakáskomfortot és a városi komfortot — az ország egész lakossága élvezi. Ezek nyomán áll elő a következő, még újabb döntő tényező: a társadalmi komfort.

A komfort tehát nem csupán az egyes lakások minőségi jellemzője, hanem sokkal jelentősebb valami: olyan mutató, amely tükrözi a fejlesztést szolgáló beruházások társadalmi hatékonyságát és a városgazdálkodás eredményességét. Társadalmi hatékonyságon ezúttal azt értjük, hogy milyen a kapcsolat a társadalmi hatás és az elérése végett kifejlesztett erőfeszítés között.

Az előbbi meghatározások kapcsán jegyzem meg, hogy mihelyt a komfortot olyan mutatóként kezeljük, amely tükrözi a befektetések hatékonyságát, pontosabban: bizonyos gazdasági tevékenység hatékonyságát, kiderül, hogy e célt három folytatólagos ütemszakaszban érjük el. Az első az elgondolás, a megtervezés. Az esetet ölt — részben vagy egészen, az előírt minőségben vagy nem — a kivitelezés során; ez a második szakasz. A harmadik: a működtetés, a használat, ami abból áll, hogy az eredeti elgondolásnak megfelelően használják-e a lakást, ami sok-sok szervezési tényezőtől, a lakók lakáskultúrájától s egyéb feltételektől függ. Eszerint

egy bizonyos módon elgondolt, megtervezett, és fölépített otthont használhatnak az eredeti elgondolás szerint, vagy azzal ellentétes, nem megfelelő módon, túlzó-foltan, alkalmatlan bútorzattal, a szolgáltatási hálózat pedig működhethet az előirt szinten vagy az alatt.

E rövid elemzésből következne a komfort fogalmának újszerű körülírása: „A komfort olyan összetett mutató, amely tükrözi az építkezés és a városgazdálkodás hatékonyságát, és magában foglalja mindazokat a kedvező feltételeket, amelyeket a megépített és kialakított építményállag és a szélesebb körű keret, a környezet biztosít — megfelelő működése révén — az emberi élet kibontakoztatásához. A komfort két főelemből áll: az egyedi komfort magában foglalja a lakás elkészítésének, a beépített anyagoknak, a belső térkiképzésnek a minőségét; a városi komfort azt a szintet jelenti, amelyen az egy bizonyos életmód folytatásához szükséges szolgáltatások rendelkezésre állnak, valamint annak a nagyobb környezetnek a kényelmi fokát, amelyben az életmódunknak megfelelő valamennyi tevékenységünket kifejtjük. A társadalmi komfort pedig azt a színvonalat jelzi, amelyet bizonyos közösség elért, azaz azt a mértéket, amelyben a közösség valamennyi tagja élvezheti a két előző (egyedi és városi) kényelmi fok előnyeit.“

Figyelmet érdemel e tekintetben az, hogy a „használat“ módjának beiktatása a komfort fogalmába — több objektív anyagi tényező mellett — a meghatározó elemek közé besorol egy szubjektív (társadalmi vagy egyedi szintű) tényezőt is.

A komfort új meghatározásával kapcsolatban néhány jellemző vetületet emelnék ki:

1. A komfortnak a városgazdálkodás és -építkezés hatékonysági mutatójaként való meghatározása rámutat társadalmi függőségére. Eszerint tehát nagymértékben függ a társadalmi elvárásoktól (szociológiai vonatkozások), az adott közösség műszaki, anyagi lehetőségeitől (korlátozott gazdasági föltételezettség) és az igények kielégítésének útjától-módjától (politikai opció). Ez utóbbira vonatkozóan megjegyzem: azt a szempontot, hogy tanuljunk a fejlett államok tapasztalataiból, gyakran mellőzik. Így például a szabad idő növekedése nyomán a tőkésállamokban — főleg Amerikában — individualista megoldások tapasztalhatók: növelték a lakteret, tömegméréteket építettek második otthont (hétvégi házat), s az egyéni közlekedési eszköz (személygépkocsi) került előtérbe. Ily módon azonban az egyént elszigetelik a társadalomtól, a közösségtől. Nyilvánvaló, hogy a szocialista fejlődés más úton jár majd.

2. Mint már említettük, az új meghatározás az egyedi és városi komfort dialektikus összefüggésére épülő társadalmi komfort komplex összetevő: az adott helyzetben a rendelkezésre álló anyagokkal úgy kell gazdálkodni, hogy a fejlődés kiegyensúlyozott legyen, különben az egyik tényező túlhajtott kiemelése a másik visszaesését vonja maga után. Ha például az egyedi (lakás)komfort szintjét túl gyorsan emeljük, nem marad elegendő eszközünk, lehetőségünk a társadalmi komfort megvalósításához; emiatt írják elő ismételten, a követelmények fejlődésének megfelelően, az építendő lakások nagyságát és költségét.

3. Az új meghatározás a komfortnövelés sokféle lehetőségét rejti magában. Különösen a szociális-kulturális létesítmények fontosságát hangsúlyozzók, amelyek egyfelől növelik a szabad időt, másfelől lehetőséget nyújtanak az ésszerű szabadidő-gazdálkodásra. Ez a meghatározás persze egyúttal arra is emlékeztet, hogy a városi komfort növelhető szervezési intézkedésekkel is, a meglévő létesítmények jobb kiaknázása révén, különösebb befektetések nélkül. Továbbá fölhívja a figyelmet arra, hogy az átgondolt tervezés és kivitelezés mellett az új lakókat meg kell tanítani arra is, hogyan használják a lakásokat. Nem ártana evégett a kulcs átadásával együtt részletes használati utasítást is nyújtani.

A komfort e tág értelmezésével kapcsolatban szükséges egyet-mást pontosítani. Elsősorban azt, hogy a komfort ilyenfajta megközelítése esetén a gazdasági hatékonyság csupán közvetett módon mutatkozik meg, minthogy a lakásépítés, a komfortnövelés nem gazdasági, hanem társadalmi célkitűzés. Másodsorban, a társadalmi hatékonyságot úgy tekintik, mint a gazdaságit, tehát olyan viszonyként, amely az elért társadalmi hatás és az erőfeszítés közt mutatkozik. Ezt a fogalmat azonban még nem írták körül operacionális és jól mérhető mutatószámokkal, hogy kellőképpen tükrözhesse a népjóléti célok irányába tett lépéseket. Végeztek ugyan itthon és külföldön sokféle felmérést a légszennyezettség, zajártalom, környezeti higiénia, tömeglélektan területén, s mint tudomány, az ökológia is számos adatot szolgáltat arra vonatkozóan, mi a teendő megfelelő emberi környezet, életterület kialakítása végett, de — véleményem szerint — az ember és környezete közti viszony vizsgálatok az embert társadalmi kapcsolataitól elkülönítve, csak mint egyént tekintették.

Ismeretes: az építés, városrendezés célja, hogy megépítse és kialakítsa a valamennyi egyéni és közösségi tevékenység folytatásához szükséges életteret (lakás, város, zöldövezet stb.). Az ember és környezete közti kapcsolat azonban nemcsak az egyed és a környezet kapcsolata; ha árnyaltan vizsgáljuk a kérdést, kiderül, hogy sokféle kapcsolat létezik ember és környezet közt, egyes kapcsolatok uralkodó módon egyéni, mások pedig hangsúlyozottan közösségek. Ha pedig ez a helyzet, akkor nyilvánvaló, hogy a megépített és megalkotott környezet elősegítheti vagy fékezheti a szocialista életmód kialakítását.

Az ember (egyén)—környezet viszony, valamint a népjóléti igények növekedése sokféle kérdést vet fel szocialista társadalmunkban. Mint minden esetben, úgy az építés, városrendezés hatását is az alapvető szocialista célkitűzések szövegéből kell vizsgálnunk. Egyik döntő cél nyilvánvalóan a társadalmi osztályok közti különbség csökkenése, a különféle rétegek közlekedése, az össznépi egységesség megvalósítása. Ebben a vonatkozásban a pártprogram az építészeti és a területrendezés feladatául azt írja elő, hogy valamennyi állampolgár részére egyenlő életfeltételeket kell biztosítani, a város meg a falu közötti lényeges különbségek fokozatos megszüntetésével pedig a falu emelkedjék a város színvonalára. Természetesen távlati elképzelésekről van szó, de máris sokat tettünk ez irányban: falvaink jelentős része emelkedett városi rangra, és a legtöbb falu teljesen új, a városhoz hasonló arculatot kapott. Ugyanakkor eltűnnek városban a gazdagok lakta előkelő, fényűző negyedek és a proletárok lakta nyomorkörzetek: az új, napos, zöldövezetes kerületek építése mellett szakaszosan felszámoljuk a lebontásra érett, egészségtelen városrészeket, a megmaradó utcákba, otthonokba pedig vizet vezetünk, villanyt, kanalizációt, átvilágítást.

A homogenizálás azonban nem jelent sablonosítást. A területrendezés célja egyfelől a helységek változatossága, másfelől egy városban belül a körzetek, tágjak, utcák sokarcúsága.

Ez a változatosságigény gyakori viták tárgya volt, sokszor keltek ki az elszűrkülés ellen. Ismeretes, hogy hazánk városai olyan hálózatot, rendszert alkotnak, amelyben minden helységet sajátos domborzat jellemez, és az országos munkamegosztás szerint jól körülhatárolt feladatokat lát el. A helységek sajátossága, egyedisége tehát nem csupán a történelmileg kialakult épületállagtól függ, hanem a meglévő, objektív földrajzi, éghajlati tényezőktől, a lakosság demográfiai és foglalkoztatási viszonyaitól — a területrendezés szempontrendszerét egyiket sem nélkülözheti. E tényezők figyelembevétele alapján természetesen különféle városokat építünk, még akkor is, hogyha az ipari jellegű és méretű építkezés nyomán a különböző helységek házái nagyjából hasonlóan egymáshoz.

Ilyen megfontolások alapján elemezzük például a nagyváros központjának a kérdését. Véleményem szerint az *egyetlen* városmag vagy központi övezet megőrzésének vagy kiépítésének az elve túlhaladott. A híres, nagy metropolisok kialakulása is ellentmond az egyetlen központ elvénél — példa rá Párizs. A nagy fővárosokban nincs egyetlen, mindenféle szerepet betöltő központ, hanem van üzleti, művelődési, politikai-közigazgatási központ. Ennek nyomán a városok különböző negyedei különféle jellegűt kapnak, s ezzel elkerülhető az „egységes központ” felé irányuló közlekedési torlódás. Ilyen megfontolások nyomán ajánlatos, hogy nagyságukhoz mérten városaink minél többféle szerepet töltsenek be az országos helységhálózatban elfoglalt helyük szerint. E szerepekörök sokasága, valamint a népjóléti-művelődési létesítmények változatossága — pártunk távlati célkitűzéseinek megfelelően — elősegíti az emberi személyiség sokoldalú kibontakoztatását.

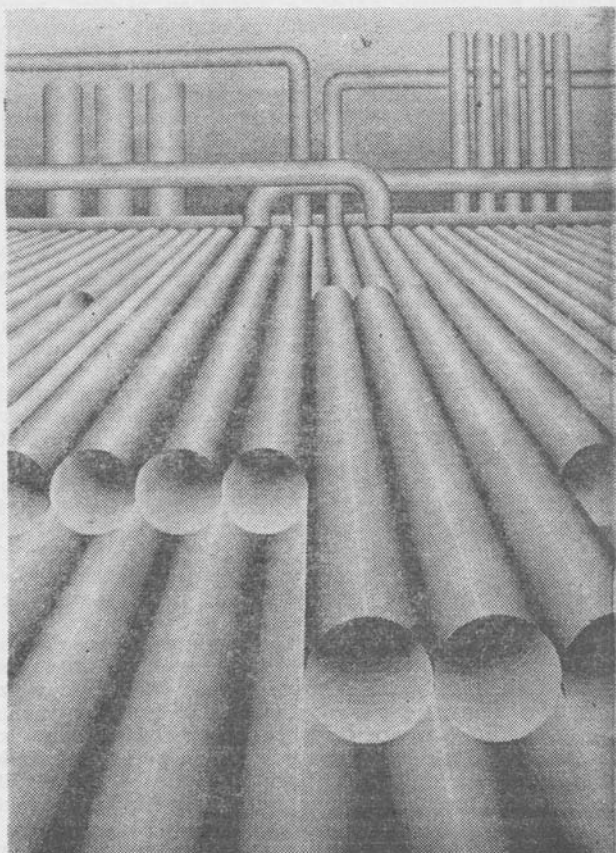
Az egész társadalom civilizációs körülményeinek gazdagodása, a korszerű életmód különféle igényeinek kielégítése elengedhetlenül összefügg a szolgáltatások fejlődésével. Az építészeti-városrendezési megoldásoknak ezen a téren is elő kell segíteniük a szocialista társadalmi követelmények érvényesítését. Ha kritikátlanul átvesszük a nyugati — individualista életelvű, szocializmustól idegen elgondolásokon alapuló — megoldásokat, káros következményekkel számolhatunk: elszigeteljük az egyént, elidegenítjük az emberközi kapcsolatokat, csökkentjük a társadalmi szolidaritást és felelősségérzetet.

A szocialista megoldás az, hogy többszobás otthonokból, közös, szabad térségekből és közösségi szolgáltatásokból álló nagy körzeti együtteseket alakítsunk ki. Hazánkban egyre inkább kiterjed az egészségügyi, oktatási, művelődési hálózat. A cél: megtalálni a módját annak, hogy közösségi, társadalmi szervezés útján elégszük ki a lakosság igényeit, s ily módon minél több szabad időt biztosítsunk számára, különösen a nőknek. Arról van szó, hogy kiterjesszük a köztételek hálózatát (kantin-vendéglők, önkiszolgáló éttermek, háztömbkonyhák stb.), továbbá a gyors és olcsó mosodák, tisztítók, bölcsődék, óvodák, napközik, diákot-

honnal rendelkező iskolák, gyermekotthonok s más olyan intézetek rendszerét, amelyek „gyártják a szabadidőt”. A népjóléti hatás mellett emez intézményeknek gazdasági hatásuk is van, mivel a háztartásban lekötött energia egy részét fölszabadítják, és más, termelékenyebb irányba terelik. Igen nagy jelentőségű ez a kérdés, ha meggondoljuk, hogy bizonyos számítások szerint ma annyi munkát fejtünk ki a háztartásban, mint minden egyéb szakmai tevékenységünk összterületén.

A szabad idő növekedésével párhuzamosan fokozódik a szabadidő-gazdálkodással kapcsolatos szociális-művelődési létesítmények szerepe. Ide sorolandók a parkok, sportlétesítmények (köztük a lakónegyedekben elhelyezett tömegsport-létesítmények kell hogy döntő szerepet játsszanak), a közéletmezési egységek egy része (cukrászdák, kávézók stb.), turisztikai egységek, művelődési házak. Ez utóbbiak nem lehetnek csupán úgynevezett „városiak” vagy nagy kerületiek, hanem a kisebb lakókörzetekben is lennie kell klubnak, könyvkölcsönzőnek. Ezek megvalósítása mind benne foglaltatik pártunk programjában, a sokoldalúan fejlett szocialista társadalom ama célkitűzésrendszerében, amelynek alapján mind magasabb szinten elégítjük ki valamennyi állampolgár igényeit, és a társadalom mind több feladatot vállal magára, hogy megkönnyítse tagjai munkáját, szebbé tegye életüket.

E helyütt az építésnek, területrendezésnek csupán néhány kérdését vettem föl. A probléma persze sokkal bonyolultabb és szerteágazóbb. Véleményem szerint azonban a döntő: e kérdések felvetésében, tárgyalásában a társadalmi hatékonyság alapvető kritériumként szerepeljen avégett, hogy a lakásépítés és a területrendezés a maga sajátos lehetőségeivel, eszközeivel jótékonyan hasson az emberi tudatra, hozzájárulva szocialista társadalmunk új emberének kialakításához.

Fazakas Tibor: Ipar

Szarhegy: jelképből fórum

Az első Kriterion-tábor után

Jelképek nélkül ma már el sem tudjuk képzelni életünket. A régiék mellé újak születnek — s a régiék is megújulnak, időszerű jelentést kapnak. Gaál Gábor *Korunkja* maga is ilyen szimbólum, de az egykori ellenfél, a *Helikon* sem azt jelent (csupán) nekünk, amit egy fél évszázaddal ezelőtt, az egymás közti heves viták idején vagy még inkább negyedszázaddal később, az öncsonkító elfogultságok és torz kisajátítások éveiben tulajdonítottak neki (kizárólagosan). Marosvécs értelmét ma fogjuk fel igazán, egy más korszak távolából, amikor változott körülmények között ismétlődő feladatokra ébredünk. És amikor végre alkalmunk van közelebről meg tudni, hogyan is működött ama bizonyos helikoni szabad fórum, a felnyitott „levelesláda“, a marosvécsi találkozók jegyzőkönyveinek ismeretében realisabb képet alkothatunk magunknak e szabadság akkori korlátairól, a résztvevők közös akaratáról, elhatározásairól és egyedi elégedetlenségeiről, bezártságérzetükről és kitérés kísérleteikről, amelyek (mondjuk ki végre!) nem maradtak reménytelen kísérletek. Hiszen a helikoni írók érdekvédelmi szervezkedésén túl már a huszas-harmincas évek találkozóin középpontba került az olvasótoborzás, az ifjúság nevelése, az iskola, a színház, a képzőművészet, a kapcsolatteremtés az egész magyar irodalommal — és nem utolsósorban az együttműködés a román és a szász írói társakkal. S az első, életbevágóan fontos eredmények is megmutatkoztak. Az *Erdélyi Helikon*nak abban a számában például, amely József Attila négy román versfordítását közölte — 1934 nyarán —, és amelyben Szemlér Ferenc egyaránt jegyzi a román folyóiratszemlélt és a Nagy Lajos *Kiskúnhalomjáról* szóló recenziót, amelyben Szerb Antal ír a később legendás hírűvé vált Praeről, Szentkuthy regényéről, Thurzó Gábor új német könyvekről, Vass László szlovák költők verseiről, amely lapszám Jékely „két kalotaszegi vers“-ét hozza s egy magyar író, a Clevelandben élő Reményi József amerikai naplóját — nos, ugyanitt olvasható a *Marosvécsi napok* című beszámoló is, benne a következő bekezdéssel: „A megbeszélések utolsó napján Emanoil Bucuța jelentette be, hogy kötelességének érzi a román—magyar irodalmi kapcsolatok állandósítását és rendszeresítését és ezért máris felkérte a román irodalmi folyóiratokat, hogy állandó rovatban foglaljanak az erdélyi magyar irodalom eseményeivel. Bejelentette továbbá, hogy a »*Fundajia Regele Carol*« tíz erdélyi magyar regény román fordítását óhajtja kiadni s ezeknek a műveknek kiválogatásához kéri a Helikon tanácsát és közreműködését. Az írók köszönettel vették tudomásul a bejelentést és elhatározták, hogy készségesen állnak az államtitkár rendelkezésére a szép terv megvalósítása érdekében.“ De nem várva a tervek és ígéretek beváltását, a következő *Helikon*-szám már hirdeti „a Pen-Club romániai magyar alosztályának megbízásából“ kiadott öt román dráma Kádár Imre-féle fordítását (Caragiale: *Az elveszett levél*, Goga: *Manole mester*, Ef-timiu: *Prometheus*, Minulescu: *A szerelmes próbababa*, Sadoveanu: *A mételty* — Bánffy Miklós előszavával).

Nem véletlenül emlegette tehát George Sbârcea Szárhegyen a hajdani Marosvécsét, s nem alaptalanul jelezte a párhuzamlehetőséget Domokos Géza, a Kriterion igazgatója, a Romániai Írók Szövetségének titkára az 1980. június 4—6. közötti tanácskozás bevezetőjében: „Sok éve érezzük hiányát annak, hogy rendszeresen találkozzunk, és megbeszéljük irodalmunk — s ezen belül a romániai magyar irodalom — aktuális kérdéseit. Hinni szeretnők: a most alapozódó szarhegyi Kriterion-táborozásokon erre máskor is alkalom lesz. Tanácskozzunk tehát ugyanolyan felelősségtől áthatva, mint ahogyan azt egykor a marosvécsi találkozók résztvevői tették, felülemelkedve belterjes ügyeinken, befogadva minden jó hatást, minden korszerű kezdeményezést. Legyen ez a hely az őszinte beszéd, a nyitottság, a megértőkészség fóruma.“ Marosvécs és Gyergyószárhegy között persze nagy a távolság. Nem annyira földrajzilag, mint inkább a viszonyítási lehetőségekben. Vajon azt jelentené ez, hogy még távolabb kerültünk Kolozsvártól, sőt Marosvásárhelytől is — legfeljebb Csikszereda esik közelebb? Más jelképet érdemes keresni és lehet találni Szárhegyben: mint már többen is megírtuk, a helyi erőkből restaurált, komfortossá varázsolt kolostor, a benne évek óta működő képzőművészeti „Barátság Tábor“ a rejtett energiák, a felismert önazonosságban rejlő, valóságga

váltható remények és hitek sokszor számításon kívül maradó tényezőjére hívja fel a figyelmet. Az ősi vécsi kastélyt ma más célokra rendelték, távol került az irodalomtól és a józan, sőt az ép észtól, alkotástól, a félig romos szárhegyi kolostorépületből viszont, valóban népi összefogással, új művelődési központot lehetett létrehozni. Mert igaz ugyan, hogy ez a „központ“ évente csak pár napra, hétre vagy hónapra lesz messzehangzó fórummá, nyugalmat, ihletet adó alkotótáborrá, de a földrajzi távolság, sőt a történelmi is, a szétsugárzó gondolatok és művészi alkotások révén legyűrhető — Szárhegy tehát jelenlegi státusa szerint is betöltheti funkcióját.

Tömegkommunikációs helyzetben élünk — ahogy Egyed Péter mondta a szárhegyi találkozó harmadik napján —, mások tehát az adottságaink, mint a három és fél évszázaddal ezelőtt született s közel háromszáz éve Gyergyószárhegyen elhunyt Kájoni Jánosnak, a ferencesek híres nyomdászának és folklórgyűjtő zeneszerzőjének voltak annak idején. Íme, a példa: mire a sorok az olvasóhoz jutnak, a megyei és központi napilapok (magyarok és románok), *A Hét* (1980. 25. és 26. szám) és a *Vatra* s a többi tömegkommunikációs csatorna útján már híre — és talán tekintélye — van a szárhegyi Kriterion-tábornak is. (Csak a bukaresti tv magyar adásának munkatársai nem jöttek el — hívásra sem!) A kivonatossan közölt jegyzőkönyvek s az olyan beszámolók, mint a megbeszéléseken ugyancsak aktív Beke György é az *Utunkban*, megéreztetnek valamit abból a hangulatból, amelyben három napon át, e „hidalgó napokon“ (ahogy a „hid“ metaforát tréfásan kiforgattuk) romániai magyar és román írók tanácskoztak, véleményét mondtak, vágyakat fogalmaztak meg közös dolgainkról, hogy feloldják az ellentmondást a „magá gondok“ és a „közös ünnepek“ között (Beke találó szembesítése ez). A csángóság sem csupán Kájoni kapcsán került szóba, mint ahogy a Sütő könyvéből immár közismert mezősegi problematikát sem a szerzőnek kijáró tiszteletből emlegettük. Az első két nap délelőttjén (a délutánok, esték a közönségé s a kötetlen beszélgetéseké voltak) két nyelven folyt a véleménycsere, az eredmények és hiányok számbavétele, s valamennyiünk közös öröme a jelenlévők lényegi egyetértése, együttes megoldáskeresése jellemezte a felszólalásokat. Ahogy Huszár Sándor mondta, „nemcsak azzal kell foglalkoznunk, hogy 2000-ben milyenek lesznek a gyárak és milyen a földművelés, hanem azzal is, hogy milyenek lesznek az együttélés formái“. És ez nyilván írói gond is — a legfontosabbak egyike. Ezért talált olyan élénk visszhangra a Marosvásárhelyt élő jeles román prózairó, a *Vairát* szerkesztő Romulus Guga őszinte megnyilatkozása, szembeszései a hallgathatatlan feladatokkal, amelyek messzebb vezetnek, mint a műfordítás szűk szakmai szempontjai. „A fiatalok nagy részének nincs megfelelő nyelvtudása, és jószívrrel kellő nevelése sincs arra, hogy a saját háza táján túl tekintsen — jelezte a magyarul kitűnően beszélő Guga személyes szerkesztői tapasztalatát. — Erdély a kultúrkapcsolatok számára kiváltságos hely, s ezt ki kell használni.“ De hasonlóan nyílt, a nemzeti-nemzetiségi önkritikától sem mentes helyzetelemzésre vállalkozott a résztvevők nagy része a kölcsönös műfordításokat és a megismerést (ismerést?) számbavétele első két napon, majd a harmadikon, amikor már a romániai magyar irodalom belső ügyei kerültek terítékre, „Irodalmunk és közönsége“ címszó alatt. (Hogy itt sem a belterjesség érvényesült, arról a *Korunk*-olvasó személyesen győződhet meg, e harmadik nap Dávid Gyula készítette jegyzőkönyvének vázlatos közléséből.)

A szárhegyi első Kriterion-tábor tanulságai sokrétűek és folyamatosak — mint amilyen az életünk, mint amilyenek közös és sajátos gondjaink. Más helyett senki sem cselekedhet — mint ahogy más helyett gondolkozni sem tudunk. A racionalizmus és irracionálizmus, amelyről Domokos Géza annyi belső szenvedélyvel és meggyőző erővel beszélt, mindenütt megütik. Mi nem vállalhatunk mást, mint hogy a racionalizmus oldalán tesszük továbbra is a magunk dolgát, Szárhegy szellemében — és a legjobb *Korunk*-hagyományok szellemében.

Domokos Géza • Megpróbálkozunk egy ilyen felméréssel

Sajnálattal közlöm, hogy Szócs István, a mai megbeszélés főelőadója betegsége miatt nem lehet közöttünk. Így a vitaindítás feladata teljes egészében Egyed Péterre hárul, aki eredetileg a koreferátumot vállalta. A téma fontosságát nem szükséges magyarázni: irodalom és közönség kommunikációjának, kölcsönhatásának felmérése nemcsak a könyvkiadás számára fontos, hanem magára az irodalomra nézve is. Ilyen felmérések azonban mind ez ideig csak impresszionista módon történtek. Most, addig is, amíg a könyvszociológiai kutatások terén a mostaninál előbbre lépünk, megpróbálkozunk egy ilyen helyzetelemzéssel, amelyhez természetesen az egyéni tapasztalatokat is hozzá kell majd adnunk.

Egyed Péter • Az identitástudat fenntartása

Szócs Istvánnal, amikor a témát előkészítettük, úgy egyeztünk meg, hogy ő összegyűjti az összes hozzáférhető termelési adatokat, és eljuttatja hozzám. Ez sajnos nem történt meg, s a hiányt most magamnak kell pótolnom.

A következőkben több kérdést próbálok érinteni, erősen szociológiai jelleggel, tehát néhol merevítve és egyszerűsítve.

A vitabevezető második része a romániai magyar irodalom funkciómeghatározása lesz. Erre azért van szükség, mert szerintem az utóbbi időben a romániai magyar irodalom kommunikációs helyzetbe került. A kommunikáció új módjai alakultak ki, s ezek most tetőznek. Az aktív kultúrafogyasztás áttevődött a filmre, a televízióra, a könyv pedig közben az ún. lassú fogyasztás tárgyává lett. A német könyvszociológusok éppen ebből következően igen fontosnak tartják a könyv külsejének kivitelezését, s könyvgrafikájukat is erre az új koncepcionális alapra helyezik. A könyv nem egyedi darabként kerül többé az olvasó asztalára, hanem egy házi könyvtár részeként, amely pedig a lakásban a bútordarab szerepét tölti be.

A könyv tömegkommunikációs helyzetét az olvasási szokások megváltozása is jelzi. Megnövekedett ugyanakkor a hírverés jelentősége, azaz maga a könyv is egyre inkább mint gazdasági termék kerül előtérbe.

Az olvasási szokásokat illetően több olvasói kategóriát különböztethetünk meg, s mindegyiknek megvannak a maga preferenciális olvasási módszerei. Módszertani szempontból el kell választanunk a lektúr és a kimondottan irodalmi értéket képviselő irodalom olvasását. Az utóbbival kapcsolatban három fő olvasási szokás alakult ki: az *intermittens* (egyéb kulturális termékek fogyasztásának szünetibe iktatott — tévézés, rádiózás közbeni) olvasás, az ún. *problémázó olvasás* és végül a *rendszeres olvasás*, amely ma már eléggé ritka, és meglehetősen kevés fokozatban valósul meg. A problémázó olvasás elsősorban az elszigetelt helyzetben lévő értelmiség sajátja, míg a viszonylag ritka rendszeres olvasás — visszaemlékezve például a régi munkásegyleti könyvszomjra — lenne az olvasás mindnyájunk által preferált formája.

A könyvszociológiai felmérések általában foglalkoznak az intézmények szerepével az olvasási szokások kialakításában, és igyekeznek meghatározni azokat. Én magam is kitérek erre a kérdésre, de csak a romániai magyar irodalommal, az eredeti művekkel kapcsolatban.

A kevés számú olvasásszociológiai felmérés közül, amelyekkel hazai viszonylatban rendelkezünk, elsősorban Várhegyi István tanulmányait kell említenünk, aki a falusi olvasó fogyasztását, izlésváltozását elemzi. Ebből kiindulva körültagogatja a sikerkönyvek szerepét is. Más típusú vizsgálatok az üzemben vásárolt könyv és az ennek alapján körvonalazódó olvasás felmérésére törekszenek, s itt vizsgálják az olvasási szokások megváltozását, e változások tendenciáit. Jelenem kell, hogy egészében véve ez a változás pozitív. Én magam is betekintést nyertem ebbe a változásba az Unirea gyár egyik régi alkalmazottjának segítségével, aki önkéntes munkában könyvpropagandával foglalkozik. Megállapíthattam, hogy megfelelő hírveréssel rendszeres olvasóvá lehetne nevelni a meglévő aktív és érdeklődő réteget.

Más típusú könyvszociológiai felmérés az, amely az *izlés* vizsgálatával foglalkozik. Néhány ilyen felmérés eredményei katasztrofálisak. Van olyan felmé-

rés, amelynek eredményei szerint annak alanyai (egyetemi hallgatók, akiktől igazán el lehetne várni) még nem jutottak el a századelő avantgarde irodalmának előítéletmentes fogyasztásáig sem. A vizsgálat Déry Tibor fiatalkori verseiből kiválasztott mintaszövegek alapján történt, és az eredmények azt mutatták, hogy ez a réteg még ezzel szemben sem eléggé nyitott.

Az irodalom és a közönség viszonyának ez a három vetülete jelzi azokat az etikai és esztétikai kérdéseket, amelyekről a következőkben beszélni szeretnék. Fontos kérdések ezek, hiszen szociológiai pontossággal kellene ismernünk a befogadást, ugyanis a modern esztétika szerint végeredményben minden író az egyre fiktívebb olvasónak ír. Az olvasó nem ismerete pedig olyan válságtüneteket eredményezhet, amelyeknek következtében a fiatal írók még az írás motivációjának, erkölcsi indíttatásának kérdéséhez sem juthatnak el.

Az eredeti romániai magyar irodalom olvasóközönségének legaktívabb fogyasztórétege a tanügyi dolgozók csoportja, ezen belül a magányosok (inkább falun), akiknél a problémázó olvasás van elterjedve. A hetvenes évek közepéig igen jelentős részét alkotta ennek az olvasóközönségnek a középiskolás diákság. Az egyetemistákat ebből a szempontból általában nem vizsgálják, mert szakmai tájoltóságuk miatt az eredmények nem jellemzőek. Nagyon fontos csoport viszont az orvosoké, s ehhez közel áll az olvasói hagyományokkal rendelkező környezetből jött mérnököké. Meg kell azonban mondanunk, hogy ennek a kategóriának az olvasói intenzitása is csökkenőben van. A munkások között van egy fiatal szakmunkásréteg, amelynek ugyan nincsenek olvasási hagyományai, de rendkívül nyitott, és megfelelő intézményi utakon segítve igen fontos részévé válhat az olvasóközönségnek.

Az olvasóvá nevelés szempontjából lényeges az eladó személye. Ha olvasó ember ő maga is, felbecsülhetetlen szolgálatot tehet. Ezzel a kérdéssel érdemes lenne rendszeresen foglalkozni.

A legkonzervatívabb a falusi ember olvasási hajlama. Vonzáskörében néhány közhazsnú könyvön kívül csak a sikerkönyvek találhatók.

Az olvasási szokások további alakításában fontos szerep hárul az intézményekre, elsősorban az iskolára és a könyvesboltra. A Királyhágón túli vidékeken tapasztalatom szerint egy-egy jobb ellátottságú könyvesboltnak van nagy szerepe. Ugyancsak fontosak az intézményi könyvtandók is, amelyek megfelelő ponton (a kijárat közelében) elhelyezve a büdzsészerű vásárlási szokások kialakításával jelentősen járulhatnak hozzá az olvasási kedv növeléséhez.

A falun működő intézményi keretek szerepe úgyszólván semmi. A falusi könyvházi rendezvények, a kultúrházak, a falusi könyvtárak alig tudják „megfogni” az olvasót. Különböző ezek működésével kapcsolatban fontos költségvetési kérdések is felvetődnek. De vajon csak ennyiről volna szó?

Tisztában kell lennünk azzal, hogy az eredeti romániai magyar könyvnek vállalnia kell a versenyt a televízióval, a rádióval, a sajtóval. Bizonyos szempontból ez nem nehézség, mivel azok színvonala nem jelent konkurenciát. De számolnunk kell azzal is, hogy tulajdonképpen az eredeti romániai magyar irodalomra hárulna az a szerep, amelyet semmi más intézmény nem tud magára vállalni: azoknak a létállapotoknak, helyzeteknek a megfogalmazása, amelyek a romániai magyarságot elsődlegesen érdeklik. Gondolok itt elsősorban az etnikai vonatkozásokra, de a velük szorosan összefüggő politikaiakra is. A romániai magyar irodalom feladata olyan értékkategóriákat közvetíteni, amelyekkel egyben saját további létének feltételeit is biztosítsa. Nem mellékes e kérdések sorrendje sem. A 70-es években például az egész sajtóban nagy szerephez jutott a nyelvkérdés, amely bevonult többek között a líra belső rendszerébe is. Hogy ez miért történt, annak vizsgálata nem mellékesen esztétikai kérdés is. Az azonban kétségtelen, hogy a közönség szolgálatának az irodalom rendszerében tevékenykedő alkotók esetében vannak közvetett módjai is, s ezek közé tartozik a nyelv vizsgálata, a nyelv tisztaságának megőrzése. De egyes helyeken (pl. a Bánságban) egyenesen nyelvtelentő munkára van szükség. Olyan valósághelyzetek adódnak ugyanis, amelyekre a nyelv lexikálisan nincs felkészülve.

Külön kiemelném a hagyományok kérdését azzal, hogy ezek aktív szolgálata lenne a fontos, és nem a dogmatikus, bedekkerszerű szolgálat. A műemlékek ismeretére valóban szükség van. De a közönség nagy részének hiányzik a kellő történelmi tájékozódása, amellyel ezeket a megismert tényeket összefüggésbe, s amelyhez az érzelmi többlet csatlakozhat. A mi kérdésünk szempontjából ez azért fontos, mert irodalmunk jelentős része épít erre az érzelmi kultúrára, annak híján viszont számos — különben jelentős — mű nem sokat tud mondani az olvasónak. Igen fontos tehát a helyes történelmi tudat kialakítása. Irodalmunknak ezen a téren vannak hagyományai. De az etnikai-történelmi tudatnak ez a kettős rendszere ma is erős formateremtő erő. Valamikor, a romániai magyar irodalom kezdetei-

nél, fontos szerepet töltött be a transzilvanizmus, amely erre a történeti tudatra épített. Ma Szabó Gyula regényciklusával, történelmi drámáinkkal, Sütő írásai-
val való kommunikációjában van reá szüksége az olvasónak.

Igen jelentős a romániai magyar irodalom megismerő funkciója. Ez az iro-
dalom viszont a megismerés jelenkori funkcióit hiányos mértékben tartalmazza. Ezért van az, hogy a nyelvi gátak stb. miatt a romániai magyar irodalom igen si-
kertelenül tölti be orientatív szerepét: a sorskérdésekre adandó válaszaiban
számos korosztály elvárásaitól elmarad. Ez például a fiatalok irodalmában úgy fe-
jeződik ki, hogy egész nyelveket elutasítanak, s ezért támad az a léthelyzet, hogy
irodalmunkban a valóságban két nyelv van. A kritika általában megkerülte ezt
a kérdést, amely körül ma sok a misztifikáció.

Jelentkezik egy másik funkció is, számos olyan helyzet racionalizálása, amely
torz jelenségként fejeződik ki (pl. elhallgatással). Mire gondolok? Ebben az iro-
dalomban például semmilyen formában nem vetődik fel az a probléma, amelyet
a Huszár Sándor által tegnap felolvasott levél fejezett ki: a nyelvhasználatról való
félelem, az azzal szembeni gátlás. Évtizedek távlatában gondolkozva, valamilyen
formában abszolút szükséges ezen is változtatni.

A végére hagytam az értékfunkciót. Vajon véletlen-e, hogy az utóbbi évek-
ben nem született átütő erejű könyvsiker? Pedig ez fontos, mert egy közösségi
tudatnak nagy szüksége van az újabb, a létezésében beállott alapvető változásokat
kifejező szimbólumokra. Igaz, e helyzet kialakulásában óriási szerepe van a kri-
tikának is, amely egyrészt utánpótlási gondokkal küzd, de ugyanakkor egyre
inkább belterjessé válik, nem vállal orientatív funkciót. Ez viszont az értéktudat
beszűküléséhez vezet. Ehhez társul még az általános irodalomtörténeti betájolás
mind ritkább jelentkezése, a romániai magyar irodalom esztétikai öntudatának s
ez öntudat folyamatosságának hiánya. Végeredményben mindez az irodalom saját
értéktudatának sorvadásához, attraktív voltának csökkenéséhez vezethet, ami pe-
dig a jövőendő könyvolvastól illeti, annak szempontjából egy ilyen irodalomnak
nincs jövője.

Pedig a romániai magyar irodalomnak nagy szerepe van *az identitástudat
fenntartásában és radikalizálásában*. Ez ugyanis a cselekvést irányító tényező.
Furcsa dolog, de ennek az egész elemzésnek a végeredménye: az eredeti romániai
magyar irodalomnak olyan olvasót kell teremtenie, aki ennek az irodalomnak
a rendkívül zárt világához képest rendkívül nyitott ízlésű. És ez az ízlés ne tisztán
csak irodalmi legyen.

Könyvkiadásunknak valószínűleg fel kell használnia másfajta kommuni-
kációs eszközök lehetőségeit is: a képszerűséget, az attraktivitást, a világirodalmi ki-
tekintést, mert csak így töltheti be szerepét.

FODOR SÁNDOR: Kérem az előadótól, mire alapozza konklúzióit? Voltak
adatai erre?

EGYED PÉTER: Voitak, és fel is használtam őket.

BÁLINT TIBOR: Én arra számítottam, hogy ebben az előadásban provoka-
tív adatlás is lesz, példányszámokról, a fogyasztás üteméről.

EGYED PÉTER: Ezt nem a könyvterjesztő tudja megmondani, hanem a
könyvszociológia. De rendes szociológiai kutatás nincs. A szociológusképzést
megszüntették. Ez az oka, hogy számos kérdésben el vagyunk maradva.

BEKE GYÖRGY: Vajon a történelmi személyiségekhez való viszonyulás nem
differenciálódik-e területenként?

EGYED PÉTER: Természetesen igen. Regionálisan más és más a helyzet. Tu-
datosan nem tértem ki erre, mert áttekinthetetlen. Amt mondtam, az sze-
mélyes megfigyelésen alapszik, de általános a szórványvidékeken éppúgy, mint
a nagyvárosokban.

CSIKI LÁSZLÓ: Ugyanez a helyzet Kolozsváron, ahol a közönség magyar
történelmi személyiségekkel olykor negatív beállításban találkozik, szuperpro-
dukciós filmekben.

Bodor Pál • Küzdünk az olvasóért

A dolgok természeténél fogva ismételni is fogjuk egymást, mégsem kellene
emulasztanunk annak elmondását, ami a helyzetet megvilágítja.

Világos, hogy egy ellenkező mozgásirány körülményei között küzdünk az ol-
vasóért. Az iskolákban uralkodó állapot hiányérzetet támaszt. Nem szépírói ön-

zésből keressük az olvasótábort. Irodalmunk egészének az olvasóval való találkozására izgat irodalmon túli okból.

Az iskolai mozgás ismert, abba nem akarok részletesen belemenni. Csökken a magyar iskolákba járó gyermekek száma. Ez pedig azt jelenti, hogy növekszik az az írástudó réteg, amely csak fokozott fáradtsági nyomatékkal vehet a kezébe könyvet (általában is). A lélektan kimutatta, hogy a második nyelvet kiválóan ismerő egyén, bekerülve annak nyelvi közegébe, bár nincsenek nyelvi nehézségei, egy idő után bizonyos nyelvi neurozissal kénytelen megküzdni, ami abból fakad, hogy a második nyelven való relációkialakítás fokozott terheléssel jár. A mi gyermekeink románul is, magyarul is ebben a fokozott terhelési állapotban vannak. Ebből sok minden fakad, különösen ha számításba vesszük, hogy reláció-rendszerre az egész közösséggel szintén döntően nem anyanyelvi. Így aztán az anyanyelv hátraszorul a kommunikációban, ebben a megcsonkultságában viszont állandó szellemi sokkolttsági állapot forrásává válik. Mert amit az alany a világról megtanul, az többnyire a második nyelven kerül tudatába, a korszerű tudománnyal való kapcsolatot biztosító nyelvi réteg hiányzik belőle. És ha meg is tanulja utólag — hiszen én is megtanultam magyarul sok mindent —, ez a nyelvi réteg már nem szerves része az anyanyelvnek, hanem külön réteg.

Miért tértem ki erre? Azért, mert az igényes irodalom, miközben olvasótábort toboroz magának, azzal a nehézséggel találja szemben magát, hogy a nagy igényű írást az olvasó nehezen közelíti meg.

Még néhány mozzanat. Rendkívül jelentősnek tartom Semlyén István tanulmányát a *Korunk Évkönyv*ben. Kitűnik ugyanis belőle, hogy a romániai magyarság struktúrája a város—falu viszonylatban még továbbra is eltolódott. Ez azért fontos, mert egész irodalmi propagandáknak egyre inkább a város felé kell közelednie. Márpedig épp a városi művelődési élet áll a legrosszabbul. Szépen kibontakozott például a művelődési mozgalom a Székelyföldön (szemben Szatmár és Bihar megyével, ahol pedig több magyar él, mint amott). De ami van, az döntő mértékben falun van; sok jelentős városban úgyszólván egyáltalán nincs. Ezekre a népesedési adatokra tehát oda kell figyelni.

Az írott szó funkciója sokkal nagyobb mértékben nyelvteremtő és nyelvmegetartó funkció.

Az irodalomhoz való közeledés a világon mindenütt lépcsőzetesen megy végbe. Nálunk viszont a sajtónak pontosan azok a típusai hiányoznak, amelyek a legszélesebb olvasórétegekben alakítják ki az olvasás szokását (vicclap, magazin, sportlap). Sajnos, ebből jön létre az a helyzet, hogy vannak szűk tömegkapcsolatú lapjaink, amelyek lényegében ugyanarra a szűk (és számszerűen lényegesen nem gyarapodó) olvasórétegre építenek. Márpedig a romániai magyar értelmiség számához viszonyítva ez az olvasóréteg nem gyarapodott. A lapok közönsége egymást fedi, s ha példányszámaink viszonylag magasak is, hatásuk nem ennyire kiterjedt. Miközben ezt az állandó réteget lapjaink galvanizálják (s ebből a rétegből épp azok maradnak ki, akiknek bevonása elsődlegesen szükséges lenne), furcsa jelenség alakul ki a nagy példányszámú sajtóban. Az azonos áru (!) kis és nagy lapok közül — egy beszűkítő termelés körülményei között — az olvasó az ugyanazon áru, de több papírt kínáló lap felé orientálódik. Érdemes volna megvizsgálni, hogy ez a lap (az *Előre*) milyen mértékben alakít (ha alakít) ki olvasásra nevelő szokásokat. Külön kérdés az, hogy ez a lap mit tesz az irodalom propagálása érdekében. Hiszen kritikájának ez volna elsődleges funkciója.

Sokat dicsekedtünk az utóbbi időben azzal, hogy milyen nagyok a példányszámaink. De viszonyítva a magyar nyelvű könyvkiadás országos összpéldányszámát az országos példányszámhoz, másrészt levonva belőle a tankönyveket és a helyi kiadványokat, kiderül, hogy az országos évi 3800 címmel szemben összesen 200 magyar könyvfém között válogathat a romániai magyar olvasó. A példányszámnak a 70-es években tapasztalható felduzzadása tehát a választék beszűkülésének következménye. Az olvasóra rákényszerítjük ezt a szűk keresztmetszetű választékot, manipuláljuk tudatát. Ami pedig a szűk választékot bővítené: az import rendkívül hiányos, és alacsony példányszámú. A kultúra egészét tekintve a romániai magyar olvasó kultúrája egyre inkább deformált lesz a román olvasó kultúrájához mérten.

Zárójelben felvetnék egy olyan kérdést, amely nagyon sok megoldásnak lesz gátjává: bizonyos agyakban a népesség arányszámának mutatói furcsán tükröződnek. A tv magyar adásának megindulásakor kaptunk olyan leveleket, amelyeknek írói azt tették szóvá, hogy az országosan meglévő adásidőből az országos arányszámnak megfelelően annak 10%-a kellene legyen a magyar adás, vagyis 90-ből 9 óra. Ez a felfogás teljesen hibás. Hiszen a kultúra teljességét nem lehet arányszámhoz mérni, mindenkinek joga van a teljes kultúrához. Nekem Balzac ugyanúgy

100 kötetet írt, mint a román olvasónak, és nem 10%-át annak. Persze ezt a szempontot sem lehet ad absurdum érvényesíteni, de az ellenkezője ugyancsak abszurd helyzeteket teremt.

Még egy megjegyzés a tömegekhez szóló lapok kérdéséhez. Hiányzik például egy igazi képeslap. De ha a tömeglaptípus hiányzik, akkor ebből következik, hogy az irodalomnak — a jelenlegi olvasóstruktúrával szembenézve — hallatlan erőfeszítéssel kellene törekednie arra, hogy meghódítsa magának az olvasót, kialakítva egy attraktív irodalmat. A lehető legolvasmányosabb könyveket kellene az olvasó asztalára tennünk. Mulasztásunk, hogy mind ez ideig nem sikerült kialakítanunk a jó ponyvát (az ingázók nagy olvasórétege számára máshol regényújságok, ún. *Rakéta*-újságok állnak rendelkezésre), a jó lektúrt. Vajon nem lehetne-e a *Kriterion* *Lektúra*-sorozatában eredeti műveket is kiadni?

Ismét más terület az olvasó információéhségének kielégítése. A *Korunk Könyvek*, a *Kriterion Kézikönyvek*, a *Kriterion Kiskalauz* sikere jelzi ezt az információéhséget. De szükség volna egy olyan lapra, amely rendszeresen látná el ezt a szolgálatot. Ma a *TETT*-mellékleten kívül ilyen fórum nincs.

Külön vizsgálata érdemes lenne az, amit az összes lapok terjesztői jeleznek, hogy fantasztikus mértékben öregszik az olvasótábor. Sok lapot már csak a gyászjelentések olvasói vesznek meg. Fontos lenne az ifjúság szempontjából szemügyre venni, mit ad vagy mit adhatna nekik a sajtó, és annak megfelelően alakítani át a lapokat. Én például — hogy megint ad absurdum vigyem a dolgot, s igazat adva eleve a tiltakozásoknak — sokkal fontosabbnak tartanék egy hetilap-*Korunkot*.

KEREKES GYÖRGY: Szeretném jelezni, hogy a *Tanulók Könyvtára* egyre inkább a nagyközönség számára készül, azt kívánja ellátni olcsó és színvonalas könyvvel. Ezért kerül a rendelések nagyobb része kötött formában a nagyközönség elé.

Ágoston Vilmos • Intézményesített tömegkommunikációs helyzetben

Századunkban hangozott el az a kijelentés, hogy egy szónok többet jelent a mozgalom szempontjából, mint tíz író. Láttuk, hogy ez hová vezetett. Ezzel a kérdéssel kapcsolatban engedjétek meg, hogy felolvassak itt egy írást, már csak azért is, mert megjelentetésére sehol sem volt mód: egy ilyen jellegű írás számára ebben az irodalomban nincs lap.

Előljáróban csak annyit szeretnék mondani, hogy Bodor Pál szerint ponyvára is szükség van. Én ezt nem vonom kétségbe, de figyelmeztetni szeretnék a másik oldalra is. Egyed Péter arról beszélt, hogy a romániai magyar irodalom tömegkommunikációs helyzetbe került. Ehhez annyit tennék hozzá, hogy intézményesített tömegkommunikációs helyzetbe. Az is igaz, hogy a könyvnek vállalnia kell a versenyt a tv-vel, de nem szabad megfélemedkeznünk arról, hogy a tv-nek elsősorban politikai funkciója van, míg az irodalomnak esztétikai.

Nincs figyelemfelhívó kritika, mondtátok. Erre nincs is szükség ott, ahol ez a kritika nem közérthető.

Felolvassom tehát az írást:

Az érvelés ideje

Az érvelés ideje akkor van, amikor az érvek nem függenek az időtől. Amikor a művek megközelítése nem „Egy-és-csakis-egy” tétel körüljárására szorul, és a művészeti kritika megszabadul az imperatívusztól. Az egyetlen felszólítás, amelyet a művész elfogadhat: Alkoss! Ez, ismerjük el, meglehetősen optimista kijelentés, hiszen logikus következménye az, hogy az imperatívuszhoz és sémához szokott művészeti kritika nem érintheti a művészet lényegét, az alkotás minőségét, egyedül a létét. Viszont a művészetek létét megkérdőjelező érvekre értelmetlen válaszolni. Egyrészt az ellenérveket a kizárólagos gondolatmenet hívei nem veszik fontolóra, másrészt sovány vigasz lenne, ha az érv esetleg fennmaradna, de a művészet megszűnne. Ezért világosan el kell különítenünk azokat a művészeti értelmezéseket, amelyeknek rejtett vagy nyilvánvaló szándéka a művészet polifóniájának a megszüntetése, azoktól a megközelítésektől, amelyeknek célja ennek a többszólamúságnak a serkentése és megfigyelése.

Annak idején, amikor a fasizmus fegyverrel emelte művészi rangra a giccset, és totális hatalmát kiterjesztette a művészetre is, nem győzhetett az érvelés logikai szépsége, hanem a cél a hatalom megszüntetése volt, és az érvelés idejének a kivárása. Mégis voltak sokan, akik az érvek általános érvényű logikáját a pillanathoz igazították. Ezáltal az érvek akaratlanul is a hatalom szférájába kerültek, és már nem az általános érvényű összefüggésekre kerestek magyarázatot sok író, hanem a pillanatnyi követelményekhez igazodva, a látszat, az illúzió és a tömegméretű megéveztetés álproblémáit járta körül. Azzal, hogy a gondolkodók kénytelenek voltak elismerni a fennálló hatalom örökérvényűségét, ellenállásuk kisajátíthatóvá, beépítteté vált, és még a legjobbak is a sémák elleni küzdelemben sematikusá váltak. Csak akik felismerték, hogy a hatalom szféráján túl kezdődik a művészet, azok tudták túlélni a művészetek világegésését. Amennyire hamis az az elképzelés, hogy a művészet hatalom, épp annyira igaz, hogy az ostoba hatalomnak nincs művésze. A hatalomnak szempontjai vannak. És attól függően, hogy mennyire totalitárius, annyira érvényesíti ezeket a szempontokat a művek értékelésében. A kultúra történetében a hatalom kisajátíthatta, megvásárolhatta a művészetet, megkérdőjelezte a létét, de nem ismerhette fel önálló értékét. Ezért vált szükségessé a manipulatív kritikus, aki mindent megmagyarázott, felértékelte, sőt, ha a pillanatnyi érv úgy diktálta, meg is kérdőjelezte a műalkotás létét és értelmét. Ezáltal a hatalom, megőrizve a semlegesség látszatát, tökéletesen manipulálhatta a művészetet.

A kritikusnak, felismerve azt, hogy amikor az érvelés ideje hiányzik, a művészetek relatív autonómiája megszűnik, ha igazán a művészetek értékét keresi, akkor a szellemi és művészi nyitottságot, a műalkotások többszölaműségében a művészet szabadságát kell védenie, és mindent értékelnie, ami önálló alakú, nem sematizálható, a kultúra össz történetében egyedülálló műalkotás. A tét tehát nem volt kevés: a művészetek kisajátítása és többszölaműségének a megszüntetése, vagy vállalni azt, hogy minden egyes mű külön világ, független, nem azonosítható semmilyen sematikus kánon szerint. Ezért századunkban évezredek kánonok hullottak össze, új esztétikai, elméleti rendszerek keletkeztek, amelyek újabb hiányt szültek. Az európai művészetek történetében legelőször a képzőművészet és a színház ismerte fel a konformizálás manipulatív veszélyeit. Elméletileg Brecht színházelméleti felismerése tekinthető döntő fordulatnak, aki felismerte, hogy az arisztotelészi poétika nem érvényes századunk művészetére. Az esztétikum és egyben a művészet mértéke ugyanis nem lehet az etikai modellek számonkérése, már csak azért sem, mert az erkölcsi modellek korhoz kötöttek, míg a műalkotások évezredekken keresztül megőrizték önálló értéküket. A kérdés továbbra is az maradt, hogy mi az az érték, ami lehetővé teszi, hogy az inkák több ezer éves képeit éppen úgy magasztaljuk, mint Picasso alkotásait. És akkor jött az a sok XX. századi elmélet az értékek devalvációjáról, amikor hol a klasszikusokat dobálták el, hol a moderneket. Nagyon kevesen jutottak el odáig, hogy felismerjék a klasszikusokban az örökérvényű modernet, és az úgynevezett modernben a klasszikust. Rendkívül jellemzőnek tartom a kritikai manipulációra, hogy a század eleji avantgarde-ot, amelyik kimondottan nyílt társadalmi, sőt szocialista programmal lépett fel, összemosták a művészet abszolutizált autonómiáját hirdető *l'art pour l'art*-ral. „Programmal léptünk ki, tudatosan szociális életigazítóknak készülünk az emberségünkkel, hogy mit fogunk beváltani? — jaj, csak nem megalkudni” — írta Kassák 1918-ban (*Ma*, 8/9.). Természetesen a *l'art pour l'art* babitsi értelmezése is meggondolkoztató, hogy a művészetnek a tömegpusztítás és világháborúk századában is meg kell őriznie értékét, emberi méltóságát, és olyan sérthetetlenül kell válnia, mint egy „elefántesonttorony”. Jóllehet mind a két irányzat tagadta a szimbolizmust, mégis szimbolikus jeleket találunk náluk, hisz meg akarták őrizni autonómiájukat a fennálló hatalommal szemben, de egyikük sem mondott le teljesen a művek társadalmi magyarázatáról, ami egy adott időben maga után vont a szimbolizmus kettősségét. A szentimentális, romantikus, szimbolikus alkotási módszerek — amelyekről mind Kassák, mind Babits eltávolodott — kettőssége éppen az azonnali látvány és a szuggertált áttételes gondolat közötti feszültség feloldása. A XX. századi művészetekben pedig a társadalom megoldatlan kérdéseire való szimbolikus, metaforikus vagy romantikusan kompenzáló utalás helyett minden a szubjektumra vonatkozik, s csak mint az önmagát szemlélő szubjektum válik általánossá. A mérték az általános felől a szubjektum felé tolódik el, a személyiség és műalkotás egyedisége lesz érték, nem a műalkotások homogenizálása. Ezért Umberto Eco és Benedetto

Croce közelebb jutottak a XX. századi műalkotások értékeléséhez, mint Lukács György, aki kimondottan az arisztotelészi gondolatmenetet fejleszti tovább XIX. századi művészetelméletéig.

Amennyire az egyik oldalon az „elefántcsonttorony“ jelképpé válik, és mint minden jelkép, sematizálható, éppen úgy a műalkotások közvetlen társadalmisága is szimbolikus jelleget öltött, és felhasználhatták éppen az ellen, amiért sikra szállt, a művészetek polifóniája, az önalakú művészetek ellen. Az avantgarde mindent tagadott, ami sematizálható, Brâncuși műalkotásai például elképzelhetetlenek lennének a Furnai „Erminia“-ban foglalt bizánci kézikönyv tételei szerint, amelyben különben értékes adatokat találunk a múlt műalkotásainak a megközelítéséhez, de a módszere a következő: „Néhány, lábán álló embert kell alkotni, az egyiknek a szájából a szentlélek száll ki, a másikén angyal, megint másoknak fény, rózsza és más értékes tárgyak vannak a szájában; velük szemben szinten emberek állnak, az egyiknek ördög, másoknak kígyó, megint másoknak disznó és hasonlók jönnek ki a száján.“ (Dionisie din Furna: *Cartea de pictura*. București, 1979.) Ne felejtjük el azt a zenei példát sem, hogy Bartók a *Csodálatos mandarint* szintén avantgarde szövegek alapján komponálta. Tehát a XX. századi európai művészet a normatív, sematikus, feudális előjogokra és hatalmakra hivatkozó, tabuk elleni művészetként indult, és jóllehet a század közepének háborús viszonyai e szemléleti-alkotói nyitottságot sokáig gátolták, kiirtani nem tudták.

A kérdés az, hogy beszélhetünk-e *neoavantgarde*-ről vagy sem, hiszen mivel felénk is a hatvanas évektől kezdve számos képzőművészeti és irodalmi alkotásban megfigyelhetjük a XIX. század legjellemzőbb alkotási módszereivel való szakítást, és azt is észrevehetjük, hogy a művészi nyitottság szellemében kísérletező alkotók ismét fontosnak vélik nemcsak a műfajok, de a művészeti ágak közötti szellemi határátlépést: a képzőművészek a primer látványtól az elvonatkoztatás felé haladnak, az írók és költők pedig a szó és a hang zeneiségén túl a vizualitás kifejezésére is törekednek. Ez maga után vonja a színház és különösen a XIX. századi patetikus dikción alapuló szavalóművészet megváltozását is. Véleményem szerint ezeket a törekvéseket nem azonosíthatjuk a század eleji „formabontónak“ apostrofált irányzatokkal, és nem nevezhetjük *neoavantgarde*-nek, mert a jelenség sokkal komplexebb, minthogy egyetlen *gárdába* csoportosíthatnánk alkotóit. Már a század eleji avantgardizmusban sem az összetartozás, az azonos program volt a lényeg, hanem az állandó kísérletezés és a szembefordulás az említett tabukkal. Ezért Kassáknak a különben nagyon érdekes képzőművészeti kritikáiban is (*Éljünk a mi időkben*. Bp., 1978) megdöbbentheti az olvasót az a következzellenség, amivel érveit felsorakoztatja. Még Nagy Pál könyvében (*Korszerűség, kortárs irodalom*. Párizs, 1978) is találunk önellentmondást, éppen az avantgarde terminológia kifejtésekor, pedig a korszerű művészeteknek és irodalomnak egyik alapkönyve. „Lehet, hogy a klasszikus olvasmányokhoz szokott olvasó úgy érzi: az új művekből hiányzik a »természetesség«, közvetlenség, s valamiféle mesterkelt konstrukció tölti ki ezek helyét“ — írja Nagy Pál, majd később ezt olvashatjuk: „az avantgardizmus nem (nemcsak) történeti kategória, hanem mindenkorí írói-alkotói magatartás, szemlélet, mely az alkotás értelmének (a kísérletezést szükségszerűen feltételező) újatalkotást tartja.“ Ha az avantgardizmus nem történeti kategória, akkor a klasszikusok is avantgardisták voltak, ezek szerint mit ért „klasszikus olvasmányokhoz szokott olvasón“, amelyik szembeállítható az avantgarde művészethez szokott olvasóval? A XX. század vége felé haladva számomra például Joyce éppen annyira klasszikus, mint Euripidész. A lényeg tehát, hogy minden kizárólagosságot elvessünk, és a műalkotásra koncentrálna felfedezzük azt, ami a művészetekben örök, és meg tudjuk különböztetni a kultúra történetében a műalkotást a nem műalkotástól, vagy éppen a giccsről. Ezért nem az elkülönülés vagy csoportszándék a lényeg, hanem a művészet, ami összeköt. Még két idézetet szeretnék kommentálni, ezennel az 1975-ben kiadott *Művészeti lexikonból*: 1. „avantgarde jellegüket az újító mozgalmak a művészetben általában igen rövid ideig tudják megtartani, de az elnevezéshez sokáig ragaszkodnak.“ Ami ennek az enyhén ironikus megállapításnak a mozgalmi, a csoportjellegére vonatkozik, az igaz, hiszen a művészi csoportosulások az idők folyamán mindig csak a katalizátor, a serkentő szerepét játszották mindaddig, amíg a kiemelkedő műalkotások létrejöttek. Azután mindenki haladt tovább a maga útján. Ami konkrétan a század eleji avantgarde-ot illeti, a felbomlásához a külső tényezők is hozzájárultak: a fehérterror és a hatalmi önkény, amelyek minden művészi újításban feudális bástyáik lerom-

bolását látták, joggal, és félelmüket agresszivitással, a művészetek többszólamúságának beszüntetésével ellensúlyozták. Hogy mégis miért ragaszkodnak egyesek az immár megszüntetett „avantgardizmus“ kifejezéséhez, arra teljesen öntudatlanul a lexikonszerkesztők második megállapítása világít rá: 2. „Az avantgardizmus [...] a mindénáron való formai újításra tör még akkor is, ha ennek az újításnak a művészi valóságglátásban még nem értek meg a feltételei.“ Hát mikor érnek meg a feltételei? — kérdezhetjük teljesen ártatlanul, és talán igazat adnánk azoknak, akik továbbra is használják ezt a megjelölést, abban a reményben, hogy egyszer majd csak megérnek a feltételei, ha nem tudnánk azt, hogy a művészi újítások sokféleségét, a XX. század művészetének polifóniáját már nem lehet ugyanazzal az elnevezéssel illetni, ami a század elején egy határozott csoportosulást jelentett. Ezért nem nevezhetjük neoavantgarde-nak azt az alkotói szemléletet, ami ma képzőművészeti életünk legjelentősebb műalkotásait jellemzi, és már az irodalomban is érezteti hatását.

Az is tény, hogy a művészetek mai alkotói és értelmezői már sok mindent másképp látnak, mint a század eleji avantgardisták, és többek között levonhatták azt a következtetést is, hogy mit jelentett az avantgardizmus egyes kiragadott tételeinek a sematizálása, manipulálása. Hogyan válhatott formalizmussá a művészetekkel szembeni kizárólagos tartalmi újításnak a számonkérése, és mit jelentett a klasszikusoknak, az esztétika és a művészetek elméletének a tagadása. Továbbá, ha mégis kiindulópontot keresünk a mai művészetek megjelölésére, addig, amíg újabb átütő erejű csoportosulás nem keletkezik, találónak vélem a Nagy Pál sugallta meghatározást: „a szöveg önmagát teremti“, és tegyük hozzá még azt, hogy a művészetek többszólamúságának feltétele a mással nem azonosítható, ÖNALAKÚ műalkotás, amelynek nyitottsága éppen egyediségében rejlik. Ezt a művészetet most már egy nem arisztotelészi gondolatmeneten alapuló esztétikai értelmezés hivatott megközelíteni, amelynek nem ilyen posztulátumokra építi gondolatmenetét, mint például: „Ha egyik módon sem lehet cáfolni a kifogásokat, akkor a hagyományra lehet hivatkozni“ (Arisztotelész: *Poetika* XXV.). Nem. Az érvelés ideje akkor van, amikor nem lehet máshra hivatkozni, mint az érvek igazára.

Természetesen hasonló szükség lenne egy művészeti folyóiratra, amelyikben színház, képzőművészet, zene és irodalom művészeti kérdései kerülnének előtérbe, annál is inkább, hogy se általános iskoláinkban, real-, illetve szakmai profilú liceumainkban, de még a marosvásárhelyi Szentgyörgyi István Színművészeti Intézetben sem tanítanak világirodalmat. Táncművészetet, filmesztétikát és az egységes művészetek történetét már nem is említem.

Balogh József • Könyvtárak, könyvpropaganda

Tegnap a gyergyószentmiklósi találkozón, amikor elhangzott Kányádi vagy Bálint Tibor neve, számos hallgató szemét láttam megcsillanni. Ezek a hajdani *Napsugár*-olvasók voltak. Közülük jó néhányan megtartották a kezdeti indítást. A folytatás azonban elmaradt, az olvasó együtt fejlődésében tragikus törés következett be akkor, amikor az 1970-ben létesített két ifjúsági kiadó, a Creangă és az Albatrosz fokozatosan elsorvasztotta magyar nyelvű könyvkiadását, s ezzel bűnös módon járult hozzá a sarjadó olvasótábor olvasási szokásainak elsorvasztásához, e tábor lemorzsolódásához. Ma nincs, ami továbbvigye őket. Hogy csak egy példát említek, az Albatrosz *Legszebb versek* sorozatában ma évente már csak egy kötet jelenik meg, s arról van szó, hogy teljesen meg is szűntetik. A kiadó magyar szerkesztője otthagya az állását, mert a hozzá befutó kéziratok megjelentetésére nincs módja saját kiadójánál. Mi lesz akkor a pionír- és serdülőkorú olvasóval, aki egy évtizeddel ezelőtt még évi 80 könyvhöz jutott?

Egyed Péter beszélt arról, milyen versenyháza az irodalomnak a tv. Van azonban egy biztató jelenség is: a tv ösztönözheti is az olvasást. A könyvterjesztők tanúsíthatják, hogy amikor Galsworthy *Forsythe Sagájának* tv-változatát folytatásokban közvetítette a televízió, néhány nap alatt elfogyott a könyv. Hasonló eset történt az *Igy edződött az acél* sorozata alkalmából is, azzal a különbséggel, hogy mivel ebből nem volt új kiadás, a könyvtárak példányai keltek útra. Vajon nem lehetne összehangolni a tv műsorát és a könyvkiadást? Spanyolországban ilyen összehangolással néhány könyvből hallatlan példányszámokat értek el.

Az elmondottakat ki kellene tágítani. Ami itt látható, az egy rendszerbe tartozik bele. Szomorú, hogy az intézményesített közművelődés korában pontosan a

művelődési intézményekkel való foglalkozás esett ki a köztudatból. A könyvtárak helyzete egyenesen katasztrofális. Különösen a mai, a kortárs irodalom hiányzik a könyvespolcokról. Gyakran előfordul, hogy a szándék is megvan a rendelésre, de megfelelő tájékozottság hiányában a rendelés mégsem tükrözi a szükségletet. Az 1950-es években az adatok szerint könyvhálózatunk európai szinten volt. [...] Ma sokszor botcsinálta könyvtárosok kezében vannak ezek az intézmények, amelyek oly fontos szerepet tölthetnének be az olvasónevelésben. Az épp célkitűzésében kompromittálódott falusi könyvhónapok idején derül ki, hogy falun nincs könyv. Egyébként a könyvterjesztésnek ezek a formái a kampányszerűség minden rossz tulajdonságát magukon viselik. Falusi könyvhónap, vállalati könyvhónap, üzemi könyvhónap, szakszervezeti könyvhónap... egyik éri a másikat, csak épp alapjuk nincs.

Furcsa helyzet az is, amikor vegyes lakosságú községekben a rendelkezésre álló alapot a lakosság arányszáma szerint osztják el. Maga a gyakorlat érthető, de a helyzet torz.

Csapnivaló a könyvtájékoztatás. A *Hét* melléklete megszűnt. A Centrál Cárthi által kiadott negyedévi tájékoztató kévsé és a valóságot nem tükröző címet tartalmazva jut el — nem tudni hova. Ami pedig a központi lapok könyvpropagandáját illeti, az ilyen tájékoztató közleményeket kiszorítják az egyéb anyagok.

Kántor Lajos • Meg is valósítani azt, aminek a szükségessége világos

A helyzet az eddigi megbeszélés során eléggé világosan körvonalazódott. A kérdés most az: mennyiben segítheti a könyv az iskola munkáját addig is, amíg ott a helyzet javul? Mit tehet a könyvkiadás annak érdekében, hogy ezt az időszakot át lehessen hidalni. És egyáltalán, lehet-e most, a példányszám-korlátozás időszakában a könyv szerepének megnövekedéséről, sikerkönyvekről beszélni? S végül a mostani körülmények között milyen mértékben lehet szó más területen teljesítetlenül maradt funkciók átvállalásáról?

Mindennek tudatában is meg kell vizsgálnunk a lehetőségeinket, hogyan lehet tágitani ezeken, adott anyagi keretek között? Hogyan lehet meg is valósítani azt, aminek a szükségessége világos? Sajnos már megszokottá kezd válni, hogy fontos fórumokon kérdéseket vetünk fel, amelyek aztán nem valósulnak meg (lásd a nemzetiségi színházi kollokviumon elhangzott javaslatokat). Mégis meg kell próbálnunk legalább számonkérni mindazokat az ígéretek, amelyeket különböző alkalmakkor illetékes fórumok tettek.

Egyed Péter referátumában szót az etnikai tudatról, érzelmi hozzáállásról. Bodor Pál említette az anyanyelv kommunikációs kérdését. Nos, mindezt figyelembe véve, azt hiszem, alapvetően fontos volna a klasszikusok kiadása, aminek érdekében a *Kritérium* többet tehetne, még ha az új eredeti irodalom egy-két címéről kellene is lemondania érte.

A jelenlegi helyzetben túlságosan nagy feladat, de mégis meg kellene próbálni a napisajtó szerepét szőnyegre vinni. Vannak főszerkesztők, akik ebben a vonatkozásban tökéletesen elzárkóznak minden jobbítástól. De vannak lapok, ahol nem ez a helyzet, és hátha a megyei sajtóban el lehetne érni egyet-mást. Meg kellene például nézni az *Igazságban* megjelenő „Fellegvár”-oldalt, annak a kérdésnek a fényében, amely itt az attraktív irodalommal kapcsolatban felvetődött. Vajon csak az idősebbek berzenkednek ellene, vagy a fiatalokat sem elégíti ki ebben a formában?

Nem kellene figyelmen kívül hagyni a tv-t sem. Annak idején Bodor Pált sokszor szidtuk, de amióta ő megvált a tv-től, a helyzet olyan mértékben rosszabbodott, hogy az akkori hiányosságok eltörpülnek. A vezetés jelenlegi megoldatlan helyzetében a tv magyar adása teljesen ki van szolgáztatva az esetleges ségeknek. Ma már az is kérdés, hogyan lehet egyáltalán igazolni a vezetőség felé — „arányokat” tekintve — egy József Attila-dokumentumfilmet. Azt hiszem, az Írószövetség Nemzetiségi Bizottságának kellene kézbe vennie a tv-kérdést, mert ez így agyrem.

Nemcsak a romániai magyar közönség gondolja, de egyetemlegesen lehetetlen az, ami irodalomoktatás címen az iskolákban folyik. Ez persze nem csupán nemzetiségi gond. A helyzet megoldását az Oktatásügyi Minisztériumtól várjuk. Az Írószövetség Nemzetiségi Bizottságának is kellene foglalkoznia ezzel, hiszen elvégre irodalomról van szó. Meg kellene vizsgálni azt is, hogyan folyik a fakultatív magyartanítás a román tannyelvű iskolákban. Tény, hogy nem egy,

román iskolába járó magyar gyermek ma már Jókait, Móricz Zsigmondot is románul olvassa.

Az attraktív irodalom kérdésének — amelyről Egyed Péter beszélt — van egy másik vonatkozása is. Nemcsak a megírás módját, az irodalmi művek stílusát, a műfajt kell megnézni, hanem magát a problémafelvetést is. A mai helyzetben az irodalomnak lehetetlen nem foglalkoznia azzal, hogy amit Sütő tíz évvel ezelőtt megírt az *Anyám könnyű álmot ígér*ben, a Mezősége vonatkozóan, általánossá válik. Am az író tekintélye pontosan azon mérhető le, és annak köszönhető, hogy miként, mennyiben hozza magában — és műveiben! — a közösség gondjait. Sajnos, néhány író leszámítva, kortársaink legnagyobb része adós népének e gondok irodalmi megfogalmazásával. Nem használják ki a tekintélyüket eléggé, hogy ezeket a kérdéseket megfelelő súllyal vessék fel hivatalos fórumokon is.

Végül egy egészen más kérdés: ne feledkezzünk meg arról, hogy itt kell döntenünk a jövő évi programról. Javasolom, változtassuk meg az arányt. Továbbra is figyelemmel kell kísérni a fordítást, általánosabban a magyar-román kapcsolatok kérdéseit, de nagyobb teret kell szentelni irodalmunk strukturálódásának, azoknak a kérdéseknek, amelyeket Ágoston Vilmos polemikusan, de szerintem nem alaptalanul vetett fel. És meg kell hívni a jövő évi tanácskozásra néhány intézmény felelős embereit is.

Molnár Gusztáv • Nyelvi törések

Azzal kezdeném, amivel Kántor Lajos befejezte: milyen is legyen a következő szárhegyi találkozó? Szerintem a román-magyar műfordítás kérdéseit, vonatkozásait kiszélesítve továbbra is meg kell vizsgálni. A többi témát viszont jobban el kell mélyíteni. Nincs értelme sirámkrónikákat állítani össze olyan kérdésekben, amelyeknek a megoldását mi nem tudjuk megadni. A legfontosabbat kell elmondanunk, és azt is komolyan. Az a téma, amelyet Kántor Lajos javasolt, jó, mert szerintem itt mindenki a maga szellemi habitusával jelentkezik. A továbbiakban épp a kérdések szakmaibb és szellemibb jellegét kell hangsúlyozni.

Egyed Péter bevezetője szerintem azért volt jó, mert minden irányban hagyott kapcsolódási lehetőségeket. Én az ő egyik gondolatához kapcsolódnék tehát. Huszár Sándornak már elmondtam, hogyan látják *A Hetet* másutt. Jugoszláviában például a *Forum*-rovatot tartják a legfontosabbnak: az olvasók leveleinek visszajelzését. Ez szerintük óriási dolog. Az a tudat, hogy amit elmondunk, az valahol kiköt. Aztán jöhet a szociológia a maga felméréseivel.

A referátum a mi irodalmunk funkciói között kiemelkedő helyen említette az identitástudat radikalizálódását. A kérdésnek két oldala van: maga a tudat és az egész folyamat tükrözése az irodalomban. És az is jó, hogy irodalmunkat ebben az összefüggésben helyezük el. Csakhogy itt bizonyos nyelvi törések álltak elő. Kialakult egy ideológikus nyelv. Amikor Bretter kötetét szerkesztettem, ébredtem rá, hogy mi az ő vállán jöttünk be a köztudatba. Ő a kodifikált kategóriákban beszélt, s ez is és maga az alaperet is éppen ezért támadhatatlan volt. Így mondhatott viszont el új dolgokat. Lényegében tehát a szembefordulás azok kötelessége volt, akik végigcsinálták a megelőző korszakot, és a kategóriákon belülről indultak tovább. Ma viszont mind szembeötlőbb a nyelvi törés. És ez az oka annak, hogy hallgatunk, nem pedig az, hogy nincs mondanivalónk. Legalább ilyenkor beszéljünk.

Vannak nyelvi törések a radikalizálódásban is. De eljutottunk arra a pontra, amikor erről már írni kell; a problémákat kell megírni. Határhelyzet az, amelybe eljutottunk, és ez szerintem a nagykorúsodás jele.

A lapokról kevés szó esett. [...] Azt hiszem, adni kell nekik olyan írásokat, amelyek ezeket az állapotokat megváltoztatják.

Külön kérdés volna az, hogy az említett töréshelyzet milyen jellegű és milyen mélységű. Ennek megvitatására azonban más alkalom kellene. És hogy vajon ki és milyen mértékben érzékeli?

Tózsér József • Könyvterjesztési tapasztalatok

Nem készültem fel előre erre a felszólalásra, de azt hiszem, nem lesz haszon nélkül való, ha mégis elmondok könyvterjesztői tapasztalataimat.

Hargita megyében a könyvvásárlók — sorrendben is — a következő kategóriákból kerülnek ki: érettségizett munkások, orvosok, tanárok, diákok. Az egy főre

eső könyvvásárlás évente 110 lej (országos átlag 48 lej). Ebben nincs benne a „könyvet postán” szolgálat, amelynek vevőközönsége a megyén kívülre is kiterjed. Igaz, irányítjuk is az eladást. Alakítunk standokat az üzemekben, ahol a macacs könyvvásárlókat nyerjük meg jutalékos eladóknak. Az üzemek előcsarnokaiban könyvesboltokat nyitunk szabályos órarenddel. A dolgozó tehát ott helyben megkapja azt, ami érdekli. Így érthető, hogy az üzemi könyvvásárlás a legnagyobb. Beindítottuk ezt a módszert az iskolákban is, de ott a havi forgalom nem emelkedett 1000—2000 lej fölé. Különben az olvasói kategóriák érdeklődése területenként más és más: Udvarhelyen például a tanügyi dolgozók a legszorgalmasabb vásárlók.

A falusi író—olvasó találkozók szerintem igen eredményesek. Megfigyelhető, hogy amikor egy-egy író vállalkozik arra, hogy részt vegyen falusi találkozón, a következő évben ugrásszerűen megnő a könyve iránti érdeklődés. Ez történt például Beke Györggyel a hetvenes évek elején. Így történik az, hogy a falusi hálózattal is országos első helyre emelkedtünk. Persze, ebben az olvasó falusi értelmiségnek (mint példaadónak is) igen nagy szerepe van.

A könyvpropaganda különben nagyon gyenge. A Hargitában bevezettük azt, hogy ismertetőket írunk, 4-5 sort, a könyv címlapjának fényképével. És nagyon sokszor megtörténik, hogy ezt az újságlapot kivágva jön az olvasó, és kéri a könyvet. Megfigyeltük, hogy az ilyen hírverés után egykettőre elfogy a könyv.

Az előző napokban felvetődött a fordítások népszerűségének kérdése is. Ez bonyolult ügy. De hadd mondjam el, hogy Csikszeredában alakult könyvbarátok köre, amely már vendégül látta Fodor Sándort és D. R. Popescut, s az ősszel, Tamási Aron novelláinak megjelenése alkalmából az író özvegyét, valamint Constantin Olariut, a román kiadás fordítóját és Dávid Gyulát szeretnők meghívni.

A könyvszociológiai felmérésekre nagyon nagy segítséget nyújtana a „könyvet postán”-szolgálat levelezése, ami havi 150—200 levél. Ebből országos képet lehetne alkotni az olvasók javaslatairól is.

A példányszámok csökkentése az idén igen nehéz helyzet elé állított. Az olvasók igényeit nem tudjuk kielégíteni; eddig a mi megyénk egyedül rendelt annyit, mint amennyi ma az országos példányszám.

VERESS ZOLTÁN: Csak két kérdést szeretnék feltenni: Tözsér József jó, és a kolozsvári könyvterjesztés rossz példáján látható, milyen jelentősége van a könyvesboltoknak. Mi a helyzet a Kriterion Könyvesbolttal, amelyet évekkel ezelőtt vettek tervbe? És a másik: mi a helyzet az ifjúsági irodalommal? Nem veheti-e át az Albatrosztól a Kriterion a feladatokat a szerkesztői állással és a megfelelő keretekkel együtt?

DOMOKOS GÉZA: Rögtön válaszolok is rá: a Kriterion Könyvesbolt létesítésére Bukarestben a jóváhagyás megvan. A helyet is kijelölték: a Calea Victoriei-en tavaly épült Comedia-blokkban megnyílt üzlet lesz a mi könyvesboltunk. Ami az Albatrosz kérdését illeti, nemzetiségi feladatukra átvételére nincs lehetőség. Ez ütközik azzal az elvvel, hogy több kiadónak kell lennie azért, hogy az író ne legyen kiszolgáltatva monopóliumhelyzeteknek. A kiszabott feladatok teljesítését viszont a Szocialista Művelődési és Nevelési Tanácsnak kell ellenőriznie. Ugyanez a helyzet az Eminescu Könyvkiadónál létező magyar szerkesztői állással és az ott megjelenő könyvekkel is.

Csiki László • Az irodalom funkciója megváltozott

Egyetértek Molnár Gusztávval abban, hogy irodalmunk helyzetét elméleti irányulásában is meg kellene vizsgálni. Szerintem az irodalom funkciója megváltozott, és ezzel számolni kell. Ha elmondanám itt most nemzedékem néhány tagjának életrajzát, mindjárt konkrétan is illusztrálni tudnám, mire gondolok.

Ez a nemzedék a 60-as években állt össze. Mi belenőttünk egy bizonyos helyzetbe, a világméretű és hazai megújulás lendületében. Akkor az irodalomhoz elég volt a nemes indulat és a szolgálat. Kialakult egy közös nyelv, amelyet író és olvasó egyaránt érzékelt, amelyben a megfelelő szó a megfelelő érzelmi reakciót váltotta ki szükségszerűen. Azóta ez a virágnyelv megszűnt.

Egy sereg ember elhallgatott, elmagányosodott, megalkudott. De lényegesebb az, hogy a legfiatalabbak egyszerűen szembefordultak ezzel a közvetlen előttük lévő nemzedékkel (nem igazi ellenfelekkel), s függetlenül esztétikai minőségeiktől, kivonulnak. At kell tehát értékelnünk felfogásunkat az irodalomról. Mert a

közvetlen kommunikáció megszűnt. Mások az irodalomnak mint fórumnak a módszerei, s nekünk fel kell számolnunk helytelen elképzeléseinket.

Megjegyzem, a mai fiatalokat sem fűzi össze közös program, de közös az elutasítás. A mi csoportunkban még a falkaszellem volt az uralkodó (ahogy Czégő megfogalmazta: „mi vagyunk a vadkutya”).

Bálint Tibor • Ponyvamennyiségben klasszikusokat

Két észrevételem volna és két javaslatom.

Először is ne feledkezzünk meg arról, hogy a nagy olvasási láz ellenére az eladott könyvek száma nagyobb az elolvasottakénál. Ez ellen nem tudunk tenni, de tudnunk kell róla. Itt tart a mi szellemi köztudatunk. Másodsor: a lenyűgöző számok ellenére nagy tömegek maradnak kívül az olvasás körén. És épp a városokban. Ennek a rétegnek a legkisebb a nemzetiségi öntudata, és ez nem véletlen. Eszembe jut ugyanakkor Nagy István panaszja: hogy olyan tartalmú leveleket kap olvasóktól, nagycsaládos emberektől, amilyeneket a két világháború között. Csakhogy akkor az irodalmon kívüli munkástömegeket épp a baloldal szervezte meg. Ma a munkásolvasóegyletek szerepét intézményesen senki nem vette át, egy-egy magánkölcsonzó vagy kapualji zugantikvárius pedig már csak működésének veszélyeztetettsége miatt sem pótolhatja azokat. Ponyvamennyiségben kellene adni klasszikusokat és olcsón. Apáink műveltsége szorosan kapcsolódott az olcsó (s a kölcsön-)könyvhöz.

A két javaslat pedig: jobban kellene gazdálkodni a tv magyar adásának idejével. Igaz, nem lehet minden igényt kielégíteni, de azt a sok cigányzenét a hallgató a rádióból is megkapja. Viszont könyvpropagandát másutt nem kap, és művelődési műsort sem. És a másik: hasznos lenne, ha a Kriterion átadná folytatásos közlésre egyik-másik kéziratát a lapoknak.

Beke György • Ők is érzékenyek az etnikumra

Nagyon jólesett, amit itt a fiatalok mondtak. Én családi körben is érzem azt, amit Csiki Laci elmondott. A képlet tökéletes. Ez a fiatal nemzedék nemcsak velünk, idősebbekkel áll szemben, hanem az utánuk következőkkel is. A temesvári Látóhatár-körben kifogásolták, hogy „ők nincsenek képviselve”. De hát Horváth Andor, a *Hét* főszerkesztőhelyettese? Vagy Szilágyi István az *Utunk*-nál?

Ez a nemzedék a kiábrándulás és a tagadás jegyében indult. Hogy lehet ezt a szakadékot áthidalni? Szükség volna saját fórumra. Mert talán igazuk van. Próbáljuk kitölteni a szakadékot. Valami kötőanyagnak csak kell lennie, mert ha ez megszűnik, vége a kommunikációs lehetőségnek köztük és az olvasó között. Tapasztaljuk, hogy ők is érzékenyek az etnikumra. Talán ez lehetne az a pont, ahol kialakítható a korszerű nemzetiségi tudat. Nyilván ez a tudat vidékenként más és más formában jelentkezik. Más a Székelyföldön, más a Partiumban, más Beszterce vidékén vagy a moldvai csángóknál (mert nekik is van, csak megkövesedett, régi állapotában).

Én a legnagyobb veszélyt a székely történelmi tudat ökonzervatívvá válásában látom. Tíz évvel ezelőtt felfedeztük Orbán Balázst. De onnan tovább kell menni, mert Orbán Balázs maga is továbblépne, ha ma élne. Van egy bizonyos belterjességtudat, amely oda vezet, hogy a Gyergyói-medencében például kicsúfolják a beházasodott csángókat („tyármagyaroknak” nevezik). A székely tudatban van valami, a romániai magyarság egészéből kiszakadó gettótudat. Bizonyos tényeket tudatosítani kell, történelmi tényeket. A nemzetiség történetét nem tanítjuk az iskolában. De ha nem tanítjuk meg mi helyesen, pótolja máshonnan, régi, reakciós forrásokból. És ebből csak hamis tudat alakulhat ki. Józanul kimunkált történelmi tudatra van szükség.

Az identitástudatnak, a nemzeti felelősségtudatnak korszerű formájára van szükségünk. Én magam szívesen tanulok abból, ahogy ezt a kérdést a fiatalok látják.

Legjobban az a szakadék izgat, amelyet az irodalom terjedésében látok. Mivel lehet ennek a jelenségnek a szakadékjellegét megszüntetni? Hogyan lehet váltássá alakítani, amelynek ugyanaz legyen az etnikai kerete és az etnikai töltete?

Meg kell teremteni az identitástudat lehetőségét. Ott volt a *Bánsági Írás*. Annak a lapengedélyét soha vissza nem vonták. Legyen az az ifjúság fóruma. A *Kimaradt Szó* című antológiában magányos farkaskák, tigriskék, macskácskák vannak együtt. Ez nem fórum. Az Írószövetségnél már évek óta talpálnak egy nagyváradi magyar nyelvű folyóirat megindítása ügyében. Ezen kell segíteni. Kapják meg a lapot. Jelenleg oroszlánkörmöket látunk, de levágyva és egy tányéron fel-szolgálva. De talán ott van mögöttük az oroszlán is.

DOMOKOS GÉZA: Tájékoztatóul jegyzem meg, hogy idejövetelem előtt az Írószövetség elnöke átküldte azt a beadványt, amelyet 36 romániai magyar író a váradi folyóirat ügyében benyújtott. George Macovescu kéri a Nemzeti Bizottság véleményét. Mi egyetértettünk. Megkérдем most, hivatkozhatunk-e rátok is, mint akik támogatjátok a lapindítási kérést?

(Egységesen „igen” a válasz.)

CSIKI LÁSZLÓ: Azzal a feltétellel, hogy a fiatalok kezébe kerüljön a lap.

Domokos Géza • A romániai magyar irodalompolitika — nemzetiségi politika is

Most, hogy véget ért az első szárhegyi Kriterion-írótábor, megpróbálok én is őszinte lenni, ahogyan Ti is azok voltatok. Köszönöm, hogy elfogadtátok a meghívást. Ezt azért mondom, mert elég sokan visszamondták, némelyek fontos okból maradtak távol, de van, akinek kényelmesebb volt otthon maradnia. Nem tudom, hogyan vélekedtek magáról a vitáról, mennyi a reális az itt született javaslatokban, mit nyertünk a három nap tanácskozásából. De az biztos, hogy ha nem is vagyunk mindenben elégedettek, leraktuk az alapját egy új vitafórumnak, ahol nyugodtan gondolkozhatunk, civilizáltan beszélgethetünk közös dolgainkról.

A mai beszélgetés kissé szétfolyó volt, hiszen így rég nem találkoztunk. Ezekben a napokban elmondtunk sok olyasmit, ami nem ide tartozik, ami nem oldható itt meg. De sok olyasmit is, aminek megoldása rajtunk, rajtatok múlik. Híszem: a találkozóznak gyakorlati haszna is lesz.

Újból beigazolódt, hogy a romániai magyar irodalompolitika — akár akarjuk, akár nem — nemzetiségi politika is egyben. Van író, akinek ez a sajátosság megfelelt, van, aki szűknek érzi, szeretné, ha az alkotás birodalma tágasabb lenne. [...] Hitem szerint konkrét társadalmi, nemzetiségi viszonyainkat tekintve a határ nem olyan éles.

Néhány szót mai témánkról, az irodalom és a közönség viszonyáról. Szomorú helyzet, hogy mint mondtátok, több olvasóra lenne szükségünk ahhoz, hogy irodalmunk nemzetiségünk életében a maga funkcióját betölthesse, és ugyanakkor a papírhiány miatt a befutó könyvrendelésekből is le kell vágnunk, az idén például kb. 600 000 példányt. Eleinte mi a Kriterionnál azon fáradoztunk, hogy olvasókat, könyvvásárlókat toborozzunk. És most, hogy bekövetkezett az olvasók számának impozáns növekedése, állandóan magyarázkodunk kell a könyvhiány miatt. Ebből következik, hogy megváltozott a Kriterion-rendezvények funkciója is. Most már tulajdonképpen nem is könyvpropagandáról van szó, hanem író és olvasó közvetlen dialógusáról, ami van úgy, hogy szinte nemzetiségi ritussá válik. Ez egyrészt jó, de másrészt rossz is, mert a közönség erkölcsi és esztétikai elvárásai egyoldalúak. Csak arra reagál, ami a helyzetéből, közérzetéből fakadó kérdéseket megválaszolja, de legalább felveti. Nem szabad ezt az állapotot fetisizálni, kritikátlanul tekinteni. Meg kell próbálnunk ráhangolni a közönség készülményét a többfelé nyitott problematikára, modernebb esztétikai értékek befogadására is.

Szó esett az önkonzerválásról is. Erre most nem térek ki, csak annyit tenék hozzá, hogy ezt a célt csak a változva-megmaradás programjaként tudom felfogni. Egy biztos: felelősebben kell élnünk. Amikor Szilágyi Domokos meghalt, a legtöbb nekrológ írója felvetette az egymás iránti felelősség gondolatát. Sajnos csak akkor, amikor Sziszt már nem lehetett az életnek megtartani. Többet kellene gondolnunk az egymás iránti gondoskodásra, megértésre. Persze, ugyanakkor az önmagunk értéke iránti kötelezettségről sem feledkezve meg. Ellentmondásoktól, veszedelmektől terhes időben élünk, és rendszerint csak akkor ébredünk tudatára szereplőnknek, amikor valamiért — s itt most csak szubjektív okokra utalok —

cselekedeteinknek, életmódunknak visszavonhatatlan következményei mutatkoznak. Ok a tehetség vagy egyenesen az élet pusztítására volt mindig. De ha most körülöttünk sűrűbb is a levegő, vigyázzunk, dolgozzunk, tegyük, mit tennünk kell. az elődeink által olyan jól megértett önfegyelem jegyében.

Ami az identitástudatban végbement változásokat illeti: attól félek, sok olyan könyv születik, amelyekre nem figyeltünk fel eléggé. Ott van például Cseke Gábor *Érzelmes levelek* című regénye, a Daciánál jelent meg nemrég, a vegyesházasságok feloldható és feloldhatatlan problémáiról szól. Erdemes odafigyelni erre a könyvre, még ha művészi erény dolgában nem is hibátlan.

Nem vagyok épp annyira borulátó az olvasók számának kérdésében. Ma sokkal többen olvasnak, mint ahányan olvastak mondjuk ötven vagy húsz évvel ezelőtt. S nem tudom, vajon a rossz közérzettel, az alkotómunka értelmetlenségével kapcsolatos írói dilemmák nincsenek-e részben összefüggésben azzal, hogy érintkezik-e az író olvasójával vagy sem. Megfigyeltem, hogy egy-egy sikeres találkozó után mintha oszolna a kétely az írás értelméről. Persze, óvakodnunk kell az illúzióktól (nekünk magunknak is a Kriterionnál), de ne fogadjuk el végzetserűen az oly divatos szorongást, az elidegenedés leszerelő érzését, a lemondás, a passzivitás kísértését. Az ellenük való küzdelemben egyik legjobb orvosság az a sikerélmény, amit az olvasókkal való közvetlen kapcsolat, a belőlük áradó bizalom jelent.

A jövő évi Kriterion-írótábort illetően: a vitatéma megválasztásánál figyelembe vesszük Kántor Lajos és Molnár Gusztáv javaslatát. Első pontként foglalkoznunk kell tovább is a román—magyar kapcsolatok egy-egy újabb vetületével — jó lenne talán olyan román barátainkat is meghívni, akikkel eddig nehezebben értettünk szót —; és, egyetértek, több időt kellene szentelnünk a romániai magyar irodalom, az alkotómunka, a nemzetiségi önismeret időszerű kérdéseinek.

Ígérem, hogy a mostani találkozó tapasztalatait alaposan átgondoljuk. Az itt felvetett problémákról pedig tájékoztatjuk az Írószövetséget és a felelős fórumokat.

Még egyszer: köszönöm a részvételt, s ezzel első gyergyószárhegyi táborozásunk véget ért.

Dóczy András:
A szárhegyi
Kriterion-tábor
emléklakettje

Nemzetiségi történetírásunk új pázmáján II.

„Korszerű szempontok szerint“

BURA LÁSZLÓ: Az iskola, amelyben Szatmáron tanítok, egyike az 1971-ben létesült magyar tannyelvű iskoláknak. Jellege, következőképpen neve is az oktatási rendszerünkben végbement változások folytán rövid idő alatt többször módosult: elméleti líceum, majd reál-humán líceum lett, ma ipari líceum. Monográfiájának megírását több éve az igazgatóság is szorgalmazza. Ez megyszerte általános jelenlég — a kampányszerű mozgalom azonban csak általánosságokban mozgó, szokványos írásokat eredményez. Pedig volna miről írni újszerűen, korszerűen.

Az új utak egyike — amint Jakó Zsigmond itt elhangzott szavaiból is kitűnik — az eddig névtelen történelem feltárása. Ezt segíti a régi diáknévsorok közvététele, statisztikai és szociológiai feldolgozása is, amelynek példája éppen az itt méltatott, *Nagyenyedi diákok 1662—1848* című kötet. Ebből a megfontolásból kezdtem hozzá Jakó professzor ösztönzésére és a Nicolae Iorga Történeti Intézet felszólítására az egykori szatmári református kollégium diáknévsorainak közlésre való előkészítéséhez.

E kollégium diáknévsorainak feldolgozása, egykori diáktársadalmának korszerű szempontok szerinti bemutatása és értékelése — iskolatörténetünk nélkülözhetetlen adaléka. Olyan tanintézetéről van szó, amelyet a történeti források már a XVI. század második felében — a liceumunk épületében működő — *főiskolaként* emlegetnek, noha főiskolás diáktársadalmát csak 1610-től kezdődően tudjuk okiratokkal igazolni. Fejlődéstörténete a politikai események és a háborúk függvénye volt. Az osztrák hatóságok 1754-ben egy időre megfosztották kollégiumi rangjától, egyszerű grammatikai iskolává változtatták. Fokozatosan fejlődött ismét gimnáziummá: 1820-tól már hat, később hét osztályossá, de 1859-ben az újabb osztrák közigazgatási reform megint megtorpanásra kényszerítette.

Az iskola XVII—XIX. századi diáktársadalmáról két forrás tudósít: a tanulók és a tanárok névsorát 1610-től 1738-ig tartalmazó latin nyelvű matricula, valamint az 1820-tól 1856-ig terjedő időszak magyar nyelvű beírási anyakönyve. A kolozsvári egyetemi könyvtár őrizi még az iskola XIX—XX. századi évi értesítőit is: ezeknek adatai oktatásunk szociológiai vonatkozásának körvonalázásában nyújthatnak értékes támpontokat.

Az anyag első része már hat éve kiadásra kész állapotban van. Vekov Károly, a Nicolae Iorga Történeti Intézet kutatója a latin anyag szöveghűségét is ellenőrizte. A beírási napló szép írással, könnyen olvasható, így feldolgozása nem okoz különösebb nehézséget. Sokoldalú felhasználhatóságát fokolja, hogy bejegyez-

ték a tanulók szüleinek nevét és foglalkozását, származási helyét és lakhelyét is. Szeretném a második részt is még ebben az évben kiadásra kész állapotban elkészíteni, ezt követően pedig elvégzem az anyag statisztikai és szociológiai feldolgozását. Persze, az anyag feldolgozása sok időt és munkát igényel, de lehetőségeim függvényében igyekszem mielőbb elkészíteni és a kiadó asztalára helyezni.

„A szeretet ma is él“

JUHÁSZ ISTVÁN: A Kriterion Könyvkiadónak az erdélyi diákság történetével foglalkozó kötetét arra a *szeretetre* figyelmeztetnek, mely körülvette régi iskoláinkat. Talán nem tévedünk, ha úgy véljük, hogy ez a szeretet ma is él a romániai magyar nemzetiség legkülönbözőbb csoportjaiban és rétegeiben. Társadalmunk századokon át a felemelkedés útját látta az iskolákban, családok tízezreinek élete forrt össze a kollégiumi közösséggel, sokaké a peregrinációban megismert külföldi akadémiaikkal is. A holland Henk van de Graaf, aki 1979-ben megjelent disszertációjában a XVIII. századi diákéletnek eddig csak madártávlatból ismert problémakörét részleteiben tárta fel, nem iskolatörténeti kutatások végett jött Kolozsvárra. Itt fedezte fel, hogy közösségi életünknek jellemző vonása az iskola- és tanulásseretet élő hagyománya, s ez a felfedezés indította őt több éven át tartó kutatómunkára.

Iskola és társadalom hagyományos egységének mai jelentőségét emeli ki az a tény, hogy ezt a kutatási feladatokkal foglalkozó megbeszélést a *Korunk* szerkesztője hívta össze. Az időszerű feladatok meghatározásánál nem hallgathatjuk el azt a kritikai megjegyzést, hogy sok régebbi iskolai publikációt egy, az iskolafalak által körülzárt szemlélet jellemez. Örvedetes kivételként kell megemlítenünk — több részlettanulmány mellett — Koncz József, Váró Ferenc, Török István és Gál Kelemen monográfiáit. Újabb iskolatörténeti munkákat várva, ki kell emelnünk az összehasonlító vizsgálatok nélkülözhetetlenségét. A kutatónak a különböző erdélyi egyházak testéhez tartozó kollégiumok elkülönülő társadalmi köre elhanyagolása nélkül, a hazai iskolatörténet egységében kell végeznie munkáját. Az iskolák közötti kapcsolatok, akárcsak a sokszor párhuzamos fejlődés megismerése, nem csupán általános eredményekhez vezet, hanem a tanulmányozott iskola életét is megvilágítja. Bogdan-Duică professzor Simion Bărnăușról írt tanulmánya mutat rá arra, hogy a balázsfalvi román diákok és a nagyenyedi kollégiumban jogot hallgató togátusok ugyanazon tankönyvekből ismerték meg a reformkor szabadságeszményeit. Hogy Erdély különböző nemzetiségeit egyesítették a művelődési törekvések, annak beszédes bizonyága Tonk Sándor munkája, amely előreláthatólag mind az erdélyi magyar, mind a szász történetkutatók kézikönyve lesz.

A *Nagyenyedi diákok* című Kriterion-kiadvány nem a Bethlen Kollégium története megírásának igényével készült, de igazolja, hogy az iskolatörténet lényeges kérdése annak a földrajzi-társadalmi régiónak a megismerése, ahonnan az iskola diákjait gyűjtötte, s ahova a végzettjeit kibocsátotta. A diáknévsorok azt tanúsítják, hogy a Kollégium szorosabban egybekapcsolódott a háromszéki társadalmi harcokkal, mint az Enyed környéki jobbagyalvak életével. Hogy a Kollégium és a diákokat adó falvak kapcsolata milyen további társadalmi kérdéseket vet fel, arra hadd említsék itt egyetlen példát: Kézdiálbis a XVII. század óta úgyszólván együtt élt az enyedi kollégiummal, aminek sok egyéb mellett egyik jele, hogy a XIX. század eleji albisi keresztelési és konfirmációs jegyzőkönyvek szerint, míg évente körülbelül ugyanannyi fiú és leány született, addig a konfirmációs életkorban már a leányok száma a fiúk számának kétszerese. A falu más dokumentumai világosan tükrözik, hogy a nemek arányának ilyen megváltozása milyen sok súlyos problémát okozott. A Kollégium tehát nemcsak a subscriáltak sorsára gyakorolt befolyást, hanem azokra is, akik otthon maradtak.

A most szóba került kiadványok nem érintik az iskolatörténet főkérdését: a kollégiumi tananyag nevelő hatását és társadalmi funkcióját. A régi iskolák tanterveivel és tankönyveivel foglalkozni a mai tantárgyak előzményei iránti érdeklődéssel is lehet. Arra a kérdésre, hogy mit tanítottak a mai tanárok elődei, sokszor inkább negatív választ kapunk: az esetleges egykorú külföldi példákkal való egybevetés inkább azt mutatja, hogy mit *nem* tanítottak, pedig ekkor és ekkor már taníthaták volna. Termékenyebb azonban azt kérdezni, mit *tanultak* az egykori diákok. A latintanulás egyoldalúnak vélt, kitartó szorgalmazása nem tekinthető egyszerűen nyelvtanulásnak. Az egymásra épülő latin osztályok auctoraí reformáció kori humanizmus morális életeszményébe, életprincípiumaiba vezették be az ifjúságot. A diákélet közösségi rendjével való foglalkozás közben merült fel az a kérdés, hogy mi volt a konkrét, hazai tartalma a szállóigének: „non scholae, sed vitae“? Megválaszolatlan kérdésként szeretném átadni ezt iskolatörténeti kutatóink-

nak, azzal a sejtéssel együtt, hogy az erre adandó válasz központi jelentőségű az iskola társadalmi funkciója meghatározásában.

Természetes igény, hogy az iskolatörténet mutassa fel régi kollégiumaink művelődési jelentőségét is. Úgy vélem, megbecsülendő értékekre lehet rámutatni, ha a kérdést indokolt szerénységgel kezeljük. Bár a XVIII. század vége előtt műveltség és értelmiség közelebb járt az európai egységhez, mint a nemzeti nyelvek iskolai uralmának korában, itthon megjelent latin nyelvű tankönyveinket, disputációinkat vagy a külföldi tudós társaságoknak elküldött pályaműveket mégsem tekinthetjük az egyetemességet gyarapító hozzájárulásnak. Az „egyetemes” — mint könyvek és eszmék szabad áramlása — korunk sajátja; a régi egyetemesség a helyi kérdések azonos gondolkodásban való konkrét megválaszolása volt „deák” nyelven. Ahol távoli akadémiák kollégiumainkba hazatért tanítványai nem szüntek meg az egyes korszakok haladó eszméiért tovább lelkesedni és azok érvényéért küzdeni, valóban nagy dolgot műveltek — a mi itthoni életünkért, itthoni mértékeink szerint. Ilyen értelemben beszélhetünk iskoláink értelmiségformáló szerepéről is, tudva, hogy az értelmiség lényege a szolgálat.

„Értelmiségünk kialakulásának tényezői”

GÁLL ERNŐ: Nemcsak házigazdaként, hanem mint az értelmiség kérdéskörével foglalkozó is nagy örömmel, elégtétellel veszek részt a mai megbeszélésen. A könyvek, amelyeket ma itt együtt értékelünk és vitatunk, két szempontból relevánsak számomra. Mindenekelőtt az értelmiségkutatáshoz nélkülözhetetlen történelmi viszszatekintést biztosítják, s ily módon — Jakó Zsigmond, Benkő Samu és Spielmann József munkái után — olyan adatokkal járulnak hozzá az erdélyi értelmiség múltjának feltáráshoz, amelyek nélkül nem érthetjük meg jelenünket sem. Nagyobb munkára készülök, monográfiát szeretnék írni a kelet-európai értelmiség és a nemzeti-nemzetiségi törekvések összefüggéséről. Noha ez a reláció történelmileg később jelentkezik a ma szőnyegen lévő könyvek tárgyalta kornál, szerzőikben máris értékes munkatársakra ismerhettem.

Másodsorban meggondolkoztattak ezek a művek abban az összefüggésben is, hogy tudatosítják értelmiségünk kialakulásának nyugat-európai tényezőit. A kelet-európai irástudók tegnapi és mai szerepének tanulmányozásában nyilván az itteni történelmi, gazdasági, politikai és kulturális körülményekre kell súlyt helyeznünk, szerzőink jóvoltából azonban most arra is jobban felfigyelhetünk, hogy mit jelentett a fejlett Nyugat, mit jelentett a polgári demokratikus törekvéseket kifejező kultúrákkal való rendszeres kapcsolat.

A kelet-európai sajátosságok feltárása nem feledteti, hogy művelődésünk nyugati forrásokból is bőven merített.

„Az arnyalt látásmód támogatása végett”

HERÉDI GUSZTÁV: A megvitatott könyvek számomra olyan jelentéshordozó értékeink, mint a kolozsvári Bánffy-palota, a brassói Fekete-templom, a váradi Körösvidéki Múzeum, Töröcsvár vagy Suceava, Berethalom vagy Dömsöd, Gelence vagy Putna monostorai, kastélyai, udvarházai, templomerdői, várai. Akárcsak a patinás történelmi hajlékok, e könyvek is hovatarozásunk tanúságai. Valamilyen holland egyetem erdélyi diákjainak névsora nekem annyit mond, mint egy pompás szárnyas oltár; hajdani egyetemi hallgatók nyugati útjának leírása olyannyira megfog, akárcsak egy robusztus bástya; a régi diplomák vagy a Bolognából, Freiburgból, Leydenből, Oxfordból hazahozott kézikönyvtárak ismertetése fölér egy remekbe faragott várkapuval. Mert amiként az építmények román kori boltívei, gótikus kapui, reneszánsz ablakai vagy barokk szobrai bizonyítják, hogy a rómaiak idejővelete, a kereszténység fölvelete és a latin ábécé elsajátítása óta mi a nyugati kultúrához tartozunk, ugyanúgy ez a két könyv is azt tanúsítja, hogy mind iskola-ügyünk megszervezése terén, mind a legjobbaink, művelt főink egyéni tanulmányútja révén szorosan kapcsolódunk az európai művelődési körhöz, a reformáció előtt éppúgy, mint azután, a török uralom idején is, akárcsak annak előtte vagy annak utána. Sőt — tegyem hozzá —, míg másfelé, például Boszniában vagy Albániában, a török erőszakosan térített az iszlám hitre, nálunk Erdélyben, Havaselvén, Moldvában etnikai és vallási türelmet tanúsított, szemben a katolizáló és germanizáló Habsburgokkal.

Pár évvel ezelőtt olvastam egy külföldi történész érvelését, aki szerint az egész Kárpát-medence a történelem során mindenekelőtt Kelet-Európához tartozott.

GY. SZABÓ BÉLA: PATAK (1936)

GY. SZABÓ BÉLA: ELSZÁRADT FENYŐ

Érvelése nagyjából arra szorítkozott, hogy kimutassa: a mi agrármúltunk a porosz (tehát a kelet-európai) útnak felel meg. Nem vagyok történész, de tudom, hogy a porosz és az amerikai út merev alkalmazása minden országra nem egyéb, mint durva sablonerőltetés. Magamban sokat vitáztam a kutatóval, s idéztem vele szemben Veres Pétert, aki igazán otthonos volt a kérdésben, és aki szerint az Alföld parasztsága a szó nyugat-európai értelmében véve sohasem volt jobbágy, de gondoltam arra is, hogy a székelyek vagy a szászok, a román parasztok egy része (a móc bányászok, vándorjuhászok) ugyancsak nem volt tipikus jobbágy; érveltem magamban azzal is, hogy a Bánságban, a Bácskában, az Alföld közepén, Arad vagy Bihar nagy részén a török hódoltság idején, a parasztvárosok kialakulása során ugyancsak sajátos, a két sémába nem fogható társadalmi viszonyok és gazdálkodás alakult ki, és e sajátosság megmaradt a török kiűzése után is, amikor sem a bevándorló szabad telepesek, sem az őslakók nem taszították jobbágysorba, hanem kívánatos státust kaptak.

Ugy adódott aztán, hogy ez a történész ellátogatott hozzánk. Nos, elvittem Szebenbe és Besztercére, Csíksomlyóra és Fogarasra, Körösfőre és Bonchidára, Enyedre és Gyulafehérvárra, mutattam neki téglagótikát és ezeréves latin könyvet, gót betűs régi feliratokat és csupa római faragott kövekből álló lapidáriumokat, hadd lássa, hogy nem lehet csupán egyes jelek, jelenségek, vonatkozások alapján megítélni egy nagy-nagy tájegység hovatartozását, hanem csakis a gazdasági, társadalmi, politikai, művelődési viszonyok *összességét* tekintve. Persze, mindezzel nem akarom elhallgatni egykori társadalmi berendezkedésünk vagy művelődési életünk keleti vonásait. Bármilyen letagadás, elkenés hamisításhoz vezet; a mi hazánkra pedig épp a népek, termelőmódok, kultúrák találkozása jellemző.

Bocsáttassék meg nekem ez a kis kitérő, amelyet nem véletlenül, hanem az árnyalt látásmód támogatása, hangoztatása végett engedtem meg magamnak, mint-hogy e könyvek igen-igen értékes adalékokat szolgáltatnak ebben az irányban. Hadd tegyem még hozzá, hogy e művek kiegészítéseként szeretnék olvasni (néhány ilyen tanulmány jelent már meg) a hozzánk érkezett lengyel, litván, francia, olasz, német, cseh, morva, svájci tanárok, iskolamesterek hazai tevékenységéről, és nemcsak a diákok, hanem az ugyancsak tanulni ment egykori mesterlegények, iparosok, kereskedők, katonák Nyugat-járásáról, tapasztalatairól.

VERESS ZOLTÁN: Heinrich László következik szólásra. Mivel nem valószínű, hogy ő meg fogja említeni, hadd említsem meg én (elnézést kérve a közbeszólásért), hogy Heinrich László is tudomány- és pedagógiatörténeti szerző: *Az első kolozsvári csillagda* című könyve egy négy száz éves tanintézetünk múltjába nyújt betekintést.

„Sokoldalúbbá és elmélyültebbé“

HEINRICH LÁSZLÓ: Iskolatörténeti vizsgálódásokról lévén szó, három olyan témakört említenék, amelyekre felfigyelhetnének a történészek, s esetleg a kiadók is „ráharaphatnának“.

1. Közérdeklődésre tarthat számot az a sok próbálkozás és némi eredmény is, amely Erdélyben a *főiskolai oktatás* ügyével kapcsolatos.

Az első egyetemet János Zsigmond, az első erdélyi fejedelem szerette volna megalapítani. Udvari orvosa, Blandrata György külföldi professzorokat akart toborozni ehhez a soha létre nem jött főiskolához. A második egyetemet 1579-ben hozta létre Báthori István erdélyi fejedelem és lengyel király. Ennek az egyetemnek helyi és időbeli koordinátáit ismerjük. Az általa alapított schola egyidőben szolgált az elemi, a közép- és a felsőfokú oktatást. Természetesen ez az iskola nem mérhető össze sem az itáliai, sem a párizsi, sem a németalföldi egyetemekkel. Jelentőségét és művelődéstörténeti szerepét csak akkor értékelhetjük helyesen, ha szem előtt tartjuk az akkori idők lehetőségeit. Az egyetem sokat költözött ide-oda a régi Kolozsváron, de helyi koordinátái pontosan meghatározhatók. Nem úgy, mint például a göttingi egyetemé, amelyet 1946 tavaszán hiába kerestem, mert kérdőzködésemről azt a választ kaptam: „az egész város egy egyetem.“

Erdekes, hogy míg a román történésztírók a Babeş—Bolyai Egyetem elődjének vallják és vállalják a Báthori-egyetemet, addig a magyar szerzők ezt kétségbe vonják. Az idők homályából pontosan ki kellene ásní, mettől meddig tekinthető ez az iskola egyetemnek. Az iskola egyetemi jellegét tagadók vegyék kézbe és tanulmányozzák például azokat a csillagászati előadásokat, amelyek a jezsuita, majd a piarista főiskola hallgatói számára készültek. Ezt az anyagot sem most, sem akkor nem lehetett begyömöszölni egy középiskolás diák agysejtjeibe. Végre tiszta vizet kellene önteni a pohárba, és vagy le kellene számolni egy legendával, vagy az

oknyomozó történetírás érveivel fényt kellene deríteni ennek az egyetemnek rövidebb-hosszabb ideig tartó működésére.

A harmadik egyetemnek induló intézmény a gyulafehérvári, majd az innen Nagyenyedre települő református kollégium. Bethlen Gábor fejedelem, az iskola alapítója, az 1622-es országgyűlésen a rendek elé azt a javaslatot terjesztette, hogy „közönséges akadémiát, univerzitást” kíván létesíteni. Ki kellene kutatni, miért nem így valósult meg a fejedelem szándéka.

2. A külhoni egyetemeket járt erdélyi diákok nevéhez nem fűződik nagy könyvtárak alapítása, de szerényebb, néhány kötetre terjedő *könyvgyűjtemény* — esetleg csak egy-két könyv — a peregrináció során bekerült tarsolyukba, és így a hazai iskolák könyvtáraiba akár világritkaságok is juthattak. Isaac Newton (1687-ben Londonban megjelent munkája, a *Philosophiae Naturalis Principia Mathematica* például, amely klasszikus fizikai alaptételeit tartalmazza, René Taton francia tudománytörténész becslése szerint mindössze 250-300 példányban látott napvilágot. S ebből az első kiadásból két példány is található nálunk — egyik a kolozsvári egyetemi könyvtárban, a másik ugyanitt az akadémiai könyvtárban. Ez előbbi ide származásáról semmit sem tudunk, a másodikról már többet sikerült kinyomozni. Ezt a példányt Kolozsi Márton ajándékozta a kolozsvári Unitárius Kollégium Könyvtárának. Kolozsi Márton mint senior 1692. augusztus 3-án Szaniszló Istvánnal együtt indul külföldre; szeptember elsején iratkozik be a leydeni egyetemre. Innen tér haza 1695. szeptember 6-án. A kolozsvári unitárius kollégium tanára lesz, és ilyen minőségben ajándékozta a könyvet a kollégium könyvtárának. Székfoglaló beszédének a címe: *De laudibus linguae Graecae* — amiből nyilvánvaló, hogy nem természettudós, hanem nyelvész volt.

3. Közelebről vizsgálandó volna végre a *természettudományok oktatásának* története is. Közismert, hogy a latin nemcsak az egyház, hanem az iskolai oktatás nyelve is volt nálunk egészen a XIX. század első feléig. Első fizikakönyveink ugyancsak latin nyelven íródtak. Nagyszébenben 1736-ban jelenik meg Marosvásárhelyi Tőke István könyve: *Institutiones Philosophiae Naturalis Dogmatico-Experimentalis*, amelyben a nagyenyedi református főiskola tanára Erdélyben elsőnek honosítja meg a kísérleti oktatást. Tankönyve 109 olyan ábrát tartalmaz, amelyek a kísérletek magyarázatát szolgálják. Ha ezek az eszközök mind megvoltak a nagyenyedi kollégium szertárában, akkor a főiskola igen gazdag kísérleti lehetőségekkel rendelkezett!

Megemlékezni az első magyar nyelvű fizikakönyvről is, amely már a newtonianusok tanítása alapján készült. Szerzője Molnár János, aki 1769-ben a kolozsvári római katolikus főiskolán működött. Őt tekinthetjük a magyar nyelvű ismeretterjesztő és tudományos irodalom úttörőjének. Legjelentősebb munkája *A természettudományok Newton tanítványainak nyomdoka szerent*; ez az első magyar nyelvű fizika-tankönyv, amely 1777-ben jelent meg. Láthatjuk tehát, hogy miközben a XVIII. század második felében a külföldet járt és Erdélybe visszatérő diákok Descartes tanításait diadalra viszik, ugyanekkor megjelennek olyan tudományos munkák is, amelyek már Newton eszméit hirdetik.

A mondott három témakörrel való foglalkozás meggyőződésem szerint sokoldalúbbá és elmélyültebbé tenné iskolatörténeti vizsgálódásainkat.

„Kutatásaink nem esetlegesek”

LAKÓ ELEMÉR: Mindenekelőtt köszönetet mondok a szerkesztőségnek a meg-hívóért erre a hasznos kerekasztal-megbeszélésre. A vitaindító előadásokból meg az előttem beszélők hozzászólásaiból hosszú idő óta most nyílt először alkalmam belelátni a hazai értelmiség művelődéstörténeti kérdésekkel foglalkozó részének műhelyébe. Örömmel látom, hogy a megbeszélésben részt vevők munkája nem elszígettelt — hogy kutatásaink nem esetlegesek, hanem jól átgondolt és a mai tudományos igényeknek megfelelő, átfogó koncepció szerves részei.

Az értelmiség- és iskolatörténeti kutatások és tervek hallatára magam is új biztatást kaptam, hiszen a Jakó Zsigmond professzor sugallatára elkezdett anyaggyűjtésemnek az itt elhangzottak fényében fokozottabban látom értelmét, mintha abban a tudatban kellene dolgoznom, hogy további kutatásaim útján egyedül járok.

Az utóbbiak egyébként szervesen beleilleszkednek mind a tágabb értelemben vett értelmiség-, mind a szűkebb szférájú iskolatörténetbe; a kolozsvári unitárius és református kollégiumi könyvtárak könyvkölcsönzőiről szeretnék egy-egy összefoglaló munkát írni — a XIX. század első felét felölelve. A rendelkezésemre álló, ritkaságszámba menő eredeti könyvkölcsönző naplók alapján, remélem, sikerülni fog egy lépéssel tovább mennem az eddig megjelent könyvtörténeti munkáknál,

amelyeknek — a feldolgozott anyag természeténél fogva — be kellett erniük az olvasásra potenciálisan rendelkezésre álló művek számbavételével, vagy — amint Dankanits Ádám tette — a könyvekbe beírt tulajdonosok nevéből kellett kikövetkeztetniük azt, hogy a kérdéses műveket kik olvasták. Márpedig ismeretes, hogy főleg a közkönyvtárakba került könyveket nemcsak régi tulajdonosaik olvasták: sokkal nagyobb azoknak a száma, akik a könyvtárban jutottak hozzájuk akár benti olvasás, akár kikölcsönzés formájában. Az utóbbiak fölmérése, úgy vélem, igen érdekes és hasznos adatokkal bővítheti hazai értelmiségünk művelődéséről eddig egybegyűlt ismereteinket — az említett, meglehetősen mozgalmas korszakban.

„A teljes neveléstörténeti valóság“

SEBESTYÉN KÁLMÁN: Művelődéstörténetünk eddig kevésbé ismert területén, a középkori falusi elemi oktatás történetének kutatása terén is megindult a munka. Kalotaszeg elemioktatás-történetének megjelenése után készülöben van Marosszék és a Szilágyság elemi oktatásának története. Az újabb rész tanulmányok — az előbbieket remélhetőleg több dolgozat követi — lehetővé teszik az általánosítások megfogalmazását, a teljes neveléstörténeti valóság feltárását, középkori elemioktatás-történetünk megírását.

A középkori elemi oktatás történeti szintézisének alapvető feltétele a kellő gazdagságú és differenciáltságú tényanyag. Ennek megfelelően elsődleges feladatunk a középkori elemi iskolahálózat feltérképezése egész Erdély viszonylatában, s az iskolákra, iskolamesterekre vonatkozó levéltári adatok összegyűjtése. Az iskolák és a mesterek számából, tevékenységük folyamatosságából következtethetünk egy adott időszakon belül a táj művelődési arculatára, kulturális fejlettségére.

A rendelkezésre álló tényanyag megfelelő értékelése alapul szolgálhat bizonyos ellentmondások feloldására, valós következtetések levonására. A középkori elemi oktatás ellentmondásának tűnhet például az, hogy bár a források aránylag gyakran említik az iskolákat, a középkori falu parasztsága csaknem teljesen írástudatlan. A nagyfokú analfabetizmus oka csak részben az iskola hiánya vagy a rendszertelen iskolalátogatás: valódi okát az oktatási módszerek eredménytelenségében kereshetjük. Az írni-olvasni tudást az iskolába járó gyerekek többsége nem sajátította el.

Szőnyi Nagy István „nagy hiábavalóságnak s kerengő útvesztésnek“ nevezte a betűtettő-silabizáló módszert, amely három éven keresztül „ábé-aboztatta“ eredménytelenül a kisiskolásokat. Ha történetesen mégis megtanultak olvasni-írni a jobbágygyermek, akik később egész életükben földműveléssel foglalkoztak, akkor is idővel elfelejtették, mert termelőmunkájuk, általános életkörülményeik nem igényelték ezeket az ismereteket. A falusi kisiskola célja a gyermekek előkészítése a hűbéri társadalomba való zavartalan beilleszkedésre: annak az elérése, hogy a jobbágyok társadalmi helyzetüket természetesen és változatlanul tartásák. Az írás-olvasás-számolás elsősorban azoknak szólt, akiknek lehetőségük nyílt arra, hogy öröklött helyzetükből kiemelkedjenek. A szerény tananyagot főként azok a gyermekek sajátították el alkalmazásuképes szinten, akik nem maradtak meg a paraszti életforma keretei között.

Kivételek természetesen e tekintetben is voltak. Érdekes kutatói feladatnak tartanám annak megállapítását, hogy különböző időszakokban egyes tájegységeken belül — vagy akár egyes falvakban is — a parasztság hány százaléka tudott írni. Az általános megállapítás, hogy például a XVIII. század végén a parasztságnak mintegy 10 százaléka ismerte az írást, érvényes-e a Szilágyságban, Székelyföldön vagy Kalotaszegen? Hangsúlyozni szeretném, hogy ha a középkori falusi kisiskola tanulóinak nagy része írástudatlan maradt is, ez nem jelentett teljes tudatlanságot, mivel a gyermekek nagy mennyiségű ismeretanyagot memorizáltak versek-szedve. Az iskola előszóval nemzedékről nemzedékre jelentős ismeretanyagot, egyre gyarapodó művelődési örökséget közvetített. (Az analfabetizmus csak a modern társadalomban jelent egyet a műveletlenséggel; a történelem folyamán voltak olyan népek, amelyek az írást nem ismerték ugyan, de csodálatraméltó építészeti kultúrájuk és fejlett társadalmi életük volt.)

Falun dolgozó nevelőink-tanáraink feladata lehetne a falusi házak padlásain, padládaiban heverő régi könyvek felkutatása. Az adatok összevetéséből lehetővé válna annak megállapítása, hogy milyen könyvek jutottak el a XVII—XIX. században az erdélyi falu világába. A könyvek bejegyzéseiből múlt századi vagy még régebbi kis magánkönyvtárak nyomaira találhatnánk. E régi könyvek mindenképpen jelentős tényezők voltak a falu szellemi arculatának kialakításában.

A középkori elemi iskolában a latin nyelv mellett az anyanyelvnek is jelentős szerep jutott, valószínűleg sokkal nagyobb szerep, mint ahogy eddig a kutatá-

sok feltételezték. Igaz ugyan, hogy a latin nyelv alapelemeinek ismerete nélkülözhetetlen volt a továbbtanuláshoz (ezért a felsőbb iskolába igyekvő tanulók igényelték az oktatását), és hogy a latin nyelv tanítása a falu közössége előtt rangot adott az iskolának, tekintélyt a tanítónak — de az iskolamesterek tulajdonképpen a latin nyelv tanítása során is tanítványaik anyanyelvére támaszkodtak. Szerintem döntő e tekintetben az a tény, hogy a falusi elemi iskola *főtantárgyait*, a vallási-erkölcsi-társadalmi ismereteket nyújtó katekizmust és az elsősorban szép élményszerű éneklést jelentő zsolárt anyanyelven: magyarul tanították.

„Így vált közügygé...“

KOVÁCS MIKLÓS: Lakó Elemérhez hasonlóan előbb magam is köszönetet szeretnék mondani a *Korunk* szerkesztőségének azért, hogy részt vehettem ezen a kerekasztal-megbeszélésen, ahol a Kriterion Könyvkiadó gondozásában megjelent művelődéstörténeti, iskolatörténeti és nem utolsósorban forrásközlő két kötetet volt alkalmunk közelebről megvitatni. Útmutató, módszer megfigyelő, a modern történelemkutatás és iskoladokumentumaink értékes és eredményes találkozásának mintaképe az első kötet, a Jakó—Juhász-féle *Nagyenyedi diákok*, míg az *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban*, Tonk Sándor munkája, eredményesen bizonyítja be, hogy a tárgyalt időszakban ez az országgrész kiállja az összehasonlítás próbáját Európa „szerencsésebb” tartományaival a középkori értelmiség kialakulásának, számanak és művelődési szerepének a szintjén.

Jómagam Jakó professzor sugallatára a Szilágy megyei iskolázás, oktatás középkori történetének kutatására, feldolgozására vállalkoztam. Közelebről a volt zilahi kollégium évszázados működéséről tanúskodó forrásanyag feldolgozására gondoltam. A kollégium diákjainak aláírási jegyzőkönyve (*Matricula*) 1646-tól megszakítás nélkül maradt fenn, tanulmányozása értékes fényt vetet a középkori Kraszna, Belső-Szolnok és Közép-Szolnok (ahonnan a tanulók nagy része kikerült) művelődéstörténetének egyes kérdéseire: az iskola, iskolázás szerepe, az értelmiség kialakulására, társadalmi származására, arra, hogy a diákság hogyan illeszkedett bele a művelődési életbe és milyen szereppel az iskolák elvégzése után. Sajnos, a jelzett földrajzi terület még a legújabb szakközleményekben is elhanyagolt, fehér folt.

A zilahi gimnázium diáknévsorainak feldolgozása véleményem szerint feltétlenül megköveteli az itt végzett tanulók további sorsának kutatását is. Ismert dolog, hogy, másodfokú gimnázium lévén, végzett tanulóit a kollégium két utolsó évét a debreceni, kolozsvári vagy nagyenyedi iskolákban folytatták, jogot nyerve az egyetemjárásra (*peregrinatio academica*), a továbbtanulásra. Hova kerültek, akik megmaradtak a zilahi hat osztállyal (jó részük néptanító vagy pap lett), visszatértek-e a teljes jogú tógás diákok a hepehupás Szilágyságba, vagy folytatták tanulmányukat külföldi egyetemeken: ez lenne a másik kutandó és megválaszolendő kérdés.

Az első kérdésre adandó felelet fényt derítene e táj népiskoláinak szerepére és jelentőségére, hiszen ezek kis diákjai alkották a „nagy” iskola utánpótlását. Ugyanez megkönnyítené a tanítónévsorok helységenkénti összeállítását is.

A zilahi gimnázium a középkor folyamán nem élvezte a mecénás fejedelmek jelentős anyagi támogatását. Költségeit mindenkoron a város és környékének lakossága biztosította. Így vált *közügygé*, közösségi kérdéssé fenntartása, működése. A Szilágyság ezen alma matere mindenkoron az emberi helytállás útravalójával indította el diákjait az életbe (lásd Ady Endre versét: *Üzenet egykori iskolámba*), és elvárta, hogy végzettjei becsülettel helyt is álljanak, egész emberek legyenek. Ez a szellemi erő, közösségi összetartás megérdemelné, hogy maradandó írásbeli emléket állítsunk neki.

„Kezdő kutatók is bekapcsolódnak“

SIPOS GÁBOR: Magam is a konkrét feladatok kitzéséhez szeretnék hozzájárulni. Öröndetes tény, hogy a szatmári és a székelyudvarhelyi iskolák diáknévsorai — mint hallottuk — nem sok idő múltán nyomdába kerülhetnek, s ha jól értettem, a zilahi gimnáziumé szintén. A kolozsvári református kollégium diákjainak névsorát Török István már e század elején közzétette. Az erdélyi középfokú oktatás alapos megismerése azonban nem képzelhető el az összes fennmaradt diáknévsorok kiadása nélkül. Marosvásárhelyen élő történészeink az e munkából rájuk váró részt, az ottani kollégium protokollumainak feldolgozását a közeljövőben bizonyára elvégzik. Sorra kerülhet majd a *szászvárosi schola particula* albu-

mának kiadása is, erre valószínűleg nekem kell vállalkoznom. Remélhetőleg más nagy múltú középiskolák — például a kolozsvári volt piarista líceum — diáknévsorai is előbb-utóbb avatott gondozóra találnak.

A falusi kisiskolák hálózatának Sebestyén Kálmán javasolta földterítésére véleményem szerint az a járható út, amelyen e kérdéskör kutatói már el is indultak: egy-egy történelmileg kialakult közigazgatási egység iskoláinak föltérképezése, népoktatási sajátosságainak meghatározása. E cél elérésének egyik legfontosabb feltétele máris adott a rendelkezésünkre álló, kellő gazdagságú levéltári forrásanyagban. Mivel az iskolatörténeti források természete lehetővé teszi, hogy szakszerű irányítás mellett kezdő kutatók is bekapcsolódjanak e munkába, egyúttal a másik fontos feltételnek, a történész-utánpótlásnak is eleget tehetünk.

„Iskolatörténeti adatbank“

KÖLLŐ KÁROLY: Az előttem szólók nagy gondossággal tárták fel azt a gazdag hajszalgyökér-hálózatot, amellyel az iskolatörténet nemzetiségi önismeretünknek szinte minden vetületét átjárja. Elvétele esett szó azonban arról, miszerint a *Nagyenyedi diákok 1662—1848* és az *Erdélyiek egyetemjárása a középkorban* az 1979-es esztendő talán legosztatlanabb könyvsikerének számítanak, ugyanis az értő és értékelő szakbírálatok mellett olyan élménybeszámolók is napvilágot láttak a romániai magyar sajtóban, mint Tonk Sándor művéről a nagyváradi *Fáklya* hasábjain megjelent recenzió, amelynek végső kicsengése az volt, hogy a bihari olvasóközönségnek igaz gyönyörűségére szolgálna, ha szűkebb pátriája iskoláinak múltját is feldolgozná valaki.

E „jámbor óhaj“ mögött azonban valós nehézség húzódik meg, nevezetesen az, hogy a nyugati végek — régi történelmi nevén a Partium — iskoláinak sokkal viszontagságosabb sors jutott osztályrészül, mint a több évszázados folytonossággal büszkélkedhető belső-erdélyi kollégiumoknak, s következésképp az iskolatörténeti dokumentáció is osztozott az iskolai gyűjtemények, illetve a tanulóifjúság sorsában: a szélrózsa minden irányába szétszóródott. Kezdő tanár koromban magam is szemtanúja voltam annak a sziszifuszi erőfeszítésnek, amellyel Szász Károly művészet-történész, az állami levéltárak nagyváradi fiókjának akkori vezetője igyekezett begyűjteni a hatáskörébe tartozó bihari és szilágysági iskolaközpontok kallódó művelődéstörténeti dokumentumait. Mint a tanügyi dolgozók szakszervezetének tartományi kultúrfelelőse, magam is megpróbáltam az átmenetileg gazdátlanra vált régi iskolai könyvtárak anyagát megmenti.

Arról, hogy ilyen irányú próbálkozásaink mennyire sovány eredményre vezettek, kézzelfoghatóan akkor győződtem meg, amikor az 1960-as évek elején egy közös román—magyar akadémiai kutatócsoport tagjaként Juhász Gyula nagyváradi működésének hivatalos okmányait szeretttük volna áttekinteni. Annál termékenyebbnek bizonyult viszont az addig kellőképpen ki nem aknázott közvetett forrás, a volt tanítványok visszaemlékezéseinek számbavétele, ugyanis rövid néhány nap leforgása alatt nemcsak Juhász Gyula tanári munkájára vonatkozóan sikerült Nagyváradon és Aradon számos ismeretlen adalékot lejegyeznünk (amint erről a *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 1964. 2. számában hírt adtam), hanem akarva-akaratlanul betekintést nyertünk abba az elkeseredett harcba is, amelyet a szabadgondolat hívei a hagyományosan liberális Premontrei Gimnáziumban s a vele egy fedél alatt működő Királyi Jogakadémián vívtak a maradiakkal.

E személyes tapasztalatból kiindulva úgy vélem, hogy mindannyian, akiknek nem fő kutatási témánk az iskolatörténet, hozzájárulhatunk az immár veszendőbe ment elsődleges források pótlásához azáltal, hogy rendszeresen és szervezett formában felhívjuk az érdekeltek figyelmét a saját pázmánk művelése közben előbukkanó iskolatörténeti adatokra. Hogy csak a nagyváradi iskolázás múltjánál maradjunk, példának okáért a XVIII. század utolsó évtizedeire, a XIX. század elejére vonatkozóan rendkívül érdekes adatokat tartalmaz Fessler Ignác Aurél 1826-ban megjelent önéletrajza, a *Rückblicke auf seine siebzehnjährige Pilgerschaft*, amely Kolozsvárott is hozzáférhető az 1851-es második, bővített kiadásban. Ő a kapucinusoknál tanult két éven keresztül bölcséletet, de kapcsolatba került a római katolikus káptalan pragmatikus történetírói munkásságot folytató tagjaival is, és egész későbbi világszemléletére elhatározó hatást gyakoroltak azok az olvasmányok, amelyek egy felvilágosult polgárasszonytól kapott kölcsön. Ugyanerre a korra vonatkoznak Gheorghe Șincai Nagyváradon íródott önéletrajzi elégiája és a Jogakadémia professzorának, Fáber Antalnak latin nyelvű verses visszaemlékezései (az előbbiről bővebben írtam a *Nyírk* 1968. 2. számában). S ha az eddig felsorolt nyomtatott forrásokon kívül csupán a kolozsvári közgyűjteményekben hozzáférhető kéz-

iratos hagyatékokat (például Keresztesi József naplótöredékeit, Tokody Antal volt nagyváradi tanfelügyelő irományait stb.) is figyelembe vesszük, akkor felcsillan a remény, hogy legalább kaleidoszkópszerűen az olyan iskolák történetét is össze lehet majd állítani, amelyeknek könyv- és levéltári gyűjteményei megsemmisültek. Eppen ezért őszinte örömmel kell fogadnunk Jakó Zsigmond professzornak azt a kijelentését, miszerint a gondozásában megjelenő *Művelődéstörténeti tanulmányok* sorozat kötetei a továbbiakban „iskolatörténeti adatbank” szerepét is betölthetnek.

Zárószó

BENKŐ SAMU: Nem fogadatlan prókátorként, hanem a szerkesztőség felkérésére vállalkozom ennek a hosszúra nyúlt megbeszélésnek a berekesztésére. Nem ismétlem el az itt elhangzott, értékelő (kritikailag értékelő) megjegyzéseket, sem az iskolatörténeti kutatásaink feladatait körvonalazó, módszertani megújulását sürgető-bátorító fejtegetéseket, és mondandómban csupán néhány általános jellegű megállapításra szoritkozom.

1. A mi magyar nemzetiségi iskolatörténeti feltáró és értékelő munkánk nem valami elszigetelt öntevékenység, hanem szorosan kapcsolódik a romániai művelődéstörténeti kutatásokhoz. A tudománypolitikai feladatok homlokterében már hosszú évek óta a szintézisek, a kézikönyvek állanak. Az *Istoria României* (1960—1964) című traktátus első négy kötetének a megjelenésével a rendszerezés igényével fellépő nagy összefoglaló művek korszaka köszöntött be. Csak hogy ezekhez nélkülözhetetlenek a megbízható előtanulmányok. Eppen ennek a traktátusnak, elsősorban művelődéstörténeti fejezeteinek az írásakor, szerkesztésekor merült fel — többek között — az az igény, hogy a romániai magyar iskolatörténet is (más kulturális eredményeink mellett) történelmi súlyához méltóan kerüljön tárgyalásra. Kedves személyes emlékem, hogy a harmadik kötet szerkesztésekor annak főszerkesztője, néhai Andrei Oțetea akadémikus milyen eréllyel igényelte és szorgalmazta az erdélyi magyar kultúra történetének adatokban gazdag bemutatását.

Ismétlem: magyar iskoláink múltjának feltárása szervesen illeszkedik az országos tudománypolitika fővonulatába.

2. Rendkívül örvendetes, hogy ezen a mai megbeszélésünkön már elért eredmények alapján, nyomtatásban megjelent dolgozatok, könyvek elemzéséből kiindulva szemrevételezhetjük a ránk váró további feladatokat. Így az eljövendő kutatásoknak az a rangsora is, amit Jakó Zsigmond előttünk felvázolt, eddig elért eredményekre és már munkába vett témákra alapozódik. A kutatási feladatok sokfélesége, az iskolatörténeti bűvárlat esetében nélkülözhetetlen interdiszciplináris módszerek kidolgozása, illetőleg további finomítása megköveteli a szakemberek jó együttműködését. Ezért is jelentős ez a mai *munkaértekezletünk*. Had had hangsúlyozzam, hogy a folyamatban lévő munkák apró erecskéit együttes erővel közös meder felé kell terelnünk, mégpedig úgy, hogy minden részletre figyelmezzünk: ne maradjanak ki korszakok, ne hanyagoljunk el tájegységeket, vidékeket, az abc-otaktától az akadémiai szintig az iskoláztatás belső szerkezetére is terjedjen ki vizsgálódásunk és — mivel a múltban az oktatás Erdélyben erősen kötődött az egyházakhoz — egyforma intenzitással kutassuk a különböző felekezetek iskoláinak a történetét.

Az elért eredmények már mércének is tekinthetők. Úgy látom, valamennyien egyetértünk abban, hogy fő feladatunk az iskolatörténeti forrásbázis további bővítése és ezen belül a régi, kézírásos diáknévsorok közzététele. Ebben a munkában a *Nagyenyedi diákok 1662—1848* című kötetet kell mértéknek tekintenünk. Ez a könyv mérték mindenekelőtt a színvonal tekintetében. Mert aztán azt, hogy a készülő hasonló kiadványok bevezető tanulmányát egyik-másik szerző miképpen írja meg, természetesen éppen úgy meghatározzák a tárgyalt iskola sajátosságai, mint a publikáló kutató egyéni hajlama, érdeklődési köre és betüvető készsége. Eleve elutasítva tehát az uniformizálást, hangsúlyozandónak vélem, hogy valamennyi esetben, a jövőben is, gyümölcsözőnek ígérkezik a jól bevált történeti statisztikai vizsgálódás, és az olvasók érdeklődésére tarthat számot, ha az iskola belső életrajza új, eddigelé ki nem aknázott információkra épül.

3. Nem akarok elméleti kérdések fejtegetésébe bocsátkozni, mégis egy itt felmerült problémát — úgy érzem — nem hagyhatok szó nélkül. Csak hálások lehetünk Herédi Gusztávnak a figyelmeztetésért, hogy iskolatörténeti kutatásainkban ne feledkezzünk meg az egyetemes történeti összefüggésekről, arról, hogy kultúránk az európai művelődés ölen alakult-fejlődött. Ezzel természetesen egyetérték, de Herédinek azt a sugalmazását, hogy a „kelet-európaiság” fogalmáról, lévén „durva sabloneröltetés”, mondjunk le, nem tudom elfogadni. Azért nem, mivel Európa történelmi fejlődése nem volt egységes és együtemű. Csak mellékesen jegy-

zem meg: Herédi mint újságíró nem írt volna annyiszor az iparfejlesztés, okszerű mezőgazdaság oly sok apróbb-nagyobb, de mindig jelenvaló (a szocialista építés idején jelenvaló!) gondjáról, ha teszem azt a kapitalista termelési mód nálunk is betöltötte volna azt a gazdaságépítő történeti funkciót, mint amit például Angliában (tehát Nyugat-Európában) betöltött. Vajon nem kellett nálunk a szocialista forradalomnak feudális maradványokat is felszámolnia? Vagy egy művelődéstörténeti példa: az itt szóba hozott holland szerző könyve nem azt bizonyítja, hogy tőlünk tömegesen mentek a diákok Nyugatra tanulni, de tőlük hozzánk csak hébe-hóba jött egy-egy tanár vagy diák?

A történeti irodalom éppen a feudalizmus hosszú korszakára tekintve, az agrárfejlődés elütrő és tudományosan definiálható sajátosságai alapján állapítja meg Európában az egyenlőtlen fejlődés tényét, de Kelet-Európa (s e fogalmat tovább finomítva beszél a szakirodalom Középkelet-Európáról, Délkelet-Európáról, Északkelet-Európáról) esetében azt is hangsúlyozza, hogy kívánatos fejlődését hosszú időn keresztül három soknemzetiségű (a török, a cári és a Habsburg-)birodalom évszázadokig tartó önkényuralma, makacs történelmi jelenléte hátráltatta.

Ami pedig Veres Pétert illeti, ő pontosan tudta, hogy az alföldi parasztság múltjában mit jelentett a török hódítás.

4. Iskolatörténeti kutatásaink jövője nagymértékben függ attól, hogy a kis műhelyekben, szerte az országban milyen intenzitású és minőségű *egyéni munka* folyik. Örvendetes volt hallanunk itt, hogy tudományos intézeti belső munkatársak termunkákba illeszkedő kutatásai mellett középiskolai tanárok, könyvtárosok munkahelyük múltjának kutatásával, a kezük ügyében szunnyadó iskolatörténeti források megváltásával a hasznos közéleti cselekvésnek és a benső örömszerzésnek milyen kitűnő lehetőségeit fedezték fel. Ezek az áldozatvállaló egyéni munkák hozhatják létre a várva várt műveket: a részlettanulmányokat, a forráspublikációkat és — ha álmaink nem csálnak meg — a monografikus összefoglalásokat. Gondolom, a Kritérium is várja a megszülető munkákat, hiszen gyakorlata bizonyossága szerint csak kézirat birtokában tud könyvet kiadni. S mi több: jó könyv csak jó kéziratból lesz.

Befejezésül Juhász professzor szavait ismétlem: iskoláinknak századokon keresztül fenntartó ereje volt a szeretet, mely körülvette őket. Bízunk benne, hogy iskolatörténeti kutatásainkban is anyagi erővé válhat a szeretet és a hála, melyet egykori iskolánk iránt érzünk. És ez egyben bizonyossága lehet annak is, hogy az Apáczai Csere-féle felismerés az iskolák felette hasznos voltáról (de summa scholarum necessitate) — számunkra is korparancs.

A BETHLEN GÁBOR-FÖLDMOZGÁS KITERJEDÉSE
(1580—1629)

1

Csak semmi túlzó szó az ünnepelthez,
aki e földön a legtöbbre vitte:
tekintetében oroszlán lakik, de
hamar megengesztelhető, kegyelmes;

eszes, vitéz, katonaszerszámokban,
jó lovakban, táncban gyönyörködő,
vért nem szomjúhozó, könyörülő,
tudós töprengésben fáradhatatlan.

Illesse Őt a türelmes vagy győztes
jelző, a korán- vagy idejében-jött;
bennünket ez is, az is megaláz,

képzeld el, hogy ezt vagy azt ma Ő tesz,
vagy képzeljünk el egy másik jövendőt —
így lesz a múlt csupa hánytorgatás.

2

Neved ajkunkon mért volna parázs?
Kik a keresztfán magunkmegváltásra
maradtunk itt: örökkévalóságba-
meneteled nekünk csak látomás.

Téged is csak képzeletünk koholt?
Évszámok helyett kérdőjeleket
rovunk: már nemcsak, ami lehetett
volna, de az sem igaz, ami volt?

Vagy mégis? ... Jönnek órák, kegyesek,
kevesebb örömmel és kételkedéssel;
s bár felszakadnak a régi sebek,

vér sehol, sehol markot égető vas,
csak rekedt sóhaj, vállak közé préselt
mellkasé, csak megereszkedett sörhab.

3

Csak langyos lebegés ez, semmi más
a város ki nem haló kövein,
nem jut a hűségre egy hülye rím,
hiába ülünk össze, nem hibás

külön-külön egyikünk sem, de mind
gyávaságnak érezzük legbelül,
hogy mint Dónát szobra, fejetlenül
vagyunk a kor kénye-kedve szerint;

most már a hasonlóság fáj nekünk,
nem az, hogy különcökként veszhetünk,
hisz az egyenütemtől szelűtötten

olykor már-már hajlamosak vagyunk
azt hinni, hogy az el-elvétett csöndben
megtalálhatjuk olykor önmagunk.

4

Végtére nem mindenki lehet nyertes,
(de áruló sem, s ez már nagy vigasz!) —
nem kényes lovon lépdél az igaz,
nem szemfényvesztő diszmenettel ejtesz

ámulatba, hogy kezedből a kardot
a maradék bátraknak felajánld,
miközben kórusban üvöltve áld
a csöcselék s az úri népség hajlong ...

Nem téged, nyugalmad fenségét látom;
bár egyenlőtlen harc ez, semmilyen
vérfolt nem üt át régi s új ruhákon.

Szavadat átmenet ki sose kezdi:
„Aki az elmúltakról semmiben
meg nem emlékezik, életét (el)veszti.“

5

Útókorod sebezhető magány.
Lelkes, zsúfolt csataterék helyett
sovány sírok, zaklatott idegek;
az áldozatokon kívül — talány,

hogy miben él még tovább szellemed,
a hátország, a sereg, a haza?
Hagyakozásod ma is hasznos a
népnek, ha hadakozni nem lehet.

„Most kell kihasználni a helyzetet,
míg nem bomlott fel (minden) teljesen ...
„Meg kell egyezni“ újból, ügyesen —

(lemondás árán is, ha kevesebb
adatik annál, amit már ígérték?
„Nehogy mindent elveszítsünk!“ —
így érted?)

6

Nagy álmodozások, tervezetések
temetése —: míg szemben a császári
sereg, legyen basa, Belzebub, bárki,
kifenne mindkét éle jól a késnek;

habár halandók fiai, de nem
eleve halálra ítéltetett
leprás-had vagyunk, — a tekintetet
miért süssük le holmi idegen

előtt, cseppet sem alsóbbrendűek, kik
megrontattunk, megerőltettünk?
Vesztesek gondja: körülkerített hit,

azon belül még sajoghat Neved,
fel-felkérődzve, amit éppen ettünk,
hordjuk mint belénk ütött bélyeget.

7

Az áldozataink már egyre késnek;
beérjük alkalmi jóslatgátások
kis borzongásaival, s mint a vásott
kölyköket, licitált híresztelések

szédítenek meg. Valójában többet
nem jóslhatunk biztosan egymásnak,
minthogy előbb-utóbb — bármerre
ásnak —
a sírokban csupán csontok zörögnek,

s a legkedvesebb utcáink nevét is
magunkban mondjuk csak legközelebb.
Van, aki mindezek dacára még hisz

a kö hatalmában —: téged lát, hallgat,
receszánsz-éleket érintve meg —
s ujjbegyére olcsó vakolat alvad.

8

Dögletes trakták idomár-szaván
elindulni vak meghunyászkodó
kuvaszként, több mint hiábavaló
próbatétel, te tudod igazán,

te, akin senki nem vett diadalt;
örök fegyvernyugvásról álmodozva,
pengédet, gerincédet soha rozsdá
nem fogta. Ámuldozz hát, hogy mi hajt

bennünket hízélgésre, hallgatásra.
Ez az a derék ostromlott sereg,
kinél német s vallon főemberek

életükben vakmerőbbet nem láttak?
Elégtek s halva zuhantak egymásra;
a rabságtól rettegve lettek bátrak.

9

Eligazodni nélküled nehéz:
Úgy tűnik béke van, amíg a csendben
ki nem lött ólmok csüngnek, ehetetlen
vackorokként, és néhol már penész

piszkol gótikus hangulatokat.
S a koponyafal vajon ott belül
hányszor hült ki már és hányszor hevül
újra, nemcsak akkor, ha jön a had,

de ha szuronyos szavak rontanak rá
és üldözőbe veszik, jaj, hogy el-
tántorítsák mindentől, amihez

ragaszkodik? S mert rühes rongydarabbá
nem lesz, hát elővesznek, hogyha kell,
megannyi fortélyt. Nos, lesz, ami lesz!

10

Nos, Gabriel! Te mondtad mindig ezt:
Minden ármányt felhasználnak és régről
vett praktikát ellenünk, hogy Erdélyből
kitudjanak bennünket! Nos, nevezd

nevén a legújabb furfangot is,
te, ki helyreállítád az idők
méltatlansága miatt rég kidölt
törvényeket, mint tölgyeket, s hamis

fejedelmi ígéretek helyett
szent meggyőződésből szabaddá tetted
a meghódíthatatlan birodalmat,

mindazt, amit a lelkiismeret
a mulandóból magának megmenthet,
ami fölött neked sem volt hatalmad.

11

Mint aki az ellenségére néz,
úgy nézte benned sok rang nagyurát
és csak jó szót sem adtak legalább,
míg remélték, hogy ingoványra lépsz,

s kapkodva szerzed meg és ejted el
— zúdítván új-Mohács-vérpatakát —
az átkozottnak tartott koronát.
Reád fagyott az öröklött lepel,

a hadiutakkal hímzett palást,
rablásoktól kirojtosodott földed.
— „Császárnak való pózok, glóriák!“ —

Nem volt időd aranykori csodát
álmodni, míg óriástökként nőttek
tébolyítóan a zsoldospfák.

12

Úgy irigylik el tőlünk a hazát
Bécs-udvaroncok, kaftános urak,
s minden jövevény, aki csak mulat
azon, hogy hullákat himbál az ág,

ártatlanokat vagy épp latrokat;
horpadt hasukat nézve egyremegy...
A ganéjjal bekent marhafejet
sem hagyta karóra tűzve sokat

az éhség, nem maradt más kultusz itt,
csak a hasé, mely révületben tombol —
Ekkor jöttél, hogy tékozlásait

őrült elődöknek magadra vállald.
Csak egy fényesre agyusztált toronyból
kikapott harang kalimpált haláldalt.

Az számit, ki végzi be, nem: ki kezd!
Tudtad ezt minden tollvonás előtt,
ha össze kellett gyűjtened erőd;
muszájból villant acél vagy kereszt

életoltásra vagy lélekgyújtásra.
(„Csüörtörökön csak napestig tartott a
viadal...” Azóta már egybemosta
a holtak arcát a sötétség sánca,

s a virrasztókét is ez a kutyának
való, vissza-visszasettenkedő
kődök hordáit hordozó idő.

Csak híre vagyon már a szép scholáknak,
csak hamva már a bibliotékáknak,
kiket hagyott népének hátra. Ó.)

14

Igaz, nem kártya ez vagy kurvaság;
ha így megy, el kell tökélnünk
magunkat:
ebben az állásban felfordulunk, vagy
egymást megesszük — ha így megy
tovább!

Ma az a tett, ha azt mondják: ne tedd!
Az félelem és rettegés esett

GAGYI LÁSZLÓ

HA LEHETNE

Ha lehetne,
tenger lennék.
Tenger lennék,
ha lehetne.

A fájdalmat
elringatnám.
Elringatnám
a fájdalmat.

Tán azt hinnék,
halott vagyok.
Halott vagyok,
tán azt hinnék.

Majd mint vihar,
égre zúgnék.
Égre zúgnék,
mint a vihar.

Nem mind halott,
aki hallgat.
Aki hallgat,
nem mind halott.

E két vers közlésével köszöntjük a hetvenéves Gagyí Lászlót.

mireánk és nagy irtózata vett
volna környül minket? — ki mondja
meg?!

Itt, hol nem volt egy falu Ferdinánd
hűsége alatt — bár nagy idők múltak, —
Kegyelmed tudta, meg sosem indulhat

végző nyugovásra torony iránt,
szétosztatván emlékek, oskolák
hátszágát tartó derékhadát.

15

Csak semmi túlzó szó az ünnepelthez.
Neved ajkunkon mért volna parázs?
Csak langyos lebegés ez, semmi más —
végtére nem mindenki lehet nyertes.

Utókorod sebezhető magány:
nagy álmodozások, tervezgetések,
az áldozataink már egyre késnek;
dögletes trakták idomár-szaván

eligazodni nélküled nehéz.
Nos, Gabriel, Te mondtad mindig ezt:
mint aki az ellenségére néz,

úgy irigylik el tőlünk a hazát.
Az számit, ki végzi be, nem: ki kezd...
Igaz, nem kártya ez vagy kurvaság.

EMLÉK

Gyermekkorom szép emléke
egy sudár fa a berekben:
ó, a nyárfa,
az a drága,
az a karcsú, az a rezgő!

Gyermekkorom szép emlékét
újra láttam a berekben:
azt a nyárfát,
azt a drágát,
azt a karcsút, azt a rezgőt!

Szegény már a végét járta,
haldokolt, de talpán állott:
állt a nyárfa,
az a drága,
az a karcsú, az a rezgő!

Jaj, velem is csak így lenne:
pusztuljak el talpon állva,
mint a nyárfa,
az a drága,
az a karcsú, az a rezgő!

Új meg új híveket szerezni a művészi szépnek ...

Gy. Szabó Béla hetvenöt éves

Igaza van Bálint Tibornak. Gy. Szabó Béla olyan, mintha a művészet szerény ügynöke volna. Mindig egyforma, sötét színű öltönyében puritán tisztaságúnak látom. A portéka pedig, amit kínál, vékonyka mappákban elférő metszetek, a művészi szépség kelendő áruja.

Hetvenötödik születésnapja két utazás között telt el.

Gy. Szabó Béla június végén Hannoverből érkezett haza, s a repülőgépe, nem túl hosszú pihenő után, a columbiai Bogota felé startolt.

Ott voltam a kolozsvári repülőtéren, amikor kéthónapos nyugat-németországi útjáról megérkezett. S Bálint Tibor jellemzésének írói telitalálatára akkor döbbenem rá, amikor jól ismert alakját az utasok között megpillantottam. Nem hozott haza nagyobb csomagot két darab kézitáskánál, s azok egyikében is frissen készült rajzait meg pasztellképeit őrizgette. Úti történetei közül jellemzőnek pedig egy anekdotikus ízű esetet tartottam. A frankfurti repülőtéren történt meg vele. Várni kellett a csatlakozásra, s közben bevezették az utasokat egy terembe, melyben roskadásig megrakott „svédasztalok” kínálták a jegy árában benne foglaltatott ingyen ínycségeket. Italok közül nem francia pezsgőt bontott (pedig az is ingyen volt), hanem dobozos német sört. — Mert ha ott jár az ember — mondotta —, azzal ismerkedjék, ami sajátja az országnak...

Aki e grafikus és festői pályát ismeri, bizonyosan fölfigyelt rá, mennyire megújult Gy. Szabó Béla művészi termése minden egyes utazás után. Nem tartozott soha azok közé az egyházi alkotók közé, akik idegenben is otthoni környezetüket adták, s nem tudtak kiszakadni az ismert és megszokott dolgok kötéséből. Gy. Szabó pályája közel ötvenesztendős távlatot kínál e példának említett jelenség vizsgálatára. Grafikai művészetének újabb és újabb ciklusait szülte a pálya kezdetén az itáliai és görögországi út, aztán az alföldi barangolások, a balatoni vízvilág, majd Kína és Mexikó egzotikumai. Most pedig talán újabb útikönyvvé áll össze a hannoveri termés, a német földről hazahozott 24 pasztell és 30 szénrajz.

Izgalommal nézegetem az új mappákat. Az ember nem is hinné el, hogy hatvan nap alatt ennyi mindenre tellett. A művész alázata a megismerést, a lényeg megragadását szolgálta. Az alsó-szászországi Hannover 800 ezer lakosú nagyváros. S ezekben a rajzokban és színes pasztellekben benne van minden, ami belőle ennyi idő alatt megragadható és megismerhető. Kis tér kerengő autókkal, a roppant forgalom kimetszett szigete. Hanza-házak északi hangulata, a csendes városi park és erdő intimitása, Lotte sírja, szöke, kék szemű, szeplős német kisfiú portréja, majd Göttingában egy szénrajzán Körösi Csoma Sándor emléktáblás diák-kvartély. (Úti képeinek egy részéből metszetek készülnek. Mint mindig, minden egyes utazás élményeiből.)

Ha elkészül a német napló, ha kiállításra kerülnek a hazahozott képek, újra föllángol majd a vita a „Gy. Szabó-jelenség” körül. Korszerűtlen már ez a művészet? Mondhat-e még újat századunk képpromboló évtizedei után?

Művészetünk érdemes mestere rendelkezett és rendelkezik azzal a képességgel, hogy megújulását bizonyítva zavarba hozza az ítélezőket.

Múltba utalni ezt a művészetet csak lezárt fejezeteiben szabad. Egy ötven évre visszavezethető alkotói pálya kétségtelenül elérkezett már a művészettörténeti korszakolás szakaszába. Ha a *Liber miserorum* világát nézem, az expresszionizmussal rokon korai műveit, ezek helye, jelentősége a korszak határain belül ítélnélhető meg igazi érdeme, úttörő volta szerint. Fámetszet-művészet az erdélyi grafikának jószerint önálló fejezete. Hogy mi tartozik belőle ténylegesen a múlthoz, tartalom-

ban és formában is a tegnaphoz, arról még nem mondtuk ki a végső szót. S ezek történeti szempontok; az esztétikaiak túlmutatnak a merev idő—tér elhatároláson.

A Gy. Szabó-jelenséghez hozzátartozik a művészi szépnek új meg új híveket szerző grafikusművész páratlan népszerűsége.

Véleményem szerint...

Mindig is bosszantottak azok a barátaim (költők, orvosok, filozófusok, vegyészek, matematikusok), akik valamely nemzetközi tanácskozásról hazatérve fáradságosan legyintettek: ah, ezek a konferenciák! ki-ki fújja a magáét, nem figyel a másokra, unalmas, hosszú előadások, éjszakába nyúló határozatszövegezesek, kész eső! az egész, az ember csak fecserli a drága idejét, és balálra fársztja magát. Ilyen emberek szoktak a tanácskozásokon rajzolgatni, keresztretjvényt fejteni vagy éppen szundizni, hanem a végén ragyogó arccal pattannak föl (kialudták, kipihenték magukat), s lelkesen, hos zan tapsolnak... Avagy másról van szó? Bevallom, nem egy ernyedt legyintés mögött képmutatást, hamis iparkodást sejtettem: annak elhitetését, hogy konferenciára kijutni nem ajándék, nem öröm, hanem terhes kötelesség, áldozathozatal — tehát ne irigyeljük őket. Csakhogy az ember gyarló (és feledékeny). Nem egy ilyen „hajszolt” ember, mikor hírét vette újabb nemzetközi összejövetelnek, ádáz kilincselésbe, könyörgésbe, levelezésbe, telefonálásba kezdett, csakhogy ismét kijuthasson egy szörnyen unalmas, értelmetlen összeröffenésre.

Tavaly az Írószövetség küldöttjeként részt vettem Belgrádban az avantgarde ügyét vitató konferencián és — bocsássanak meg nekem a fáradságom legyintők — esőpet sem unatkoztam. Persze, nem váltottuk meg a világot, nem oldottuk meg az avantgarde gondjait sem, mégis tapasztalhattam, hogy érdekes előadásokat, távoli népek, sajátos fölfogások, eltérő nézetek képviselőit hallani, s fogadások, kirándulások, kávézások közben addig ismeretlen új emberekkel, művelt főekkel elbeszélgetni — hasznos dolog.

Robert Estival, a francia racionalizmus szellemes, okos tanárképviselője tartotta a legérdekesebb előadást. Szerinte az avantgarde-nak — hazája művelődési életében — jó kétszáz éves múltja van. Így például az enciklopédisták — különösen Diderot és D'Alembert — már a XVIII. század második felében bevetik az avantgarde fogalmát, avantgardista nézeteket hirdetnek. A nagy forradalmat megelőző évek szigorúsága közepette azonban elsorvad az avantgarde, hogy a forradalom első éveiben újjáéledjen, majd a hegyparti terror idején megint elnémuljon. Ezt a szakaszosságot az avantgarde meg-megismétlődő előállítását s elhalását Robert Estival végigvitte napjainkig. Tematikában is kiszélesítette az avantgarde körét. Beszélt közgazdasági és hadászati avantgarde-ról, a hajózás, földművelés, állattartás, építés terén kihajtott avantgarde mozgalmakról; e címet viselő lapokról, könyvekről.

Nyilvánvaló, hogy a kérdés efféle megközelítése heves ellenkezést váltott ki. Estivalnak (úgy hiszem) ez is volt a célja. Főleg a lengyel Stefan Morawski szállt vitába vele; szerinte a szó szoros értelmében vett avantgarde csak a múlt század nyolcvanas-kilencvenes éveitől kezdve létezett, s szervesen kapcsolódott a politikai liberalizmus, a szabadelvű türelmesség meghonosodásához, a polgári individualizmus kibontakozásához. Aminek aztán Európában a fasizmus és a háború vetett véget, a Szovjetunióban pedig a mereven értelmezett szocialista realizmus hivatalos irányzattá nyilvánítása, majd a konstrukciós perek. Morawski szerint azok az idők máig sem tértek vissza; előbb a hidegháborús légkör, majd a katonai tömbök szembenállása szült feszültséget, amely a nagyfokú toleranciát kizárja, anélkül pedig nincs avantgarde.

Erre többen is tiltakoztak, ki a szocialista, ki a polgári demokráciák nevében. De legalább ugyanannyian támadták is — mind a kettőt. Csak úgy röpködtek a sajátos fogalmak: irányított demokrácia, manipulált demokrácia, a mass me-

dia uralma, a hírközlés terrorja, közvélemény-„megdolgozás“, „betáplált“ közvélemény, fogyasztói közvélemény, információfogyasztás.

De hát mi is az avantgarde? — vetődött föl ekkor a kérdés. Abban ugyanis mindannyian egyetértettünk, hogy valamely műszaki jobbítás a hajózás vagy állattartás terén semmiképp sem tekinthető avantgarde-törekvésnek. Igazából ez csak az irodalomban és a művészetben bontakozott ki, s talán-talán az építészet, e sajátos (az ipar felé közelítő) művészet síkján. Hogy azonban mi a művészeti avantgarde, arra tucatszámú válasszal álltak elő: szakítás mindenféle hagyománnyal, szokvánnyal, beidegződöttséggel; gyökeresen új hangvétel, más nyelv, gondolkozásmód, új formavilág, új eszközök (szobrászatban, építészetben); forradalom a művészetben; a „negyedik rend“, a proletariátus mondandójának adekvát művészi kifejezése; merő formalizmus, a föltűnési viselkedés soha nem tapasztalt extravagáns megnyilvánulása, örült rikácsolás; igazi társadalmi forradalom helyett álforradalmiság, a feltörő erők elterelése, a társadalmi feszültség művészeti levezetése; gyökeres, alapvető változások helyett csupán kifejezésváltás, új mondanivaló helyett hangos, tartalmatlan üvöltés, handabandázás, szélsőséges individualizmus.

Tudom, hogy mit mondanak a tankönyvek az avantgarde-ről, e konferencián azonban ezzel nem sokat törődünk, hiszen mindent, amit eddig az avantgarde-ről tudunk — megkérdőjeleztünk. Ezt azonban már nem a városi könyvtár nagytérében tettük, hanem az Írószövetség helyiségeiben, kisebb (angol, orosz, francia nyelvű) munkacsoportokban, kötetlenebb beszélgetések keretében. Mi, a romániai küldöttség tagjai (Alexandru Căprariu, Mihai Stoian, Dan Culcer s magam) a francia nyelvű tanácskozáson vettünk részt.

Több nyugati író rezignáltan fejtette ki, hogy náluk már nincs, s nem is lehet avantgarde; nem tiltják el, mondhat bárki bármit, de minden visszhangtalan marad. Ma nem erőszakkal fojtják meg az avantgarde-ot, mint a fasizmus idején, hanem a talajt húzzák ki alóla. Oly sok az üvöltés, sokkolás, botrány, hogy az avantgarde hangja elvész a szexhullám, a pornográfia, a horrorfilmek szadizmusa, a beatzene mindenféle technikai eszközzel fölerősített harsogása közepette. Minden, amivel az avantgarde valaha kitűnt — napjainkra beépült a manipulációba, a tömegek „megdolgozásába“ vagy a fogyasztandó javak áruháalmazába.

A *Korunk* valaha — mutattam rá — az avantgarde támasza, pódiuma volt, s — mutatis mutandis — az újabb *Forrás*-nemzedék költői neoavantgarde hangvétellel, mondanivalóval jelentkeztek, s föllépésük sok tekintetben hasonlít a nagyapák fél évszázaddal ezelőtti előállásához. Kifejtettem, hogy miután a szocialista realizmus sémáit nem kellett többé kötelezőnek elismerni, a fiatalok (és idősek is) többek között az avantgarde tematikájának, hangvételének korszerűsítésével igyekeztek más módon szólni, új mondanivalót nyújtani, egyéniségüket meglelni, kifejezni. Vagy: egyes idősebb írók, művészek naturalisztikus, romantikus vagy illuzórikus ecsetvonásaival szemben az avantgarde módján iparkodtak realisabban, józanabban, hűvösebb fejjel megszólalni. Sőt, a számonkérésnek is hangot adni. Nálunk tehát van bizonyos szerepe, létjogosultsága még az avantgarde-nak.

Nosza lett erre botrány. Felugrott Adriano Spatola, verte az asztalt, csapta a széktámlát, fűjt, és olasz heveséggel ordította, hogy az avantgarde mindenütt „megdöglött“, Keleten és Nyugaton egyaránt, „kinyírta“ a technika, amely a zenétől a közéletig eláraszt, elgépiesít, elembertelenít és elművészietlenít mindent, s a hatalomnak olyan eszközt ad a kezébe, amellyel szemben a művészet, a gondolat tehetetlen, s visszaszorul az alkotók, gondolkodók, írók, művészek, tudósok kis köreibe, műhelyeibe.

Dan Culcer a román irodalom mai avantgarde jelenségeiről beszélt (Spatola neki is szavába vágott, lehurrogta), s ettől kezdve a mi munkacsoportunkban szinte kizárólag az avantgarde és a szocializmus kérdéseiről beszéltünk. Egyes lengyel és jugoszláv írók rámutattak, hogy náluk is jelentős az avantgarde, volt, aki azt hangoztatta, hogy a szó szoros értelmében vett avantgarde ma már csak a szocialista országokban létezik, minthogy e rendszer talaján az irodalomnak, művészetnek nagyobb a visszhangja, társadalmi hatása, a tömegek inkább figyelnek az alkotók szavaira, ellentétben a fogyasztói társadalom átlagemberével.

Spatola megint fölpatant, s fújva, dühöngve bizonygatta: csak idő kérdése, mikorra jut el Kelet-Európa is oda, ahol a Nyugat áll, mikorra fojt meg minden szépséget, egyéniséget, művészetet nálunk is a technika. Mi tűrés-tagadás, jó néhány szocialista országból érkezett író is ezt vallotta, nézzük csak meg a filmművészetet: Wajda vagy Jancsó újító filmjeit a kritika földicséri, a mozik viszont üres termek előtt jätsszak, a tömeget ennyire „megdolgozták“ (megrontották) az Amerikából importált vadnyugati filmekkel és a hazai gyártású (amerikai mintájú), a külsőségekben tobzódó nagy fölhajtású panoramikus színes — sok esetben kétes kicsengésű — történelmi filmekkel. A tömeg ugyanígy nem érti Bartók,

Schönberg vagy Lutoslawsky modern, avantgarde elemeket is magába ötvöző zenéjét. A szocialista társadalomban is a „mai közvélemény“ az, amit tegnap a tévé és a rádió sugárzott — hangoztatták egysesek.

Némelyek a szocialista társadalmak értelmiségi rétegén belül két kisebbséget különböztettek meg, amely sajátosan viszonyul az avantgarde-hoz. Az egyik a hatalmon levő, a döntéshozó csoport. Ez megfontoltabb, óvatosabb, és kritikusan tekint az avantgarde-ra, mutatkozzék meg akár a művészetben, akár a divatban vagy az építészetben. Ezzel magyarázható például az absztrakt művészet oly sokáig fönntartott hivatalos elutasítása vagy — ez is hozzátartozik a kérdéshez — az a tény, hogy például a farmeröltözöt tömeggyártását csak akkor kezdték meg némely szocialista országban, amikor annak árhulláma Nyugaton már levonulóban volt... A másik értelmiségi kisebbséget azok alkotják, akik sem döntést nem hoznak, sem közvetlenül nem vesznek részt a végrehajtásban: az alapkutatást végző tudósok, tervezők, bizonyos kategóriájú tanárok, művészek, írók, orvosok. Ezek fogékonyabbak az avantgarde jelenségek, termékek iránt, és alkotásokkal, javaslatokkal, módszerekkel és találmányokkal állnak elő — mind a közvélemény, mind a döntéshozók irányában. A fogadtatás pedig... hol ilyen, hol olyan. Ennek függvényében ezután vagy létrejön a kapcsolat művész és közönség, más viszonylatban kutató és politikus, tervező és kivitelező között, s ez termékenységhöz, megújuláshoz vezet, vagy — elmarad a visszhang, nem „harapnak rá“ az újításra, s akkor elhidegülés áll be, konfliktus keletkezik (például a várostervező építészek, művészek, közgazdászok, valamint a várostanács közt).

Mondanom sem kell, Spatola többször is fölugrott, ordított, tagadott és tiltakozott, de most már sokan őt hurrogták le, Elisavetta Ritchie amerikai költőnő pedig szerényen, halkán igyekezett lecsendesíteni. Bevallom, hogy Spatola szavai megleptek, az európai szélsőbal, az olasz végtelenség élő képviselőjével most találkoztam először. A kétségbeesésig elkeseredett, hazája jövőjét s általában a kultúra sorsát sötétnek látó embert ismertem meg benne, és érvei — az olasz közélet roppant ziláltságának ismeretében — meggondolkoztattak.

Mégis, mégis vallom — s ezt ott is fejtegettem —: az avantgarde hatása nem lebecsülendő. Az avantgarde — örökös újítás, pezsgés, erjedés. S ha kicsiny körben, ha lassan és távlatosan is, de — hat. Kialakít egyfajta magatartást, beállítottságot, amelyre jellemző a kritikusság és az újdonság, a szokatlanság, a merészség iránti érzékenység, fogékonyosság. S az ilyen ember (vagy közvélemény) inkább hajlik a másság befogadására, a változásra, új magatartás kialakítására. S ha ehhez az avantgarde irodalom, művészet vagy tudomány valamennyire hozzájárul — az is valami. Vannak idők, korok, amikor szellemi irányzat többre nem vállalkozhat.

Nemzetiségi helyzetben pedig — amelyre többek közt az jellemző, hogy az irodalom, művészet szava hatékonyabb, az alkotókra talán inkább hallgat népünk — az avantgarde-nak ügylehet még vannak esélyei a közvélemény alakítására, a szellemi élet befolyásolására. S a lehetőségekkel élnünk kell!

Hered Guest

Bakó-Hetei Rozália: Kerámiatál

Egy gondolkodói alkat kalandja az elmélettel

Aradi József kerekasztal-felszólalásának margójára*

Ahol a vita nem két hiúság összecsapása, hanem egymást támogató két bábakéz műfogása a születő igazság körül, ott ebből új platóni dialógus keletkezhetik.

NÉMETH LÁSZLÓ (Sziget, I. 1935. 33.)

A magnó azt még rögzítette, hogy amikor Aradi József elmondta — utolsó felszólalóként — a magáét, nem álltam meg, hogy fel ne kiáltak: fordítva ültünk a lóra! Ezzel kellett volna kezdeni. (62.) Érdekes, hogy papírról, a pusztán szöveg több olvasó szemében az egyetértés tapsának tűnhetett, holott az eleven szó protestáló indulati töltése, a kísérő gesztus, mimika, egy korábbi — a tagolt beszéd, a fogalmi gondolkodás szerepét firtató — intervenció (61.) és az épp adott pillanat szélesebb „kontextusában” ez a közbeszólás félre nem érthető módon azt jelentette, hogy vitatkozhatnékam van A. J.-vel. És Gáll Ernő berekesztő végszava („fél év múlva találkozunk”) hasztalan prolongálta volna a vitát: el se váltunk. A szerkesztőségéből — egy korsó sör hiú reményében — a sétatéri Kioszk felé tartva, a népesebb csoporttól lemaradva szenvedélyes vitába bonyolódtam A. J.-vel.

Az a vita igazán csak forma szerint nevezhető peripatetikusnak (fasorban sétáltunk), mert egyébként akkor mindkét fél igencsak a magáét fújta. Én az irracionálisnak tett elvi engedménynek minősítettem azt, hogy A. J. kizárólag a szimbólumoknak és a rítusoknak tulajdonít közösségi összetartó funkciót, és tüntetően nem vesz tudomást e téren olyan sajátosan emberi vívmányokról, mint a fogalmi gondolkodás és a tagolt beszéd. És ő is: mondotta a magáét. És egyikünk sem értette, hogy mit akar tőle a másik. Egyik ilyen vita során (mert többre is sor került) némi rezignációval azt találtam mondani: Belátom, Jócó, mélységesen nemzedéki oka van annak, hogy ennyire nem értjük egymást. Én még a nürnbergi náci-pártnapokról szóló UFA-híradókból tudom, hogy hogyan funkcionálnak „közösségi összetartó erőként” a szimbólumok és rítusok, amikor a gondolatot, a gondolkodást teljesen a perifériára szorítják.

Tudom, hogy A. J. közismert fogékonysága nagyon is tudatosan szelektív, így aztán sokkal valószínűbb, hogy abból, amit mondtam, inkább arra figyelte fel — elégtétellel —, hogy végre beismerem: valóban nem értjük egymást. Példálózásomat már inkább az idősebb nemzedékre jellemző okvetetlenkedésnek tekinthette. Elvégre mi köze lehet kannibálkorok emlékeinek olyan mai nemzedéki rítusokhoz és szimbólumokhoz, mint a táncház rendje, a G. G.-kör szokásai vagy a kalotaszegi bujka divatja é.í.t.

Most, hogy felszólalásának megjelent szövegét olvashatom és újraolvashatom, be kell hogy ismerjem: a szimbólumok és rítusok kérdésében egy ponton igazságtalan voltam A. J.-vel szemben. Mert első hallásra az egész szimbólum—rítus komplexusa úgy ingerelt, ahogy volt. Ezt az ingerültséget, most, a szöveggel szemben több összetevőre is vissza tudnám vezetni. Itt kettőt említenék:

1. A misztifikációk, fetisizációk, illetve a végig nem gondolásból adódó következetlenségek sora, amit A. J. a két terminussal úz, s amire lejjebb még kitérek.

2. A racionalizmussal kapcsolatos rágalmozó szofizmája, felszólalása végéről, amit érdemes itt legalább két összetevőjére lebontani: I. A szofizma abból áll

* Korunk, 1980. 1—2. 58—62.

(nem új eljárás!), hogy racionalizmus—irracionalizmus szembesítését jelzősítéssel tünteti el. A racionalizmust egy patinás jelzővel („hagyományos“, értsd: elavult) naftalinba utalja, és ami ennek az ellenpárja, azt most már az ellenpontosítás sugalmazás útján rangosítja korszerűvé (a korszerű mind a hagyományos, mind az elavult ellentétének tekinthető). Ezt a korszerűnek sugalmazottat szerinte csupán amaz elavult racionalizmus öngigazoló vádaskodása minősíti irracionáliszmussá. Ezt meg is fogalmazza így: „a hagyományos racionalizmus számára nyilván irracionáliszmusnak tűnhet“ (62). E szavak ugyan az adott mondatban egy részproblémára vonatkoznak, általános érvényüket viszont A. J. érvrendszerének egyértelmű tendenciája adja meg. E szélesebb kontextusból következik, hogy ő nem az irracionáliszmust képviseli, hanem — a korszerűt (az elavulttal szemben). Korszerű racionalizmust? Ezt se ki nem jelenti, se ki nem zárja. Hogy magam minék tartom, azt kifejtettebb formában a fogalomelemzések során adom meg. II. A rágalom, az utolsó bekezdés elején, ott fogalmazódik meg, ahol A. J. deklaratív hitet tesz a pluralizmus, valamint a kölcsönös tolerancia mellett, de bejelenti: kételkedik abban, hogy e téren közös nevezőre lehetne jutni, mert „a hagyományos racionalizmus a közre, az egység iránti felelősségre hivatkozva könnyen kitudhatja a nemzetiségi kultúrából mindazt“, amit A. J. „a létező rítusok többes számának“ nevez (62). A. J. tehát itt azt sugalmazza, hogy a „hagyományos racionalizmus“ türelmetlen, totalitárius, perzekutori hajlamoktól terhes. A „hagyományos“ racionalizmust ilyesmikben elmarasztalni azért tartom rágalomnak, mert — rágalom. Mert van ugyan egy gondolkodói alkat, az abszolútizáló, tehát zárt, tehát kizárólagosságokban gondolkodó, amely ennek következtében nem tűr ellentmondást, tehát türelmetlen. Mondom: van egy ilyen gondolkodói alkat, amely ebből következően hajlamos a totalitarizmusra, a perzekütorságra. Csakhogy: ez nem racionalizmus vagy irracionáliszmus kérdése. Ilyen vonások könnyen kimutathatók például a dogmatikus, skolasztikus módon racionalista stílusi szövegekben. De ehhez hasonló vonásokat kimutattam én már A. J.-szövegben is (lásd: *Korunk*, 1979. 5: 390—393., illetve a *Rólunk van szó* című tanulmánykötetemben, Bukarest, 1980. 189—196.). De — ismétlem: ez gondolkodói alkat kérdése. Am mutassa ki e vonásokat A. J. a — remélem eléggé „hagyományosan“ — racionalista Szókratész-nél vagy Descartes-nál, Spinozánál vagy Kantnál, ha el akarja hárfítani a vádat, hogy ez esetben — megengedem: akaratlanul, de feleltőlten is, mert végig nem gondolva — rágalmat terjesztett a („hagyományos“) racionalizmusról.

Mіндеzen és még egyéb fenntartásaim hatása alatt, amint már említettem, szimbólumok és rítusok kérdésében kezdetben attól is idegenkedtem, amiben pedig igaza van A. J.-nek.

Oka ennek az is, hogy a mi racionalista jellegű teoretikus-konceptuális tájékozódásunkban a probléma „mint olyan“ addig nem került a felszínre. Azt mondanám, hogy közgondolkodásunk tudatküszöbére szorult, miközben mindennapjainkat és ünnepnapjainkat, családi és közéletünket, termelőmunkánkat, szellemi-lelki épülésünk módját, politikai tevékenységünk formáit át- meg át- meg átszövi a rítusokkal és szimbólumokkal — többnyire a szokás szintjén — való éles gyakorlata. Egyénenként, családonként, kisebb-nagyobb közösségeinként más-más intenzitással. Van e jelképek, rítusok között olyan, amelyek nélkül elképzelhetetlen az ember élete, és ragaszkodik hozzá körömszakadtáig. És van, amelyek unt nyűg, üres forma, s ha rajta múlna, és nem a körülmények kényszerén, már rég elvetette volna. És van, amelyet már rég el is vetett, más, újakat meg beépített életébe, azonosult velük, vállalta. (Egyén, család, csoport, réteg, kis- vagy nagyközösség szerint más és más lehet az, amit ebből az ember megtart, elvet vagy felvesz, és bizonyos, hogy ez opcionál a szeszélynek, a véletlennek csak elenyésző szerepe lehet.)

E jelképek és rítusok világát hajlamos volt a tegnapi korszerűség grosso modo kiürült, csupán a megszokás erejéből megmaradt peremjelenségek tartani. Holott, ha a szokás erejéből vannak, akkor már nem véletlenül vannak: a kisebb vagy nagyobb közösségek életében valamiféle funkciót töltenek be. Az életet, az egészséget, a megmaradást vagy gyarapodást erősítő vagy gyengítő, pozitív vagy negatív funkciót. Változó világunkban esetenként éppen pozitívból negatívba váltó funkciót.

Tehát: nemzetiségi közösségünk számára éppenséggel nem közömbös jelenség-csoportról van itt szó. Nem mindegy, hogy egy ilyen jelenségcsoport funkcionálására tudatosan odafigyelünk-e, működésének, hatékonyságának természetét, mechanizmusát tanulmányozzuk-e, hogy a verulami receptje szerint szolgálatába szegődve állithassuk céljaink szolgálatába, vagy pedig köztudatunk peremére, vagy éppen tudatküszöbünk alá szorulva fejtí ki spontán módon esetleg nem kívánt vagy nem egyértelmű hatását.

Ha tehát A. J. — a maga módján (provokatív módon) — bedobta köztuda-

tunkba ezt az egész kérdéskomplexust, akkor ez az ő érdeme. Mielőtt egyéb természetű további megjegyzéseimmel és kifogásaimmal előhozakodom, ezt elismerni, ezt nyomatékosan számon tartani — kedvemre való kötelességem.

Első megjegyzésemet nem a számonkérés, hanem az elvárás jegyében teszem.

A. J. a jelképek és ritusok közösségformáló, megtartó stb. funkcióját eviden-ciaként tárgyalja. Olvasójában érdeklődést ébreszt, de a kérdéskör irodalmával, for-rásutalásokkal nem siet segítségére. Nos ez az, amit nem kérhetünk számon egy olyan írástól — írásba rögzített felszólalástól — amelynek műfaji genus proximuma a publicisztika vagy az esszé. A publicisztika, az esszé nem igényel, nem tűr láb-jegyzeteket. Szerzője, az ilyen írásban képviselt koncepcióját és annak összetevőit olvasmányok és élettapasztalatok sokféle ismeretanyagából gyúrta, olvasztotta össze szinkretikus ötvözeté, amelynek jellegét, sajátos hitelét a szubjektivitást is ma-gába foglaló személyesség adja. Innen e műfajoknak értéke is, korlátja is. Publi-cisztika, esszé — e jellegzetességeivel — olyan műfaj, mely kiválon alkalmas a szel-lem, a valóság meghódítandó területeinek becserkészésére, felderítésére. Meghódi-tására, birtokba vételére — nem alkalmasak. Ez a feladat annál alaposabb, sziszte-matikusabb, módszeresebb műveletet kíván. Ez nem a publicisztika és nem az esszé, hanem az exhaustivításra törekvő tanulmányok feladata.

Eszem ágában sem fordul meg a műfajok rangsorolása. Ellenkezőleg, minden funkcióképes műfaj elvi egyenrangúságát vallom, és azt, hogy éppen sajátos funk-ciójánál fogva egyik sem helyettesíthető valamelyik másikkal. Elméleti irodalmunk mai állapotára szerintem ez úgy konkretizálható, hogy a tanulmányok nehéztűzér-ségét nem pótolják a mozgékony felderítő műfajok. Az előbbiből ugyanis mintha kevesebb lenne a szükségesnél. Legalábbis nagy sorskérdéseink témakörében. A. J. felszólalása kétségtelenül végig ebben a témakörben mozog, és a szimbólumok és ritusok kérdését is ilyen összefüggésben tárgyalja — itt még az esszéisztikus publi-cisztika műfajában. Szívesen olvasnám — ez elsősorban tőle várható (íme hát az elvárás) — e kérdéskört exhaustíve tárgyaló tanulmányát, mely módszerességével, forrásaira utaló bibliográfiájával hozzásegít az anyag megalapozottabb birtokbavé-teléhez, körüljárásához, végiggondolásához, továbbgondolásához.

(A kérdés, melyet itt érintek, így személyre lebontva meglepetést, mert jóté-konyan eltakarja, hogy nemzetiségi művelődésünk általánosabb szintjén — a sta-tisztikai összefüggésekben — ugyanez a kérdés a minőség, a színvonal, az etika hangsúlyaival komorul, és így tevődik fel:

Ma, amikor köztudottan egy ember saját kurrens szakirodalmának csak töredékét képes áttekinteni és e töredéknek is csak töredékét asszimilálni, a személyes-ség hitelével jelentkező esszéisztikus—publicisztikus — szabadabb-lazább — formák aránytalan megnövekedése az ellenőrizhetetlenség, a szeszély, sőt jellemhibák érvé-nyesülésével [plágium, blöff] fenyeget. Ilyen helyzetben még fokozottabban érvé-nyes követelmény, hogy a kártárs olvasó előtt a saját műhely eszközeit — például a felhasznált bibliográfiát — nem el-, hanem felfedni illő.)

A. J. intervenciójára visszatérve: témája tehát sorskérdés, a publicisztikus forma viszont — természeténél fogva — szűkebbre szabja az olvasó együttgondolkodá-sának, továbbgondolkodásának kereteit, lehetőségeit. Mert A. J. a jelképek és rítu-sok közösségformáló, megtartó stb. funkcióját — éppen „műfaja” kötöttségeitől meghatározva — evidenciaként tárgyalja. Az evidencia azonban nem szilárd, mert nem bizonyított, de főként: nem viszonyított tudás.

A szimbólum (jelkép) és rítus (szertartás) kétségtelenül két kulcsfogalma A. J. expozíciójának. E fogalmakba — a szövegbeli jelzésekből következtethetően — A. J. beépített sok fontos más is, mint ami ezeknek konvencionális tartalma, jelen-tése. A szövegösszefüggések, az értelmezések, az szókapcsolások utalásaiból következtethet erre az olvasó. Már annyi is elegendő ehhez, ha összevetjük az *Értelmező Szótár* jelkép (szimbólum) és szertartás (rítus) szócikkeit A. J. olyan szókapcsolá-saival, mint: elitritus, csoportritus, jelképhasználat, jelképatadás, sőt jelképek rituá-lis átadása, sőt ritualizálódó jelképek! De hogy kézzelfogható önellentmondáson példázak: felszólalásának csattanósított befejezésében A. J. lesajnálja a „hagyomán-yos racionalistákat”, mert azok — úgymond — képtelenek megérteni, hogy „egy történeti tendencia más köntösben, a szertartások köntösében” jelentkez-zék. Itt tehát — mint egész felszólalása során — azt az álláspontot képviseli, hogy a szer-tartás *ténye* szükségszerű, természetes, a tiltakozás ellene — anakronizmus. Húsz sorral feljebb azonban azért üdvözölte melegen Molnár Gusztáv munkatervét, mert úgy véli, hogy az „nemcsak egyféle rituális jelképhasználatot, hanem egyál-talán mindenféle ritualizációt rombol” (62). Vagyis itt mindenféle ritualizációt (a folyamatot) károsnak, rombolandónak tekint.

Ismétlem, A. J. e szövegei szerint a rítus (szertartás) ténye — pozitív, a ritualizáció (szertartásodás) folyamata — negatív. Ki tudná most már eldönteni a szerzőn kívül, hogy ez az ellentmondás a végig nem gondolás következetlensége-e, vagy pedig egy komplex, kategoriális jellegű fogalom két különböző összetevőjéből adódó sajátosság következménye?

A szerző viszont nem nyújt eligazítást. Holott ilyen esetben — a konvencionális listól eltérő tartalmú, terjedelmű, jelentésű kulcsfogalmak esetében — a kielégítő fogalomtisztázás a szerzői etika iratlan szabálya, az olvasó iránt megnyilvánuló kötelező előzékenység a szellem demokratizmusa jegyében.

(Esetünkben — mielőtt az elhangzottak publikálás céljából papírra kerültek — nem lehet métség az, hogy a felszólalás természeténél jár a rögtönzés, a lazább fogalmazás. A rögtönzés hamvát megőrzendő lábjegyzetek formájában is megadhatta volna a szerkesztő a szükséges pótlásokat és korrekciókat.)

Azzal, hogy A. J. adós marad kulcsfogalmainak kielégítő tisztázásával, cserbenhagyott olvasóját arra itéli, hogy az szövegének idevonatkozó gyér és ellentmondásos információit a maga szubjektív hajlamai és vonzódásai szerint értelmezze, a kontúrálatlan, cseppfolyós fogalmakat a maga egyéni élményei, vélekedései, esetleg preconcepciói mozgósításával kerekítse ki. Következmény: a jobbik esetben ahány olvasó, elvileg annyi fogalomértelmezés lehetősége; a rosszabbik esetben pedig kocsonyás állagú, devalválódott amőbafogalmak inflációja, sőt a szokatlan csengésű pusztá terminusokkal (a fogalmak üres hüvelyeivel) való divatos-steril bűvészműtatványok.

A. J. tehát a szimbólumoknak és rítusoknak tulajdonít megkülönböztetett szerepet a közösségek, nemzetiségi társadalmunk közössége mai életében. Amint már említettem, e két kulcsfogalmának feltehetően tágabb értelmet tulajdonít az általánosan elterjedtnél, de szövegéből erről ennél több (például akár valamelyest kontúraltabb körülírás formájában) nem hüvelyezhető ki. Ezért aztán a szövegével bírkózó olvasónak csak e fogalmak konszenzuális értelme marad kiindulópontul. Fel kell tételezni ugyanis, hogy ez az elterjedt köznapi felfogás A. J. fogalomértelmezésének magját kell hogy képezze, mielőtt expressis verbis nem zárta ki onnan.

Folyamodjunk hát segítségért az *Értelmező Kéziszótár*hoz. Kiderül, hogy a rítus vagy ceremónia (magyarul: szertartás) a *kultusz* fogalmához kapcsolódik, annak alárendelt fogalom. Például a szótár a *szertartás* két jelentését adja meg: „1. Vall. Vallási kultusz alkalomhoz kötött hagyományos cselekménye(inek sora). (Pl.) Esketési szertartás. 2. ritk. Ünneplés formákkal végzett hagyományos eljárás, ténykedés. (Pl.) Udvari szertartás.” (A szóértelmezések előtti rövidítések feloldása: Vall. = vallási, az egyházi élettel kapcsolatos; ritk. = ritka, ritkán használatos.)

A *jelkép* szó (a szimbólum magyar megfelelője) 1. és 3. értelmezését írom ki (a 2. az irodalomra szűkít, és inadekvát): „1. Elvont fogalom megszemélyesítésére alkalmas, hagyományosan így használt dolog (képe). Az olajág a béke jelképe. Valamely országot, hely(ség)et jellemző és felidéző tárgy, épület stb. (képe). 3. Elvont folyamat kifejezésére szokásszerűen használatos mozdulat, cselekvés. Minek a jelképe a kézfogás?”

Tehát a *konkrét*, érzéki dolog, illetve annak a képe (a kígyó, az alma, a kereszt, az Eiffel-torony vagy a Fadrusz-szobor, a trikolor és a vörös zászló, a vörös csillag vagy a zöld csillag stb.) valami *elvontnak* — fogalomnak, gondolatnak, eszmének — a jele, képzettársítás útján arra utaló. Ez a konkrét (a jelkép) azzal az elvonttal (gondolat, eszme) szemben, amire utal, gazdagabb egy *sajátos* összetevővel: érzelmekeltő, hangulateltő hatást is kivált. Ugyanakkor szegényebb is egy *lényeges* kvalitással: a jelkép nem értelmez. Az eszme megértésére nem, csak emotív jelzésére alkalmas. A jelkép maga is értelmezésre szorul, és értelmezni már csak fogalmi gondolkodással lehet.

Amint hogy a szertartás (rítus, ceremónia) is, habár eszmeiséget rejt magában, mégsem adja önmaga értelmezését, nem magyarázza meg önmagát. A szertartást kitevő (csoportosan vagy egyénileg végzett) cselekmény(sor) egy eszmei kötődésnek, egy szerződésnek a záloga. Demonstratív kinyilvánítása az ember ragaszkodásának valami olyasmire, ami számára értéknek minősül. A szertartás — mintegy jelképes tanúságtétel hűségről és ragaszkodásról ama eszmeiség iránt. Mint ilyen, konvenció: értelmezésre szoruló szokásrend. Értelmezésére — miként a jelkép értelmezésére is — csak a diszkurzív gondolkodás alkalmas.

Az emberi közösségek életében, e közösségek összetartásában a funkcióképes jelképek, jelképrendszerek és szertartások minden bizonnyal jelentős segédszerepet töltenek be: erősíthetik e közösségek kollektív tudatát, „mi-tudatát”. Arra azonban bizonyosan nem alkalmasak, hogy e közösségi „mi-tudatot” konstituálják, mert meg-

ismerő és értelmező funkcióra egyszerűen nem alkalmasak. Márpedig miféle tudat, kollektív vagy individuális öntudat lenne az, amelyből hiányzik: 1. az önismeret — és ami ennek feltétele; 2. környezetének ismerete (összetett környezetének tagolt ismeretel); 3. előbbiekre alapozva helyzetének, környezetéhez való viszonyának a megértése, értelmezése.

Ilyen megfontolások alapján maradok meg azon véleményem mellett, hogy az irracionálisnak tesz engedményt az, aki az emberi megismerőképesség fő eszközeit, a tagolt nyelvet és a fogalmi gondolkodást elhanyagolható bagatellként mellőzi, s a valójában alárendelt, csak segédszerepre alkalmas jelképeket és szertartásokat legfőbb közösségi összetartó tényezőkké rangosítja.

Am ha fenti gondolatmenetem túlságosan „direkt-racionalizáló“-nak tűnne, még van egy másik megfontolásom is. Amikor A. J. a mai társadalmak nagy- és kiscsoportjainak, kultúráknak és szubkultúráknak az életében oly megkülönböztetett szerepet tulajdonít szimbólumoknak és rítusoknak, akkor nyilván túlnyomórészt, vagy éppen kizárólagosan, világi jellegű jelképekre és szertartásokra gondol. Nem hinném azonban, hogy elkerülte volna figyelmét az a körülmény, hogy e két közösség szervező forma számára a legkedvezőbb terület a vallási szféra, ott virulnak klasszikus teljességükben, mint a különböző kultuszok (vallásgyakorlat, vallásos tisztelet) jelképei és szertartásai.

Akkor pedig a klasszikus forma vallatásának bevált metodológiai gyakorlata egyenesen kötelez bennünket a vallásos jelképeknek és szertartásoknak saját kontextusukban való vizsgálatára. Nos, nem sok vizsgálódásra van szükség, már első ránézésre szemetverő ténynek bizonyul, hogy a vallástörténet egész során — a legarchaisztikusabb tenyészet-enyészet kultuszoktól a zsidó-keresztény-izlám monoteizmusig, belefoglalva a sorba a görög-római típusú politeizmust és a misztériumvallásokat — rítus és szimbólum mindig egy harmadikkal, a *mitosszal* együtt, azzal szoros összefüggésben, annak alárendelve funkcionál abban az értelemben, hogy a mítosz igazoló-hitelesítő értelmezése nélkül nem funkcióképes. Annyira nem, hogy ha valamely mítosz eszmeiségét a megváltozott társadalom már nem vállalja, mert az a változást nem igazolja, de a régi mítosz égíse alatt működő hagyományos intézményekről, rítusokról, szimbólumrendszerekről (részben vagy egészben) nem mondhat le, akkor ezek — és természetesen az új valóság — értelmezésére-igazolására az ősiség látszatával felruházott, ősinek kinyilvánított új mítosz teremt. (A művelődéstörténet aetologikus mítoszok néven tartja számon ezeket.)

Vitánk eldöntésében főbenjáró a jelentősége annak, hogy a rítusok és szimbólumok a mítosz értelmező igazolása nélkül nem alkalmasak társadalmi funkció betöltésére. Mert a rítus: cselekmény, a hála, a tisztelet vagy akár a számitás gesztusa, a szimbólum pedig: jel, amit emlékeztetőül felmutatnak. Am a *mítosz*: beszéd, tagolt beszéd, elbeszélés. Persze: meghaladása után a tudományosság szintjéről visszanevezve a mítosz: valóságnak vélt fikció, de a maga történeti korában, a funkcionáló mítosz — „eszköz”, amivel az ember „a képzeletben és a képzelettel küzd le, tartja uralma alatt és alakítja a természeti erőket“ (Marx—Engels *Művei*, 13. 175.).

A mítosz: világértelmezés. A kultúra — az adott kultúra — keletkezésének magyarázata, értelmének és finalitásának megindoklása. Mint ilyen a mítosz a maga korának teoretikus funkcióját tölti be: a racionalitás korabeli diszkurzív-értelmező szintje. Rítus és szimbólum csak kiszolgálója, szolgálja a (teoretikus funkciót betöltő, eszmét, öntudatot megfogalmazó) mítosznak.

A teoretizáló gondolkodás hitelének minden mást megelőző első kérdése a fogalmak kidolgozottságának, valóságfedezetének a kérdése. Mindenekelőtt a fogalom az a csomópont, ahol az elméleti — szükségképpen spekulatív — gondolkodás ellenőrizhetővé válik. Ezért oly fontos A. J. esetében is elsősorban kulcsfogalmainak, gondolkodása e sarkköveinek vizsgálata.

Ennek során az első csalódást az okozta, hogy olvasói számára nem tette hozzáférhetővé kulcsfogalmainak tartalmát, terjedelmét, jelentését. Ezekről az olvasó bonyolult visszakövetkeztetések után is inkább csak a feltevések szintjén alkothat képet. Ez a kép arról tanúskodik, hogy két kulcsfogalmát önkényesen szakította ki az eredeti fogalomcsaládból, ahol organikus helyű volt, és — így szokott az lenni — ebből többféle következtetlenség, féloldalság, egyéb származott. Előfordul aztán az is, hogy e következtetlennül kiválasztott fogalmakat A. J. még következtetlennül is használja. (Hiányolom viszont a társadalomtudományok fogalomrendszerét: életmód, érdek, értékrend és horribile dictu: osztály, réteg! Ezek nélkül a kép csak elnagyolt és félrevezető lehet.)

Végül említsem — de ez már az ezután következőkből következik — A. J. gondolkodásának kihangsúlyozottan ideológikus jellegét. Tetten érhető ez például problémaérzékenységének sajátosan szelektív voltában, gondolkodásának intencio-

náltságában, előfeltevéseinek gondolatmenete során való funkcionálása mikéntjében. A. J. mint az „Echinox—Fellegrvár alakzat” szöszólója a fiatal nemzedékben jelentkező egyfajta törekvés ideológiai érzékenységű és hajlamú reprezentatív képviselője. Elméleti tájékozódását azért érdemes figyelemmel kísérni, mert mondanivalóját nem magánvéleménynek szánja.

Amikor A. J. tulajdonképpeni mondanivalóját vesszük szemügyre, azt, hogy hogyan értelmezi, ezáltal már nem gondolkodása eszközeit, kulcsfogalmait, hanem azok segítségével gondolkodásának tárgyát, tárgya változásának perspektíváit, akkor éppenséggel azt tanulmányozhatjuk, hogy hogyan válik ő maga ideologikus gondolkodásának foglyává.

Nézzünk szembe mindenekelelt azzal a diagnózissal, melyet tárgyáról felszólalása elején három pontban foglal össze (59.). Azok a kemény tények, amelyeket itt — indokolt komorsággal — kimond, mostantól egyetlen lelkiismeretes számbavételből sem hiányozhatnak. Megfogalmazásuk néhány mozzanatát lehet vitatni, de itt nem érdemes. Úgy, ahogy van, ez a három pont — azzal, hogy megfogalmazta és kimondta — az ő értékes, nagyon fontos kontribúciója valóságunk tudatosításához. A kép, amit nyújt: vázlatos. További lelkiismeretes vizsgálódás még több fontos, részben aggasztó, részben biztató más ténnyel egészíthetné ki, árnyalhatná ezt a képet. Egy ilyen teljesebb számbavétel során valószínűleg feltárulnának bizonyos szükségletek és lehetőségek, nyomokban feladatok, tennivalók tisztázódhatnak. Mindezt nem a megnyugtató szándékkal mondom. Igazán fontosnak éppen e diagnózis nyugtalanító voltát látom. És mindaz, ami itt nyugtalanít: lényegi és megkerülhetetlen. Ne firtassuk hát most azt, hogy mi maradt ki a képből, ami esetleg szintén lényegi és megkerülhetetlen.

Az eredmény: egy katasztrófadiagnózis, egy katasztrófavízió — a széthullásé: „A nemzetiség atomizálódott egyedei [...] mind nehezebben [találják meg] saját etnikai identitásukat” (61.). A nemzetiség széttöredezett egymással kommunikálni képtelen, egymástól távolodó csoportokra, szubkultúrákra. (Az idősebbek rugalmatlansága „az előregedett populációk biológiai ritusaira” emlékezteti A. J.-t, „amelyek a volthoz, adothoz ragaszkodva az önméltélés fantasztikus ritusait tudják kidolgozni önmaguk folytatására” [59.], a másik oldalon „az ifjúság nem tudja megfogalmazni a saját integrációját lehetővé tevő ideológiát” [61.]) De az egy nemzedékhez tartozók is megosztottak: nincs konszenzus humán értelmiség és műszaki értelmiség között, és szakadék választja el tőlük a kultúrán kívüli rekedt tömegeket (melyek A. J. szövegéből következően maguk is megannyi szekta egymással nem kommunikáló töredékközösségére tagolódnak: focibolondokra, diszkótiltelékekre, bélyeggyűjtőkre, avagy nazarénusokra stb.). E töredékközösségekbe és szubkultúrákba tartozóknak — a különböző értelmiségi csoportokba tartozóknak is — nem szükségletük többé helyzetük tudatosítása, életük, helyük megértése, értelmezése, ami — függetlenül attól, hogy milyen szinten — az értelmi intellektuális képesség mozgósítása útján lehetséges, és nyelvi formában közölhető.

Ez amorf kisközösségek életében a közösségi tudat igényét a kisközösségi „önidentitás” mind nehezebben megvalósítható igénye helyettesíti, amely bizonyos, e közösségek által konvencionálisan elfogadott (más hasonló közösségek számára különböző, jelentés nélküli, tehát át nem adható) jelképekben fejeződik ki. Jegyezzük meg itt a lényegbe vágó különbséget: a közösségi tudat nyelvi közlés és annak megértése útján teremt konszenzust. Ettől eltérőleg az „önidentitás”, a csoporttal való azonosulás élménye, a jelkép átadása-befogadása útján jön létre. (Nem igényli a tudatosság szintjét és a konszenzust!) Minthogy pedig e jelképek egyre kevésbé a tartalmuk révén hatnak (az, amire utalnak, a befogadó számára egyre halványodó, zavarosabb dolgot jelent), a jelképvételben egyre inkább a formáság, a ritus kap hangsúlyt: a nemzetiségi kultúra ritualizálódik. Illetve nem is a nemzetiségi kultúra, hanem az, amivé lett, a széttörött cserépdarabok: csoportok és szekták szubkultúrái ritualizálódnak.

A szövegből — melynek egyik sajátossága az, hogy a lényeg egyes mozzanatait sokszor különböző passzusok félmondatnyi utalásai hordozzák, amelyeket előbb össze kell vetni-illeszteni, aztán a hiányzó részeket a meglévőkből kikövetkeztetni, hogy a tanulmányozó hozzávetőleges képet alkothasson a szerző koncepciójáról — én a fenti összefoglalást tudtam kiracionalizálni.

Ritka erénye A. J. gondolkodásának az imponáló spekulatív erő, a végiggondolás következetessége, a konzekvenciáktól való vissza nem rettenés, legyenek azok bármily riasztók vagy abszurdak. (Más kérdés, hogy olvasójával e végiggondolást sokszor csak hézagosan vagy csak eredményében közli.) Ezt a szerencsés körülmények közt áldássá váló gondolkodói erényt ezáltal gondolkodása ideologikus inten-

ciónáltsága keresztezi, és ettől fordul az fonákjára. Az ideologikus intencionáltság szelektíven működik. Itt: egyrészt különös érzékenységgel reagál valóságos divergáló, a negatív tendenciákra, másrészt egyáltalán nem érzel más, ezekkel ellentétes irányba ható, a negatív tendenciák semlegesítésére alkalmas tényezőket, tendenciákat. Azt a ténytet például, hogy minden épeszű, beszámítható ember, gyakorlatilag a nemzetiség egésze rendelkezik a helyzete tudatosítására alkalmas diszkurzív gondolkodás — tagolt beszéd — képességével, úgy seprile az asztról, hogy ezeket is a ritualizáció tárgyainak és eszközeinek nyilvánítja: „fogalmi nyelvvel is lehet rítusokat végezni“ (62). Az így kiemelt, „megtisztított“ negatív tendenciák pályáját aztán az abszolútig hosszabbítva, egy prognosztikus végpontot mint valóságot regisztrál: egymástól végzetesen elszigetelt töredékcsoportok, melyeknek tagjai nemcsak a csoporton belüli kommunikációra nem képesek többé, de töredékidentitásukat kifejező jelképek és rítusaik egymás közötti (tehát egy csoporton belüli!) átadására-befogadására is egyre alkalmatlanabbak.

A. J. széthullásviziójának van egy kemény valóságmagja: az objektív feltételek. Nyomukban bizonyos káros, destruáló tendenciák kudarcokkal, fájdalmas veszteségekkel. De mit tesz most már az értelmiségi, aki ezt így felismerte, sőt a maga módján — az abszurdumig feszített túlzások szintjén — meg is fogalmazta? Hiszen a megfogalmazás itt egyrészt a nemzetiség helyzetének bizonyos tudatosítását jelenti, és ennek nyomán a káros tendenciák visszaszorítására irányuló stratégia kidolgozásának a lehetőségét. Másrészt, koncepciójának a kifejtésével legalábbis az értelmiségre kiterjedő érvénytel demonstrálta a diszkurzív gondolkodás eredményének a közölhetőségét, a tagolt beszéddel való igényesebb kommunikálás lehetőségét. Ezzel pedig természetesen megcáfolta koncepciójának abszolút (az értelmiségre is érvényes) voltát.

Annál rosszabb a tényeknek — amint ez mindjárt kiderül. A. J. ugyanis nagyon jól látja: mihelyt nem érvényesítheti az értelmiségre, és mindenekelőtt az értelmiségre az ő kedvenc „nem érthetjük egymást“ tételét — egész konstrukciója elvileg tarthatatlanná válik. Ezért aztán, ha már nem kerülheti meg az értelmiség társadalmi funkciója kérdését, akkor azt az ő alaptézisének alárendelt kérdésként exponálja. Az ő alaptézise viszont impliciten az értelmiség társadalmi funkciójának radikális tagadását tartalmazza — és természetesen ennek megfelelően negatív a válasza az értelmiség funkciójának kérdésére. Ez a válasz azonban igen körülményes módon, ki nem mondvá mondatik ki. Magára a kérdésre visszatérve, az a következő megfogalmazásban olvasható: „milyen szerepet tulajdonítunk a jövőben az újabb értelmiségi nemzedéknek“, továbbá „hogyan határozzuk meg az értelmiség társadalmi-nemzetiségi felelősségét“ (61.). E kérdésekre azonban csak közvetve ad — mellékönyvények bújócskázó mondataiból nem könnyen kihámozható, annál határozottabban negatív — választ. Amit pozitíve és apodiktikusan állít, az az értelmiségi nemzedéki és szakosodás szerinti széttagolódása, minden ilyen csoport a maga önidentitásának ritualizált jelképeivel, melyeket más csoportoknak (legyen az értelmiségi vagy nem értelmiségi csoport) át nem adhat, mert azoknak „más a rítusuk, mások a jelképeik“. Ebben rejlik tulajdonképpen amaz — az értelmiségi funkció, az értelmiségi hivatás kérdése — közvetett módon, kimondatlanul kimondott tagadó válasza: elutasít mindenféle kultúrahordozó, kultúraterjesztő, népszolgálati elvárást. Erre szerinte (nálunk, ma már) az értelmiségi nem alkalmas. De ha az értelmiségi funkció, az értelmiségi hivatás betöltésére az értelmiségi nem alkalmas, akkor mitől értelmiségi még?

Alaptéziséből kifolyólag áll a feje tetején pluralizmus-koncepciója és toleranciaigénye is. (Persze az is lehetséges, hogy az ideológia kidolgozásakor alaptézis és konzekvencia közt az ideológus a fordított utat járta.)

A pluralizmusról szólva A. J. a jelképek és rítusok többes számáról beszél, tehát: az önkörükbe zárt szekták kifelé közömbös, jelentés nélküli jelképeinek és rítusainak a „semmi közünk egymáshoz“ — többes számáról. Az én pluralizmusom ezzel szemben a nyitott, dialogizáló eszmék pluralizmusa. (A. J. a nyitottságot és a dialógust nem ismeri el!) Az én pluralizmusom egy alapvető fogalmi-nyelvi konszenzuson nyugszik, és az eszmei konszenzus (sok irányú, sokféle) lehetőségét rejti magában, mert vagy te győzöl meg engem (részben vagy egészen), vagy pedig én téged, de ha nem győznék meg egymást, akkor is megmaradunk egymás szabadon fenntartott véleményének, egymás szuverén személyiségének elismerése és respektilása mellett: tiszteljük egymásban mint vitapartnerben a virtuális eszmetársat. Bízok igazamat érvényesítő meggyőző erőmben, és tudom annyira szuverén személyiségnek magamat, hogy ne vereségemnek, hanem gazdagodásomnak tekintsem, ha partnerem meg tud győzni az ő igazáról.

A tolerancia értéke is jócskán csökken A. J. kontextusában, ti. a „hagyjatok békén, én sem törődöm veletek“ védekező reflexének negatívumává. Nézetem szerint

ugyanis a tolerancia nem negatív, de pozitív, nem passzív, de aktív értékét a szellemi nyitottságtól, a nyílt dialógustól nyeri. A. J. koncepciójából viszont az következik, hogy a szellem nyitottsága, a nyílt dialógus legalábbis a mi nemzetiségi művelődésünkben — elvben lehetetlen.

Összegezve az eddigieket, A. J. felszólalásából egy összefüggő nemzedéki ideológia bontakozik ki, annak számos szigorú következtetéseivel. Sajátos ideológia. Ama három pontba foglalatt katasztrófiadiagnózis — fejtegetésének az elején — úgy kongat, mint az árvízveszélyt jelző vészharang. Mi más következhet ezután, mint az, hogy: emberek! csákányra, kapára, ki a gátra! Alljuk útját a vésznek, de legalább: mentünk, ami még menthető. Nem ez következik. Hanem a „lássuk uramisten, mire megyünk ketten” indulata, amely minden gondolatot az abszurdumig feszít, és az ideológust ismételt önellentmondásba kergeti abban az igyekezetében, hogy a mentés helyett luxuriózan ecsetelje, hogyan lehet ebbe belepusztulni. A nemzedéki ideológia itt a rossz sorsra duzzogók defetizmust árasztó ideológiájaként mutatkozott be.

Minden ideológia alkalmas eszköz a társadalom, illetve annak egyes rétegei, csoportjai manipulálására, az ún. „nemzedéki ideológiák” hatványozottan alkalmazsak erre. Ezt keletkezésük feltételei és ebből következő jellegzetességeik kielégítően magyarázzák. Minden „nemzedéki ideológia” keletkezési feltételei között kimutatható: 1. a társadalmi mobilitás lelassulása következtében a fiatal nemzedék érvényesülési, egzisztenciális lehetőségeinek jelentős beszűkülése; 2. az apák nemzedékének erkölcsi kopása, eszmények és értékek korrumpálódása. Az előbbi mozgatója, az utóbbi motívója lesz annak az erkölcsi felháborodásnak, amelynek talaján megfogalmazódhat egy nemzedéki ideológia. Az ilyen ideológiák mindegyikének általános jellemzője egy emotív fogantatású radikalizmus: mindenféle kompromisszum elutasítása, az abszolútumok kultusza s ennek szükségszerű velejárójaként a nyílt vagy többé-kevésbé rejtett türelmetlenség. És mindegyik ilyen nemzedéki ideológia idővel olyan eszköznek bizonyult, amellyel a nemzedéktől idegen hatalom (vagy ellenhatalom) a nemzedéket manipulálta, saját céljaira felhasználható eszközzé változtatta. A Giovinezza nemzedékét Mussolini Olaszországában vagy a vaspárda főiskolás elitjét csakúgy, mint 68 lázadó balos diákjait, vagy a kudarcukból sarjzadó terrorizmus fanatikusait.

Miként az említetteknek, a nálunk jelentkező nemzedéki törekvéseknek s a nyomukban észlelhető ideológiaképződésnek is társadalmi a töltése, csupán az irányultsága kulturális—irodalmi — a simább pályán való kibontakozás érthető okából. Ezen túl pedig mind az ideológiaképződés említett két alapfeltétele, mind a keletkező ideológia említett általános jellemzői a mi esetünkben is jól észlelhetők, s az így és ilyennek létrejövő ideológiával való manipulálás lehetősége felől sincs okunk kételkedni.

Milyen ösztönzésre és hogyan dolgozza ki tehát teoretikusunk ezt az ideológiát?

Az szemmel látható, hogy a társadalmi mobilitás kedvezőtlen tendenciája a nemzetiség értelmiségi fiatalságát fokozottan érinti, és ahhoz sem kell nagyító-lencse, hogy felfedezzük az eltéréseket tegnapi eszmék és mai valóság, az apák tegnapi intranzigenciája és mai kompromisszumaik között. A kompromisszumok területe különben is sikamlós pálya. Elvont tételes formájában még elfogadható, hogy adódnak az életben bonyolult szövevényes körülmények, amikor csak bizonyos kis, ún. taktikai megalkuvások árán maradhat hű az ember a nagy, elvi értékekhez. Hanem, amikor minden „megpróbáltatott”, úgy vonja meg a határt „taktikai kompromisszum” és elfeladás között, hogy azzal a maga megalkuvásait igazolhassa (de a másokét már nem), akkor — legalábbis lélektanilag — érthetővé válik az, hogy a koránál fogva „folttalan” a kérdést kategorikusabban fogalmazza meg: egyáltalán összeegyeztethető-e bármiféle kompromisszum az elvűséggel, az erkölcsiséggel? És az abszolútumra sóvárgó hívő lélekleben megfogamzik az ítélet: a viszonylagosságok világának kategorikus elutasítása, kirostálása.

Mi marad fenn, ki marad fenn ezen a rostán? Elvben mindaz ami/aki még nem kopott meg, nem szennyeződött be a használat során. Mindaz, ami új (ami valamilyen értelemben újnak, például még ki nem próbáltak minősül). Egyrészt eszmék, irányzatok, szellemi teljesítmények, másrészt az új nemzedék. Egyrészt az ideológiák építkezési eszközei, másrészt egy új ideológia alanya-tárgya. És fokozatosan körvonalazódik, a radikalizmus jegyében megfogalmazódó nemzedéki ideológia. (Egy fontos megkülönböztetés válik itt szükségessé. Köztudott, hogy az új iránti érzékenység, fogékonyság a szellemi, gondolati nyitottságnak az ismérve. Esetünkben azonban másról van szó. A szellem, a gondolkodás nyitottsága — mindenirányú nyitottságot, mindenirányú kritikait nyitottságot jelent. Esetünkben az új felé fordulást nagyobb mértékben határozza meg az ideologikus irányultság — valamivel

szemben, annak elvetése, elutasítása nyomán meghatározott irányultság —, és csak ennek alárendelt, másodlagos szerepet tölt be a kritika mozzanata.)

Az így konstituálódó nemzedéki ideológia a régít mint csódtömeget reflexszerűen tagadja, és létét e radikalizmusával igazolja, az új nemzedéket — melynek képviselőletét arrogálja — megkülönböztetett közösségként tételezi, és szükségyszerűen minden más közösség fölé helyezi. Holott a nemzedéki kötelékek a korosodással korrodálódnak, az évjáratnak az évek jártával mind kevesebb a jelentősége. A nemzedéki kapocs csak az induláskor tölt be bizonyos viszonylagos jelentőségű közösségi funkciót. Egy ilyen csökkenő jelentőségű, időleges közösség abszolutizálása, vele szemben a nemzetiségnek, ennek az egész életünkre-halálunkra elhatároló közösségnek a leértékelése, ti. a nemzetiségi közösség legcentrálisabb, sine qua non-értékének, az anyanyelvnek az elbogatellizálása — végzetes aránytévesztés.

Sok összetevőből kevert cement tartja össze a nemzetiségi közösséget: történelem és hagyomány, a jelen idő közös sorsa és a holnap gondjai, tervei. Mindaz, ami a népi mélykultúra, és mindaz, ami a nemzeti művelődés értékeiből szélesebb vagy szűkebb rétegekben-körökben eleven emberformáló erő, beleértve azokat az értékeket is, amelyeket másoktól kaptunk-hódítottunk, hasonítottunk a magunkévá (például egész gazdag fordításirodalmunk). És természetesen mindezek sorában a nemzetiségi közösség kohézióját szolgáló jelképek és rítusok is.

Am, ha e kötőanyagból az anyanyelv kihull — szétesik az egész, átalakul, nem tudom, hogy mivé. A közösség megszűnik közösségnek lenni. Mert a nemzetiség mindenekelőtt anyanyelvi közösség. Az anyanyelv a sajátosnak a lényeges, nélkülözhetetlen formája, amely az *egyed*, az emberi individuum számára az *egyetemes* emberit döntő módon közvetíti, amely nélkül nem lehet csorbitatlanul, s ezért nem lehet egyáltalán ember az ember, mert elvi jussa az egyetemes emberi értékekhez gyakorlatilag illuzórikussá válik. Az egyed, az emberi individuum számára anyanyelve kiművelésének a lehetetlenülése az egyetemes emberi értékeknek számára való lehetetlenülését, ezen belül például más idegen nyelv magas szintű elsajátításának a lehetetlenülését jelenti. Lehetetlenné válik emberré, teljes értékű emberré válása, a maga nemzeti sajátosságát, annak különös értékeit az egyetemes emberi szintjén megtartó közösségi ember értelmében való emberré válása. A (mindig kényszerű) nyelvcsere az ember fia számára egész életére kiható törést, többé igazán be nem hozható hátrányt, a csökkentértékűség egész életre szóló frusztráló szellemi nyomorát jelenti. (Ellenpéldák nem változtatnak semmit statisztikai törvényszerűségeken.)

Ahol elsősorban a fiatal nemzedékek sorsa fordul meg anyanyelvi kultúrájuk birtokbavételének feltételein, ott egy olyan ideológia, amely nem az anyanyelv funkcióképességének, hatékonyságának fokozására mozgósít, hanem annak funkciózavarait funkcióképtelenséggé dagasztja, a nyelvet mint a társadalmi konszenzus eszközt elparentálja, és helyébe meghirdeti a „nemzedéki szimbólumok és rítusok“ kultuszát... itt, egy ilyen ideológia — nemzedékellenes-ifjúságellenes ideológiának minősül.

Nem a szemét hibáztatom én A. J.-nek, hanem a szemléletét. Szemének élesége, problémaérzékenysége csak dicsérhető. Azt a szemléletet, amely ilyen ideológiához vezet — csak elmarasztalni lehet.

(*Utólagos magyarázó megjegyzés.* Indokolt-e ily terjedelemben foglalkozni egy értekezleten elhangzott felszólalás jegyzőkönyvi szövegével, amikor több száz oldalas könyvek kritikái felével is beérik? Úgy vélem, hogy igen. Abban a nemzedéki subkultúrában, amelynek nevében szól, Aradi Józsefnek nagyobb a súlya, mint az közölt írásai, nyomtatásban rögzített megnyilvánulásai alapján feltételezhető lenne. A tárgyalt probléma súlya és a megoldás jellegzetes problematikussága mellett ez indokolta számomra felszólalásának ily beható vizsgálatát.)

Toth Sándor

Elmélete is hiányzik...

Szakma-e, s ha igen, irodalmi-e vagy színházi, miben áll a gyakorlata, körülírható-e egyáltalán az a tevékenység, amelyet a dramaturg — nálunk jobban elterjedt szóval: az irodalmi titkár — a színházban végez? Seregnyi kérdés süríthető egyetlen mondatba, de minden részletkérdést külön tanulmányban sem lenne egyszerű kimerítően taglálni. Igaz, ezt maguk a szakma képviselői sem, vagy csak igen ritkán próbálják meg. Nem mintha a színház más képviselőinek, színészeknek, rendezőknek, díszlettervezőknek, szcenikusoknak az elméleti munkássága gazdagabb volna, hiszen nálunk színházelmélettel még a gyakorló kritikusok is csak rendszer-telenül, többnyire véletlenszerűen foglalkoznak, de az a homály, amely az irodalmi titkári munka körül kavargó, még ilyen körülmények között is feltűnő. Feltűnő például, hogy nekem, aki tizenötödik esztendeje dolgozom ilyen munkakörben, mindössze egyszer adódott alkalmam kifejteni véleményemet foglalkozásomról a *Teatrul* című folyóirat feldzsolgáltására (1976 januárjában), s akkor is elsősorban azért, hogy a foglalkozás tervezett, de azóta is késő szabályzatának megszerkesztéséhez hozzájáruljak. Persze, más kérdés, de azért jellemző, hogy egyáltalán szükség van egy ilyen szabályzatra, mégpedig véleményem szerint nem azért, hogy az irodalmi titkárokat munkára szorítsák, hanem azért, hogy munkakörüket körülírják, s levegyenek a vállukról egy sereg olyan terhet, amely a szabályzat megjelenéséig bizony rájuk nehezedik, és ami igen nagy mértékben akadályozza őket abban, hogy energiájukat jobban hasznosíthassák a színház érdekében. Addig viszont marad a köd, a homály s az az állapot, hogy a szétaprózott, nemritkán vánszorogva előrehaladó napi munka a dramaturg minden erejét kimerítve, elméleti tevékenységet nem fog produkálni. Pedig az elmélet tisztítófűzére igen nagy szükség volna már a színházi munkában. Nemcsak az akarnokok, a törpén született és törpének maradt színházi diktátorok, a saját magukon kívül mindenkit dilettánsnak, hozzá nem értőnek és szakmán kívülinek néző igazi dilettánsok, színészmorgató tisztizetők és minden jóra restek ellen, de azok védelmében is, akik a mai színjátszás fő törekvéseit, jelenének értékeit fel- és megrajzoló elmélet híján ki vannak nekik szolgáltatva.

Persze, hiú ábránd minden sebre érvényesen alkalmazható elméleti gyógyírt éppen a dramaturgiai elmélet fellendülésétől várni, de nem kétséges, hogy sokat segítene a dolgon. Legalább annyit, hogy megingatná azoknak az aprócska epigonoknak a helyzetét, akik olyan irigylésreméltó göggel tudnak ülni toronynak tartott, valójában derékig sem érő alkotásaik jócskán horpadt tetején.

Ne tévessen meg senkit a tárgy kapcsán használt s talán nem is ide illő polemikus hangvétel, mert ez csak annyira szokatlan, amennyire ritka a kérdés felvetése. Aki e tárgyhöz nyúl, tapasztalatom szerint előbb-utóbb ilyet használ, még akkor is, ha az elméletet csak gyakorlati elemző munkája kiterőjeként érinti. Ez a tény már önmagában is elgondolkoztató szerintem, de tanúm rá egy néhány esztendővel ezelőtt megjelent kitűnő könyv is; Czimer József *A dramaturgia regénye* című munkája, amelynek a szerző bevezető vallomása szerint azt a címet kellett volna viselnie, hogy „A dramaturgia drámája”. Miért vajon? Egyszerűen csak azért, mert tárgykörében nagy tapasztalatú szerzőnk (a pécsi színház dramaturgia), ahányszor csak — cikkei tanúsága szerint — tisztázandó elméleti kérdésekhez nyúlt, keze mindig darázsfszékkel is bolygatott, s bizony nem úszta meg csipések nélkül. A könyv ebből a szempontból is tanulságos, sőt biztatónan eligazító, nem beszélve arról, hogy segít eligazodni abban a dzsungelben, amelyet a dramaturgia elméletének és gyakorlatának bozótívágó kése annyi évtizeden át érintetlenül hagyott. Szerintem most még nem világos, hogy mi ennek az oka. A kés életlen-e, vagy a bozót olyan sűrű, hogy ezzel a fegyverrel már veszélyes hozzákezdeni az irtásához. Különben sem akar itt irtani senki, csupán csinosítani, formát adni annak, ami formátlan, s körülírni azt, ami körülírható. Ehhez kellene tán nagyobb figyelmet fordítanunk az elméleti munkára. Nemcsak a dramaturgokéra, de a rendezőkére, szcenikusokéra, színészekére, tervezőkére és mindannyiunkéra, akik a színházi dzsungel bozótjában tapogatózunk. Aki Czimer József könyvét elolvassa, láthatja, hogy van még feltáratlan terület is elég, nemcsak tisztázatlan. A színész és rendező viszonya vagy a rendezők és a tervezők együttműködésének kérdése, ha az elmélet oldaláról közelítjük meg, és nem a jól-rosszul kialakult, esetről esetre változó gyakorlatéról, egyáltalán nem tűnik túlbeszélt problémának, még akkor sem, ha oly előszeretettel és könnyedén nevezzük korunkat a rendezői színház korszakának. De elméleti megközelítést igényelne még egy sereg dolog, a színházi kritika szerepétől és feladataitól

a színházi sznobizmusig, a kortárs nemzeti dráma tekintélyének erősítésétől a szomszédnépek drámatermésének egymást erősítő összekapcsolásáig, a közönséggel való viszony elemzésétől a színházak hatósugarának kiterjesztéséig. Nem a mai színház lényegét érintő kérdések ezek, mondhatná valaki egyikre vagy a másikra, de hogy mi is a mai színház lényege, azt elmélet híján alig hiszem, hogy meg tudná — akár hozzávetőlegesen is — fogalmazni valaki. Ilyen szempontból mi is, színházon belüli és színházon kívüli színházias, egyformán sötétben ülünk, nemcsak a közönség. Azt viszont, hogy erről mit gondolunk, hogy ha kényelmes is, tetszik-e vagy sem nekünk ez a helyzet, sokáig már nem rejthetjük véka alá, mert aki néha a nézőtérre is be szokott ülni, tudja, hogy a közönség igen gyakran a sötétben is megtalálja a nézőtérről kivezető ajtót. Csupán csak a gyenge vagy rossz darab ennek az oka? Nem mindig, sőt véleményem szerint a legkevesebbeszer. Annyi rossz darab azért nem kerül nálunk színpadra, ahány előadásról elszívárognak a nézők. A rossz, kibírhatalanul unalmas és csak nagyképpen komolyan nevezhető előadás már sokkal gyakoribb, sokszor még igazán jó darabból is, aminek viszont már lehetnek és vannak is színházelméleti okai. Már csak ezért is nagyon fontos lenne az elmélet. Segítene helyretenni az igazi, mert hatékony, tehát hasznos színházi munkát a ködösítettel, a senkinek nem kellővel, tehát haszontalannal szemben.

Czimer azt írja valahol a könyvében: nem azért ír, hogy egyetértessenek vele, hanem hogy felhívja a figyelmet néhány kérdésre. Tekintettel arra, hogy könyve anyagát húsz esztendőn át írt cikkeiből állította össze, nehéz lenne megállapítani, hogy mennyire sikerült ez neki. Hány kérdésre sikerült ráirányítania a nem túlságosan mozgékony színházi figyelmet, s hány problémafelvetésével értettek vagy nem értettek egyet azok, akik magukra vették a színházra mint intézményre, mint élő organizmusra szabott inget. Ez azonban nem is érdekes. Írásaiból kiderül — és ez a legfontosabb —, hogy színház elmélet nélkül nem élhet meg zavartalanul sokáig, s hogy ez az elmélet csak a színházban, a gyakorlati színházi munka tapasztalataiból születhet meg. Ezért van igény s egyre nagyobb az elmélet iránt, legyen szó a színházcsinálás bármelyik területéről.

Gyöngyösi Gábor

Post festa, avagy jobb későn, mint soha

E jegyzet címében jelzett gyengeségem megtoldhatnám még annyival, hogy a dolgok, amelyekről itt szót kell ejtenem, jórészt személyes vonatkozásúak. Nem lesz könnyű tehát elkerülnöm a *sine ira et studio* hiányának gyanúját, s a kötelező objektivitás kérdőjeleit. Mégis, vállalnom kell az ódiomot. A tárgyra tehát, és időrendi sorrendben...

1. A *Korunk* 1980. 1—2-es számában *Echinox-alakzatok* címmel látott napvilágot annak a megbeszélésnek a jöcskán kibővített és utólag „tupírozott” szövege, amely a diákfolyóirat alapításának tízéves fordulója ürügyén *A Hét* — úgymond — kolozsvári fiókszerkesztőségében hangzott el. A „kerekasztal” irányításával küszködő Rostás Zoltánon kívül Aradi József, Beke Mihály András, Bréda Ferenc, Bretter Zoltán, Egyed Péter, Gaal György, Keszthelyi András, Németi Rudolf és Szöcs Géza volt jelen e megbeszélésen — a *Korunk*-ban megjelent szöveg szerint. A „történelmi igazság” kedvéért meg kell jegyezmem azonban, hogy ezen a különben „nyers” formájában is igen nivós és érdekes szellemi konfrontáción az említetteknek kívül szerény személyem is részt vett, s nemcsak a szívélyes házigazda minőségében, hanem a szavakban és mondatokban kifejezett konkrét participáció szintjén. Minderről azonban az *Echinox-alakzatok* megjelent szövege mit sem tud, egyelőre még konkrét realitásomat levegőnek érzi, elhangzott mondataimat pedig pusztába kiáltott szónak, amelyeket különben „nyersen” is vállaltam volna. Hogy Rostás Zoltán „következtesen meghibásodó” magnókézlékében vagy a szövegvalóagot Keszthelyi András szelekciós képességében volt-e a hiba, nem tudom. Osszák el egymás között...

2. A *Korunk* 1980-as évkönyvében jelent meg Gaal György *Házsongárdi panteon* című tanulmánya. Ezt az írást mind a pusztuló kövek, mind a gyaló kultúr- emlékezet szempontjából igen jelentősnek ítélem. Épp ezért a szerzőnek, aki tanulmányában felbecsülhetetlen filológiai munkát végzett, nem kell neheztelnie utólagos

kiegészítésekért vagy pontatlanságok helyreigazításáért. Nos, épp egy ilyen elnézést szeretnék az alábbiakban korrigálni.

Tragikus körülmények közt elhunyt sógorom a cikkhez mellékelt térkép szerint a III. b. parcella 198-as számmal jelzett sírjában nyugszik. A tanulmány végén közzétett névmutatóban mind neve, mind elhalálozásának időpontja téves. Sógoromat *Vescan T. Teofil*nak hívták, és nem *Vescan Teofil*nak, miként a mutató írja. *Vescan Teofil*, aki szintén a 198-as sírban fekszik, sógorom édesapja volt, az 1917-es októberi forradalom résztvevője, majd 1944 után Kolozs megye első demokratikus prefektusa. Ami pedig az elhalálozási időpontot illeti, az ifjabb *Vescan*, tehát *Vescan T. Teofil* nem 1965-ben, hanem 1963-ban halt meg. Ezen a két apró tévedésen kívül azonban különösnek tartom, hogy *Gaal György* tanulmányának törzsszövegében *Vescan T. Teofil*nek még a neve sem szerepel. Nyilvánvaló: nem *Gaal György* feladata, hogy *Vescan T. Teofil* illegális tevékenységét, 1944. augusztus 23-a előkészítésében és sikeres megvalósításában betöltött szerepét vagy a népi demokratikus és szocialista Románia megteremtéséért vívott küzdelmekben való részvételét tisztázza. Azt sem kívánhatjuk *Gaal György* tanulmányától, hogy a romániai atomkutató egyik megalapítójának és jelentős képviselőjének tudósi-emberi arcélét felvázolja. Ám azt a tényt, hogy minderről — bár jelzésszerűen — sem *A Házsongárd nagy halottai* című alfejezetben (X, Y, Z-nagyságrendű halottak mellett), de még a betűrendes névmutatóban sem szerezhethünk tudomást, a fent említett tévedéseken kívül mindenképpen történelmi-tudománytörténeti kihagyásnak kell tekintenünk.

Bernád Ágoston

Vernes András: Torockói régi ház

Élelmiszertermelés és -szükséglet Kalotaszegen I.

A népesség s ama terület gazdasága között, amelyen él, szoros kapcsolat áll fenn. A demográfia ezeket a demökonómiai korrelációkat különböző mutatók, számsorok közötti összefüggések segítségével elemzi.

A népesség és gazdaság kapcsolata a prekapitalista társadalmakban és a kapitalizmus kezdeti időszakában, amikor a mezőgazdaság uralkodó termelési ág volt, nagyrészt a népesség és a létfenntartási eszközök tömege közötti viszonyra korlátozódott, vagyis arra, hogy a rendelkezésre álló élelmiszer milyen mértékben biztosítja a népesség szükségletét. Ez a korreláció a *népességet csak mint fogyasztót veszi figyelembe*. Ennek a kapcsolatnak — melyet a demökonómiai korreláció elementáris formájának is neveznek — napjainkban is nagy a jelentősége a fejletlen országokban.

A gazdasági fejlődéssel párhuzamosan emelkedik a mezőgazdasági munkák termelékenysége, ami abban jut kifejezésre, hogy egy mezőgazdasági aktív dolgozó egyre több és több személy élelmét termeli meg. Ennek eredményeként lényegesen megváltozik a demökonómiai korreláció tartalma: kiszélesedik, elmélyül a társadalmi munkamegosztás, a táplálékszükségletek mellett megjelennek a szekunder, az ipari cikkek iránti és a terciér, a szolgáltatások iránti szükségletek, valamint az ezek kielégítését biztosító termelési ágak. Az igények kielégítése egyre nagyobb mértékben függ a második és a harmadik szektorhoz tartozó termelési ágak fejlődésétől.

Igy tehát azokban az országokban, ahol a mezőgazdaság megszűnt döntő termelési ág lenni, a népesség és a gazdaság kapcsolatának vizsgálatakor a népességet két szemszögből kell elemeznünk:

1. *mint az anyagi javak termelőjét*; e vonatkozásban csak a gazdaságilag aktív népesség jöhet számításba,

2. *mint az anyagi javak fogyasztóját*; e folyamatban viszont a népesség egésze vesz részt.

Következésképpen a népesség és a gazdaság közötti kapcsolat lényegét a foglalkoztatott lakosság nagyságában, szerkezeti megoszlásában, valamint az összlakosságon belüli súlyában kell keresnünk.

A következőkben egy tájegység keretében megkísérlem ezeknek az összefüggéseknek a bemutatását és elemzését. A kiválasztott tájegység Kalotaszeg Kolozs megyéhez tartozó része. Konkrétan a következő közigazgatási-területi egységek népességének és gazdaságának viszonyait elemzem:

1 város: Bánffyhunyadi

11 község: Bács, Egeres, Gorbó, Gyalu, Gyerőmonostor, Kalotaszentkirály, Kiskalota (Kelecel), Körösfő, Nagykapus, Szászfenes, Szentpál.

Tekintettel arra, hogy a népesedési mozgalmakra, a terület nagyságára, annak hasznosítására, foglalkoztatott lakosságára vonatkozó adatokat csak községi viszonylatban tartják nyilván, a hozzájuk tartozó összes falvakat vizsgálat alá vettem, még akkor is, ha egyesek nem tartoznak a történelmileg és etnográfiailag vett Kalotaszeghez.

Az említett 12 közigazgatási területi alapegység kiterjedése 971,21 négyzetkilométer, melyen az 1977 elején 65 574 lakost írtak össze. A terület népessége a század elejétől a következőképpen alakult:

Népszámlálás éve	Népesség száma	Növekedés az előző népszámlálás óta	Növekedési arány (%)	
			az 1900. évi népszámláláshoz viszonyítva	az előző
1900	51 941	—	—	—
1910	56 318	4377	108,4	108,4
1930	59 876	3558	115,3	106,3
1956	60 754	878	117,0	101,5
1966	62 940	2186	121,2	103,6
1977	65 574	2634	126,2	104,2

A fenti adatok értelmében a terület népessége századunk elejétől 13 633 fővel (26,2 százalékkal) növekedett. Ugyanebben az időszakban Kolozs megye népessége megkétszereződött, az országé viszont 93 százalékkal nőtt.

1. A tájegység élelmiszerekben kifejezett eltartóképessége

Annak ellenére, hogy hazánkban már megszűnt az úgynevezett „élelmiszerfeszültség“, a demoökonómiai korrelációnak ezzel a formájával mégis foglalkozom. Ez a korreláció ugyanis kifejezi a természeti feltételek és a népesség között fennálló fontos viszonyt, melynek vizsgálata egyben az ökológia (agroökológia) tárgykörébe is tartozik. „Érdeemes figyelni arra, hogy az ökológia szó ugyanabból a tőből származik, mint az ökonómia.“⁴¹

E korreláció jelentősége akkor domborodik ki, amikor:

— különböző tájegységek, területek ökológiai viszonyait össze akarjuk hasonlítani, hogy állapítsuk meg a területek közötti terménycserét;

— le akarjuk mérni azt a fejlettségi szintet, melyet az élelmiszerszükségletek kielégítése terén elértünk;

— a jövőbeli fejlesztési törekvéseket körvonalazni kívánjuk.

A fenti demoökonómiai korrelációt az ismert népsűrűségi mutatók kiszámításával és elemzésével kívánom bemutatni, az agroökológiai kutatások legújabb eredményei alapján. Tehát a következő mutatószámokat elemzem: 1.1. a földrajzi népsűrűséget; 1.2. a „fiziológiai“ népsűrűséget; 1.3. a gazdasági népsűrűséget.

1.1. A földrajzi népsűrűség

E demográfiai mutató a terület nagyságának és a rajta élő népesség számának viszonyát fejezi ki. Lényegében a területegységre jutó lakosok számát jelzi. 1977 elején a tanulmányozott területen négyzetkilométerenként 67,5 lakos élt, kevesebb a Kolozs megyei (107,6 lakos/km²) és az országos átlagnál (90,8 lakos/km²). E mutatószám alakulásának vizsgálata nyomán arra a következtetésre juthatunk, hogy ami a terület és a népesség közti viszonyt illeti, a tájegység a megyei és az országos átlagnál kedvezőbb helyzetben van. A 12 közigazgatási területi egység földrajzi népsűrűségét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy ez legalacsonyabb Kalotaszentkirályon és Gyéromonostoron (45 lakos/km²), és legmagasabb Bánffyhunyad városában (141 lakos/km²).

A földrajzi népsűrűség térben és időben is változott. Íme:

	1900	1910	1930	1956	1966	1977
Kalotaszeg	53,5	58,0	61,7	62,6	64,8	67,5
Kolozs megye	53,7	59,8	71,5	87,3	94,7	107,6

A földrajzi népsűrűség lényegében a népesség számbeli növekedésével azonos arányban emelkedett. A két számsor összehasonlítása mutatja, hogy a vizsgált terület népsűrűsége igen lassan nő, a Kolozs megyei viszont meredeken emelkedik. A két népsűrűség — habár azonos szintről indult el — az évek folyamán egyre jobban eltávolodott egymástól. Az elemzett terület népsűrűsége tehát alacsonyabb a Kolozs megyeinél és az országos átlagnál; 77 év alatt 26 százalékkal, vagyis lassabban emelkedett, mint a megyei átlagos népsűrűség. Arra azonban nem kaptunk feleletet, hogy a terület természeti és gazdasági adottságai biztosítani tudják-e az itt élő népesség megélhetését, s ha igen, milyen színvonalon.

1.2. A „fiziológiai“ népsűrűség

Amikor azt kívánjuk eldönteni, hogy valamely területen sokan élnek-e vagy kevesen, akkor a népességet a területnek csak egy részéhez, a mezőgazdasági s még inkább csak a szántóterülethez kell viszonyítanunk.² Vagyis ahhoz a részhez, amelyen megtermelik a népesség élelmiszerét. Ez a népsűrűség 1977 elején a következő volt:

	Egy négyzetkilométer mezőgazdasági szántó- területre jutó népesség	
Kalotaszeg	109,2	263,7
Kolozs megye	165,5	334,7
Országos átlag	144,2	220,9

Egy négyzetkilométer mezőgazdasági területre tehát a tanulmányozott vidéken kevesebb népesség jut, mint Kolozs megyei vagy országos átlagban. Az egy négyzetkilométeres szántóterületre jutó népesség ugyancsak kisebb, mint a megyében, de magasabb, mint országos viszonylatban.

Az egy négyzetkilométer mezőgazdasági területre jutó népsűrűség legalacsonyabb Kalotaszentkirályon és Szentpálon (63 lakos/km²), legmagasabb Gyaluban (204 lakos/km²). Egy négyzetkilométer szántóra legkevesebb lakos Kalotaszentkirályon jut (121 lakos/km²), a legtöbb Gyaluban (497 lakos/km²).

A bemutatott arányszámok fordítottjai azt fejezik ki, hogy egy személyre átlagosan mekkora mezőgazdasági, illetve szántóterület jut. Így tehát a „fiziológiai“ népsűrűség elemzése során eljutottunk az agroökológia egyik lényeges kérdéséhez, éspedig annak „a minimális mezőgazdasági, illetve szántóterület“-nagyságnak megállapításához, amelyen egy személy számára a bioproduktivitás mai színvonalára mellett meg lehet termelni a szükséges élelmiszereket.

Az egy személy eltartásához szükséges szántóterület nagysága tág határok között mozoghat a következő tényezőktől függően:

— biológiai (élő rendszerek produktivitása, genotípusa);
— ökológiai (éghajlati, magaslatti, domborzati viszonyok, a talaj természetes termékenysége stb.);

— gazdasági-társadalmi (a mezőgazdálkodás fejlettségének szintje, gépesítésének, kemizálásának foka, a termelés szerkezete, a történelmileg kialakult élelmiszeri rendszer).

E tényezők közül részletesebben foglalkozunk az *élelmiszeri rendszerekkel*. Az ismereteinknek megfelelő élelmiszeri rendszer, melynek meghonosodását célul tűztük ki, s melynek küszöbét rövidesen át fogjuk lépni, személyenként naponta átlagosan 3000 kcal elfogyasztást írja elő, amelynek 2/3 része növényi, 1/3 része állati eredetű kell hogy legyen.

1974-ben hazánk egy lakosának átlagosan naponta 3304 kcal állt rendelkezésére, amelyből 2615 növényi és 689 állati eredetű volt. Összehasonlításként megemlítjük, hogy 1961—1965 között hazánk egy lakosa napi 2903 kcal értékű élelmiszer fogyasztott, amelyből 2418 növényi és 486 állati eredetű volt.³ Erdemes felfigyelnünk a növekedés ütemére: az egy személy rendelkezésére álló növényi eredetű kalória-mennyiség 8,1 százalékkal, az állati eredetű pedig jóval nagyobb arányban, 41,8 százalékkal emelkedett a két időpont közt.

„Hazánk élelmiszerfogyasztásának szerkezetét más országokéval összehasonlítva, a fogyasztási típusnak számos különleges sajátossága jelentkezik. Más, a bennünket körülvevő fejlett vagy közepesen fejlett országoktól eltérően hazánkban a gabonaféléknek a népesség élelmiszerében túlsúlya van. Megállapítható, hogy az egy lakosra jutó gabonafogyasztás tekintetében a legjelentősebb helyet foglaljuk el az európai szocialista országok között. Hazánkban az egy lakosra jutó gabona- és liszttermékek fogyasztása csökkenésének lassúbb tendenciája volt, mint más országokban.

A húsfogyasztás viszont valamivel alacsonyabb, mint Bulgáriában és a Szovjetunióban, s valamivel meghaladja a csehszlovákiai, a lengyelországi, az NDK-beli és a magyarországi egy lakosra jutó húsfogyasztás felét. Mivel gyorsabban nő, mint ezekben az országokban, valószínű, hogy az 1980 utáni időszakban húsfogyasztásunk meg fogja közelíteni a többi szocialista ország színvonalát.⁴

Több élelmiszeri láncolatot magába foglaló ökológiai piramist feltételezve a fenti élelmiszeri rendszerek esetében, az ember az élelmiszerek egy részét mint *elsődleges, növényevő*, másik részét mint *másodlagos, húsevő* használja el. Amint

tudjuk, a tápanyagoknak egy része minden trofikus szintnél „elvész”.⁵ Így tehát minél több trofikus láncszem iktatódik be az elsődleges termelők (a növények) és a végső fogyasztók (az emberek) közé, annál kevesebb (az elsődleges termelők által lekötött) napenergia jut el szerves anyagként a végső fogyasztóhoz. Vagyis a trofikus láncszem végső fogyasztójának annál nagyobb területet kell fenntartása érdekében felhasználnia (művelés alá vennie), minél távolabbi trofikus szinten áll az elsődleges termelőtől.⁶

Visszatérve a szükségesnek vélt élelmezési rendszerhez (3000 kalória napi elfogyasztása), illetve annak szerkezeti összetételéhez (2/3 rész növényi és 1/3 rész állati eredetű), le kell szögeznünk, hogy ez lényegében 9000 elsődleges (növényi eredetű) kalória felhasználását követeli meg. Ebben a számításban feltételeztük, hogy 1000 állati eredetű kalória létrehozásához 7000 növényi eredetű kalóriát kell elhasználni.⁷

Amennyiben az élelmezési rendszer keretében a naponta elfogyasztott 3000 kalóriából 2700 növényi és csak 300 állati eredetű, az elsődleges kalória felhasználása mindössze 4800. Világos tehát, hogy az agroökoszisztémák azonos bioproduktivitása mellett az egy személy eltartásához szükséges szántóterület nagysága a tudományosan előírt élelmezési rendszer esetében majdnem kétszerese kell hogy legyen, mint a túlnyomórészt vegetáriánus táplálkozási rendszer körülményei között.

A fenti átváltoztatási kulcs alapján könnyen kiszámíthatjuk, hogy hazánkban az egy személy eltartásához rendelkezésre álló 3304 kcal/nap lényegében véve 7438 elsődleges kalóriát sűrít.

„Az NDK-ban folytatott vizsgálatok szerint ott 6750 kcal-t képviselő növényi termékkel tudták egy fő napi (3150 kcal-nyi) vegyes ételmiszerszükségletét előállítani, viszont ha az étrendben nő az állati eredetű táplálékok aránya, a szűkséglet a 3150 kcal előállításához felmehet 12 000 növényi kcal-ra.”⁸

A következő táblázat egy 65 kg testsúlyú ember eltartásához szükséges minimális szántóterület nagyságának változásait mutatja be, a különböző élelmezési rendszerektől függően (feltételezve az agroökoszisztémák azonos bioproduktivitását).

	ha
Sovány étrend (állati eredetű fehérje és zsíradék nélkül)	0,09
Kevésbé sovány étrend (kevés, tejből származó fehérjével és kevés zsíradékkal)	0,19
Hússal és tejjel vegyes étrend	0,32
Gazdag étrend, részben iparilag feldolgozott ételmiszerekkel	0,62

Az ételmiszerfogyasztás különböző szerkezeti összetétele mellett kiszámítottam, hogy Kalotaszegen mekkora szántóterület megművelése szükséges egy ember eltartásához a mezőgazdasági termelés jelenlegi színvonalával.

Ennek meghatározásához mindenképpelt egy olyan mértékegységet kellett kiválasztanom (találnom), amellyel minden ételmiszer mérhető, s amelynek segítségével az összes ételmiszereket közös nevezőre lehet hozni, *egyetlen mennyiségben* ki lehet fejezni, s amellyel ugyanakkor az ember ételmiszer-szükséglete is mérhető, illetve ennek a szükségletnek nagyságát meg lehet állapítani. Az eddigiek alapján úgy gondolom, hogy e célnak a legjobban megfelel az *elsődleges kalória*. Amennyiben az elsődleges kalóriát elfogadjuk az ételmiszerek s az emberi szükségletek mércéjeként, további feladatunk már csak elemi számtani műveletekre korlátozódik.

Mindenekelőtt a személyi fogyasztásra fordítható ételmiszer mennyiséget (a megtermelt mennyiségből levonva a termelőfogyasztáshoz szükséges részt: vetőmagot, állati takarmányt stb.) átváltoztattuk kalóriaértékre. Számításainknál, a vizsgált terület vonatkozásában, az 1975-, 1976- és 1977-es évek mezőgazdasági termés-átlagát vettük alapul. Kolozs megyei viszonylatban viszont az 1966-, 1977- és 1978-as termelési adatokat. Az ételmiszertermelés mennyiségét mind végső kalóriaértékben, mind elsődleges kalóriaértékben meghatároztuk (az állati eredetű kalóriaértékeket megszoroztuk héttel).

Másodsorban a népesség ételmiszer-szükségletét határoztuk meg. Számításainknál az 1977 eleji népességet vettük alapul, melyet besoroztunk egy személy napi, illetve évi kalória-fogyasztásával a következő változatok szerint:

- napi 3000, illetve évi 1 095 000 kcal végső kalória elfogyasztásával;⁹
- napi 9000, illetve évi 3 285 000 elsődleges kcal-val, vagyis a tudományos előírásoknak megfelelő mennyiséggel;

— napi 7438, illetve évi 2 714 870 elsődleges kcal-val, vagyis azzal a kalóriamennyiséggel, amely hazánk egy lakosának a rendelkezésére áll;

— napi 5250, illetve 1 916 250 elsődleges kalóriával, vagyis azzal a mennyiséggel, amely a világon átlagosan egy személynek jut.¹⁰

Harmadik műveletünk az volt, hogy megállapítottuk az egy hektár szántóterületre jutó fogyasztásra fordítható élelmiszerek kalóriamennyiségét, s e mennyiséggel elosztottuk a második pontban felsorolt változatok szerint egy személy kalóriaszükségletét, kalóriafogyasztását.

A kapot eredményeket a következő táblázatba foglaltuk:

	Fogyasztásra fordítható élelmiszertermelés (millió kcal)		Szántóterület (ha)	1 ha szántóterületre jutó végső elsődleges kalóriaérték	
	végső	elsődleges kalóriaértékben		végső	elsődleges
Kalotaszeg	61 799	212 327	24 861	2 485 781	8 540 565
Kalotaszeg — csirke-tenyészet nélkül	56 867	177 802	24 861	2 287 398	7 151 844
Kolozs megye	614 040	2 054 376	214 137	2 867 510	9 593 746
<i>Az egy személy eltartásához szükséges szántóterület évi</i>					
	1 095 000	3 285 000	2 714 870	1 916 250	<i>Az egy személyre jutó tényleges szántóterület</i>
	végső	elsődleges	elsődleges	elsődleges	(ha)
<i>kalóriafogyasztást feltételezve</i>					
Kalotaszeg	0,441	0,385	0,318	0,224	0,379
Kalotaszeg — csirke-tenyészet nélkül	0,479	0,459	0,380	0,268	0,379
Kolozs megye	0,382	0,342	0,283	0,200	0,299

A vizsgált területen egy ipari csirke-tenyészet is működik: Gyaluban, illetve Szászfenesen. E tenyészet takarmányának nagy részét az ország más vidékein termelik. Mindezt figyelembe véve az egy személy eltartását biztosító szántóföld nagyságát két fő változatban határoztam meg. Az első változatban a tájegység teljes mezőgazdasági termelését figyelembe vettem (a csirke-tenyészet termelésével együtt). A második változatban a csirke-tenyészet termelését kivontam a tájegység termelési adatai közül.

A táblázatból kitűnik, hogy mind a vizsgált tájegységben, mind pedig Kolozs megyei vonatkozásban az egy személy eltartásához szükséges szántóterület akkor a legnagyobb, amikor a termelést és a fogyasztást is végsőkalória-értékre változtattuk át. Az így kialakított kép azonban nem reális, különösen akkor, amikor nem zárt gazdasági egységről van szó, ugyanis ez a tájegység is bekapcsolódik az országos munkamegosztásba, s így mezőgazdasági termelése főleg azt állítja elő, amire a legkedvezőbbek agroökológiai feltételei. Mind a vizsgált tájegység, mind Kolozs megye mezőgazdasága főleg az állattenyésztésre szakosodott. Kolozs megyében a mezőgazdasági teljes termelésből az állati eredetű termékek több mint 55 százalékban részesednek, míg országos viszonylatban az arány 44,3 százalék.¹¹

Amikor a termelést és a fogyasztást elsődleges kalóriákban fejeztük ki, az egy személy eltartását biztosító szántóterület nagysága abban a mértékben csökkent, ahogyan az állati eredetű termékek fogyasztása is csökkent.

A vizsgált tájegységben egy lakosra 0,379 ha szántó jut. Ez a területnagyság csak három esetben elegendő ahhoz, hogy egy személy részére a kalóriamennyiséget megtermelje.

Bármelyik változatot vesszük is alapul, Kalotaszegen nagyobb szántóra van szükség egy személy eltartásához, mint Kolozs megyében általában. Következésképpen a vizsgált terület agroökológiai viszonyai kedvezőtlenebbek, mint a megyeiek.

Napjainkban Földünk egy lakosára 0,387 ha szántóterület jut; aránya országunként változik. 1975-ben egy amerikai állampolgárra 0,96 ha szántó jutott. Japánban az ökológiai feltételek az átlagnál rosszabbak, egy lakosra csak 0,044 ha szántó jut. Így tehát Japán mezőgazdasága a magasfokú gépesítés és kemizálás ellenére sem képes élelmiszerszükségletének kielégítésére. Ehhez hasonló helyzetben vannak egyes iparosodott nyugat-európai országok is, mint Anglia, NSZK, Svájc. Ezek az országok élelmiszerbehozatalra szorulnak, tehát más országok mezőgazdasági területét is felhasználják lakosságuk étellemezéséhez.¹²

Hazánk a 0,454 ha egy lakosra jutó szántóval (1977) a világlátlaghoz viszonyítva kedvező agroökológiai helyzetben van. Ennek ellenére továbbra is szükséges, amint azt a XII. pártkongresszus dokumentumai is hangsúlyozzák, a föld ésszerű hasznosítása, valamint azoknak a munkálatoknak az elvégzése, amelyek megelőzik s leküzdik az eróziót, a földcsuszamlást, az elmocsarasodást, a szikesedés, az árvizek és más természeti jelenségek vagy az emberi tevékenység káros hatását. Csak így lesz lehetséges, hogy a népesség növekedése s az ételmezési rendszer tökéletesedése által megkövetelt ételterménymennyiséget a jövőben is megtermelhesük.

Ebből a szempontból megiszívelelendők Nicolae Ceauşescu elvtárs következő szavai: „Abból kell kiindulnunk, hogy a föld, függetlenül attól, ki tulajdonában van, nemzeti érték, az egész nép vagyona — és teljes egészében meg kell művelni! Mindenkinek, aki mezőgazdasági területtel rendelkezik, gondoskodnia kell a föld gondozásáról és megműveléséről, a maximumát kell hogy termelje annak, ami az illető területen elérhető, s úgyszintén tartson állatot is.”¹³

1.3. A gazdasági népsűrűség

A gazdasági népsűrűség mutatójának bevezetését Pierre George francia földrajztudós javasolta.¹⁴ Ez a népsűrűség a fogyasztás rendelkezésére álló ételterménymennyiség és a népesség szükséglete közötti viszonyt fejezi ki. Képletbe foglalva:

$$\text{gazdasági népsűrűség} = \frac{NK}{SK'}$$

ahonnan: N = a népesség száma; K = egy lakos szükséglete; S = terület hektárban; K' = a termelt (fogyasztásra fordítható) ételterménymennyiség.

A gazdasági népsűrűség kiszámításához az előző fejezetben már elvégzett átváltoztatásokat használtuk fel, ami a megtermelt (fogyasztásra fordítható) ételtermékeket illeti. A népesség szükségletét vizsgálva, a népesség számát (1977) besoroztuk az előző fejezetben már taglalt fogyasztási színvonalakkal. A végső eredményeket az alábbi táblázatba foglaltuk:

	A fogyasztásra fordítható ételtermékek végső elsődleges kalóriaértéke (millió kcal)		A népesség évi kalóriaszükséglete (millió kcal)			
	1	2	végső elsődleges		elsődleges elsődleges	
			halóviafogyasztási szintet feltételezve			
	3	4	5	6		
Kalotaszeg	61 799	212 327	71 804	215 411	178 025	125 656
Kalotaszeg — csirke- tenyészet nélkül	56 867	177 802	71 804	215 411	178 025	125 656
Kolozs megye	614 040	2 054 376	783 373	2 350 119	1 942 242	1 370 902

A fenti táblázat adatai alapján a viszonyításokat elvégezve a következő eredményeket kapjuk:

Gazdasági népsűrűség

3 : 1	4 : 2	5 : 2	6 : 2
1,16	1,01	0,84	0,59
1,26	1,21	1,00	0,71
1,28	1,14	0,95	0,67

Amint a táblázat adataiból kitűnik, ha a termelést és a fogyasztást végső-kalória-értékké változtatjuk át, a gazdasági népsűrűség, mind Kalotaszegen, mind Kolozs megyében 1 felett van, ami azt jelenti, hogy a szükségletek meghaladják a fogyasztásra fordítható ételtermétermelést. Amennyiben a termelést és a fogyasztást elsődleges kalóriaértékre változtatjuk át, a gazdasági népsűrűség, a fogyasztás szerkezeti megoszlása szerint változik, annál alacsonyabb, minél kevesebb az állati eredetű termékek fogyasztása.

Mielőtt a végső következtetést levonnánk, szükségesnek tartom bemutatni azokat az adatokat, amelyek az egy személyre naponta jutó mezőgazdasági termelést fejezik ki kalóriában, illetve fehérjében:

	Fehérje összesen		Növényi eredetű fehérje		Állati eredetű fehérje		Elsődleges kalória
	kcal	gr	kcal	gr	kcal	gr	
Kalotaszeg	2582	104,1	1534	45,7	1048	58,4	8871
Kalotaszeg — csirke- tenyészet nélkül	2376	87,5	1534	45,7	842	41,8	7429
Kolozs megye	2352	81,2	1432	44,4	929	36,8	7867
Országos szint (1974)	3304	98,1	2615	61,2	689	36,8	7438

Kiderül tehát, hogy sem Kalotaszegen, sem a megyében a növénytermesztés nem termeli meg a lakosonként szükséges napi 2000 kcal-t. A vizsgált területek termeléséből személyenként és naponként 1534, illetve 1432 kcal jut, tehát a szükségesnek 76,7, illetve 71,6 százaléka. Következésképpen a növényi eredetű élelmiszerek biztosításában a vizsgált területek népessége rá van utalva az ország más vidékeinek terményeire.

Az élelmezési mérleg hiánya a tanulmányozott tájegység agroökológiai feltételeivel, pontosabban a kedvezőtlen talaj- és domborzati viszonyokkal — „sovány, köves, alig arasznyi termőföld, víztelen, száraz, meszes kietlenség a túlnyomó része”¹⁵ — magyarázható. Habár Kalotaszegen is végeztek talajjavító munkálatokat (mocsarak lecsapolása, legelők és kaszálók feljavítása, patakok szabályozása, gyümölcsösök telepítése), az agroökológiai viszonyokat nem sikerült úgy megjavítani, hogy e vidék a növénytermesztés terén utolérje a termékenyebb tájakat. Emiatt a növénytermesztésbe befektetett munka itt kevesebb terményben testesül meg, mint másfelé.

Az országosnál nagyobb kiterjedésű legelők és kaszálók, valamint az alacsonyabb földrajzi népsűrűség lehetővé teszik, hogy az egy főre jutó megtermelt állati eredetű élelmiszerek kalóriaértéke meghaladja az országos szintet (1974): 1048 kcal a 689 kcal-hoz viszonyítva.

Ami a termelt élelmiszerek fehérjetartalmát illeti, megemlítem, hogy egy 70 kg-os ember napi fehérjeszükséglete 70 gr, melyből minimálisan 35%, vagyis 25 gr állati eredetű kell hogy legyen.¹⁶ Így tehát a Kalotaszegen előállított állati eredetű élelemmennyiség meghaladja a népesség szükségleteit, és más vidékek ellátásához is hozzájárul.

E terület élelmiszerekben kifejezett eltartóképességének vizsgálatát mindezek nyomán a következőkben összegezhetem:

— növényi eredetű élelmiszerekből Kalotaszeg a szükségleténél kevesebbet termel. Az országos fogyasztási szintet véve alapul, ez a hiány 25 877,8 millió kcal/év;

— állati eredetű kalóriából a tájegységen a népesség szükségletét meghaladó mennyiséget termelnek. A többlet — az előbbi fogyasztási szintet feltételezve — 8597,2 millió kalória évente;

— figyelembe véve, hogy egy állati eredetű kalória előállításához 7 növényi eredetű kalóriára van szükség, megállapítható, hogy a terület élelmiszertermelése, elsődleges kalóriaértékben kifejezve, meghaladja a terület népességének elsődleges kalóriaszükségletét (a már említett fogyasztási szintet véve alapul). Az elsődleges kalóriában kifejezett élelmiszertöbblet egyenlő 34 302,0 millió kcal/év; ez a mennyiség mintegy 12 600 személy egy évi elsődlegeskalória-felhasználásával egyenlő.

Végső következtetésként tehát leszögezhetjük, hogy Kalotaszeg elsődleges kalóriában kifejezve, *valamivel több élelmiszert termel, mint amennyi népességének eltartásához szükséges.* S tegyük hozzá, hogy ez törvényszerű is, hiszen a tanulmányozott területen alacsony a városi lakosság aránya, mindössze 12,8 százalék. Lényegében mezőgazdasági jellegű tájegységről van szó, amelynek fő feladata az élelmiszertermelés a megye nem-mezőgazdasági népessége számára. Összehasonlítási alapul az országos szintet vettük, vagyis 7438 elsődleges kalória napi felhasználását. Amint láttuk, a tudományosan előírt fogyasztási szint naponta 9000 kcal elsődleges kalória elfogyasztását igényli, mégpedig 2000 növényi és 7000 állati (1000 végső) kcal-t. Jelenleg a naponta egy személy rendelkezésére álló 3304 kalóriából csak 689 az állati eredetű kalória. Így tehát élelmezési szokásainkon javítanunk kell. Ennek megfelelően írják elő a XII. pártkongresszus dokumentumai, hogy át kell alakítanunk hazánk lakossága élelmiszerfogyasztásának szerkezetét az ésszerű követelményeknek megfelelően: „Az anyagi termelés fejlesztése és a társadalmi munka termelékenységének gyors ütemű növelése megteremti a feltételeket ahhoz,

hogy teljes mértékben kielégítsük a társadalom összes tagjai tudományosan meg-
alapozott fogyasztási szükségleteit.¹⁷

Eszerint előirányozzák „a hús és hűskészítmények termelésének erőteljes fo-
kozását, hogy e termékekből az egy főre eső fogyasztás lényegesen emelkedjék,
miközben a lisztneműek egy főre jutó fogyasztása csökkenni fog”.¹⁸

Keszi-Harmath Sándor

JEGYZETEK

1. Eugen P. Odum: *Az ökológia mint a természet- és társadalomtudományok közötti kapocs*. In: *Ökológiai tanulmányok*. Válogatta Szabó Attila és Kovács Attila. Buk., 1980. 17.
2. Az emberiség élelmiszerét a természetes ökoszisztémák és az agroökoszisz-
témák szolgáltatják. Kezdetben — hosszú évmilliók folyamán — a termé-
szetes ökoszisztémák alkották az ételmezés alapját. A földművelés és állat-
tartás térhódítása és tökéletesedése következtében a természetes ökoszisz-
témák aránya az emberiség élelmiszerellátásában egyre jobban csökkent.
Ma ez az arány alig 10 százalék.
3. *Annuaire FAO de la production*. 1976. 30:243—244.
4. Vintilă Rotaru: *Tendințe și perspective ale consumului alimentar în Româ-
nia*. In: *Alimentația și agricultura în următoarele decenii*. Buc., 1979. 35—36.
5. A különböző trofikus szinteken az energiaátadás arányai a következők:
— az elsődleges termelők energiájából 2,5—13,3 százalékot alakít át az
elsődleges fogyasztó;
— az elsődleges fogyasztó energiájából 5,5—20 százalékot alakít át a má-
sodlagos fogyasztó;
— a másodlagos fogyasztó energiájából 6—13 százalék között hasznosít
csupán a trofikus piramis csúcán álló ember. (Lásd I. Puia—V. Soran:
Agroecosistemul; bioproductivitatea și alimentația omului. Revista eco-
nomică, 1977. 52.)
6. A fentiek alapján néhány ételmezési szakember azt ajánlja, hogy a világ
ételmezési kérdéseinek megoldása érdekében az emberiségnek át kell tér-
nie a növényi eredetű tápanyagok fogyasztására. Ez az ételmezési rendszer
— hangsúlyozzák e tétel hirdetői — kiküszöbölné a növényi eredetű tá-
panyagok átváltoztatását tejjé és hússá, s így nem hosszabbodna meg „szük-
ségtelenül” a trofikus lánc.
7. I. Puia—V. Soran: *Agroecosistemul; bioproductivitatea și alimentația omu-
lui III*. Revista economică, 1978. 5.
8. Dr. Nagy Miklós: *Allattenyésztés a nagyvilágban*. Buk., 1978. 51.
9. Ezek a kalóriaszükségletek nem egységesek az egész világon. Dél-Ázsiában
az egy főre jutó napi kalóriaszükségletet 2210 kcal-ban, míg a Közel-Ke-
let ázsiai részén ezt a szükségletet 2240 kcal-ban állapították meg. (Lásd
Nagy Miklós: *Pillantás a világ mezőgazdaságára*. Buk., 1975. 74.)
10. Lásd *Annuaire FAO* 1976, uo.
11. *Anuarul statistic al RSR* 1979, 362.
12. dr. Ion Puia—dr. Viorel Soran: *Omenirea și agroecosistemele*. Era socia-
listă, 1977. 16.
13. Nicolae Ceaușescu: *Beszéd az RKP KB-nál tartott 1980. május 29—30-i
munkatanácskozáson*. Előre, 1980. június 3.
14. Vladimir Trebici: *Demografia*. Buc., 1979. 62.
15. Kós Károly: *Kalotaszeg*. Kolozsvár, 1930. 170.
16. Iancu Ganeta: *Alimentația rațională a omului*. Buc., 1970. 88—89.
17. Nicolae Ceaușescu: *Jelentés az RKP XII. kongresszusán*. Előre, 1979. no-
vember 21.
18. *Irányelv-program az életszínvonal növekedésére az 1981—1985-ös időszak-
ban és az életminőség szüntelen emelkedésére vonatkozóan*. Előre, 1979.
szeptember 23.

Mosonyi (Wenger)

A munkásmozgalomnak is megvan a maga folklórja és megvannak a mesés alakjai. Amikor 1934 őszén kiérkeztem Párizsba, két ilyen legendás figura élt körülünkben. Az egyik — szerencsére — ma is él, akkor a pajkos Mák volt a fedőneve, most nagyhírű „rendes” neve Mérei Ferenc, s a lélektan kiváló tudósa. A másikat akkor Wenger néven ismertem meg, s csak több évtized múltán jutott tudomásomra, hogy e név a Weinberger összevonása. Előbb csak hallottam Weinberger Jánosról: szemináriumok hőse volt. Nem hígtott brosrúrákat adott le, magát Marxot olvasta, s nemcsak a *Kiáltványt*, hanem *A tőkét* is.

Mellesleg ez a szép fekete fiú utcai hegedűsként tengette életét, vándormuzsikusként kéregetett, amíg később nem lett „hivatásos forradalmár”, magyarul: fizetett pártalkalmazott. Előéletéről, magánéletéről akkor nem sokat tudtam, pedig — mint *Párizs nem ereszt el* című emlékezéseimben megírtam — nemsokára közeli munkatársra lettem a *Szabad Szó* szerkesztőségében. Valamilyen megtagadott régi úriasszonyról regéltek, akivel Pozsonyban látványosan szakított, s 1928-ban, vagyis előttem hat évvel kijött Párizsba, ahol minden ragyogó képességével a mozgalomba vetette magát, keresett előadó és jó tollú újságíró, majd szerkesztő* lett. 1936 elején közösen írtuk *Figyelő I. és II.* álnévvel (annyira közösen, hogy ma már nem tudom eldönteni: melyik cikket írtam én, és melyiket ő) *A magyar ellenforradalom párizsi zászlóhordozói* sorozattal leplező dörgedelmeinket a *Szabad Szó*-ba. Ezek a heves kifakadások többek közt a később vérszomjas fasisztává vedlett Baráth Tibort (a háború alatt Kolozsvárott történelemtanár volt) tették célba. Titkos tájékoztatónk Mód Péter volt, a későbbi párizsi nagykövet.

Wenger szorgalmasan, lelkesen írta cikkei. Különösen a Népfront-korszakban jelent meg sok írása, köztük nem egy maradandó, olykor esszének is beillő dolgozata. A párizsi magyar hetilapban jelentek meg interjúi (például Aragonnal), kritikái a francia írók műveiről (Vaillant-Couturier, Plisnier), visszapillantó írásai Frankel Leórol, Petőfiről, pályaképei (például Gorkijról), s érdeklődéssel fordult a falukatatók munkássága felé is. Cikkei átvette az egész emigrációs sajtó, illetve közölték hajdani hazájának, Csehszlovákiának a lapjai is. Olykor külön cikket írt ilyen „külhasználatra”, például a New York-i *Új Előre* című napilap 1937. március 15-i vasok ünnepi számába, éspedig ezúttal *Emlékezés februárra* címmel az 1934-es párizsi puccskísérletet idézte, imitt-amott elég líraian (akkor még nem tudtam, hogy ifjú pozsonyi forradalmár korában költösködött is — erről csak néhány éve értesültem, Szalatnai Rezsőnek a *Kortársban* megjelent cikkéből).

Én, aki már itthonról küldtem cikket a *Korunkba*, 1934-től (tehát nem 1936-tól, amint tévesen áll a *Szerkesztette Gaál Gábor* című, 1976-os Magvető-kötetben) a folyóirat párizsi „periszkóp“-ja lettem Bölni oldalán, rábeszéltem Janit, csapjon fel ő is a kolozsvári lap munkatársának. Meg is tette: tizenegy írása jelent meg itt, 1937 és 1939 között, változatos témákról. Az időszzerű politikai vagy művelődési cikkeken kívül szép lírai megemlékezéssel búcsúzott Paul Vaillant-Couturier-től (1938. június); egy, nyelvésznek is becsületére váló tanulmányt közölt *A franciaországi magyarok nyelve* címmel (1937. december). Mosonyi Ferenc (e néven írt a *Korunkba*) egyik legjellemzőbb cikkét, amelyet az említett 1976-os gyűjtemény is közölt, 1938 őszén Paul Nizannak, *A összeesküvés* című (magyarul csak 1966-ban megjelent) Interallié-díjas regényének szentelte, s ebben határozott szavakkal foglalt állást a vulgármaterialista szemlélet és a sematikus ábrázolás ellen. A később történtek fényében csak szomorú rezignációval gondolhatunk Nizan és Mosonyi sorsának tragikus közös vonásaira: mindkettejüket koholt testvérvadák rettentő súlya alatt érte a korai halál...

* Téves tehát az 1976-os *Korunk*-válogatás jegyzete, mely szerint a Párizsi Magyar Munkást szerkesztette, ezt ugyanis még 1929-ben betiltották. Wenger e lap későbbi utódját, a *Szabad Szót* szerkesztette, miután Tarr Imre 1936-ban elment Spanyolországba.

1938 nyarán ugyanis hirtelen kettétört Wenger munkásmozgalmi pályája, furcsa és titokzatosnak rémlő körülmények közt felfüggesztették szerkesztői megbízatását, roppant súlyos vádakkal illették, amelyeket azonban nem bizonyítottak. Formálisan nem zárták ki ugyan az FKP magyar tagozatából, de minden mozgalmi tevékenységét kénytelen volt abbahagyni. Fentebb említett önéletrajzi könyvemben részletesebben beszámoltam ennek a leváltásnak mindmáig nem teljesen tisztázott körülményeiről. S mivel sem én, sem más, aki igazán ismerte, sohasem hitte el a szörnű árulás vádját, ideje, hogy tisztázzuk azt, amit még tisztázhatunk, és elérjük a jogos rehabilitálást. (Ez utóbbi már részben meg is történt: a *Párttörténeti Közlemények* 1979. 2. számában Pécsi Anna, a franciaországi magyar munkás-emigráció avatott krónikása egy kurta bekezdés erejéig kiter munkásságára, s leszögezi, hogy „Mosonyi Ferenc volt az, aki a legnagyobb hozzáértéssel és körültekintően igyekezett elemezni az antifasiszta összefogás hazai lehetőségeinek kialakulását“.)

Egyik újabb párizsi utam során, 1978 őszén végre találkozhattam kitünő kolégám özvegyével. Ekkor és később, egy 1979-es nizzai találkozás alkalmával, valamint néhány levélben mindarról tájékoztatott, amit egyáltalán nem vagy pontatlanul tudtam, és ami — úgy vélem — hozzátartozik a magyar munkásmozgalom, illetve haladó irodalom történetéhez.

Weinberger János 1908. december 27-én született a Pozsony melletti Újvároskában (Mestečko). Beregszászi származású felesége (Elefánt Mária) 1932-ben az Ady Körben ismerkedett meg vele, s 1937-ben kötöttek törvényes házasságot. Férje már 1928 előtt tagja volt a CSKP-nak. Amikor 1938-ban bekövetkezett az említett „felfüggesztés“, Wenger megtanulta felesége kisiparosi mesterségét, és Máriával együtt plissézoknyát készített. 1939. augusztus 31-én két detektív letartóztatta. Felesége sokáig kereste a főkapitányságon, a börtönökben, míg végül ráakadt a Santéban. Később őt is, mint sok más külföldi antifasisztát, a hírhedt pireneusi Le Vernet község mellett lévő táborkba zárták (itt raboskodott Rajk László, Sebes Imre, Tamás Aladár is). Felesége 1940 októberében (tehát akkor, amikor az északi övezetet már négy hónapja megszállták a németek) meglátogatta a táborban. Az utolsó levelet 1942 szeptemberében írta, s közölte Máriával, hogy „családi átcsoportosítás“ címén a Párizs melletti hírhedt Drancyba, a keleti haláltáborok előszobájába viszik. Egy Hecht nevű magyar deportált még látta egyszer Auschwitzban, aminő a felesége képét nézte egy barakk mellé kuporodva. 1942-ben vagy 1943-ban pusztult el.

Nagy örömmel töltött el, hogy a Máriával való első találkozás nyomán megkaphattam mintegy kéttucatnyi Wenger-vers másolatát, s nem csekély meglepetés ért 1979-es találkozásunkon is: az özvegy átadta *Félemberek* című regényének — sajnos inott-amott hiányos — gépelt kéziratát, amelyet férje 1938-ban írt a párizsi munkásélet keserveiről.

Említettem már, annak idején nem tudtam, hogy verset is írt. Utólag, most felettébb becsülöm szerény önmegtartóztatását: mint szerkesztő — sok más hasonló helyzetben levő verselő mintájára — könnyen közzétehetette volna saját költeményeit. Nem tette. Okos, művelt ember volt, nagy irodalmi tájékozottsággal, biztos ízléssel, nyilván úgy vélte: a líra nem igazán az ő kenyere. Azt hiszem, lényegében igaza volt. Ám a megmaradt versek azt is bizonyítják, hogy nem volt költői tehetség híján, és talán ha a mozgalmi élet sodrása megengedi, lírai vénája is jobban kifinomulhatott volna. Sajnos, a versek keletkezését nem mindig lehet pontosan meghatározni, a *Rabcsajkám, kicsi csajka* című kivételével, amely alá oda van írva, hogy a Santéban született 1939 szeptemberében. Van azonban köztük egy pireneusi ciklus, amelyet a táborban írt.

Ne kívánja senki tőlem, hogy elfogulatlan műbírálattal kommentáljam e verseket. Hogyan is tehetném olyan sorok olvastán, mint amelyeneket a *Pireneusi éjjelek* című versben olvashatunk: „Csak azt szeretném el nem hinni, jaj, hogy egy nap én is meghalok / ... / S talán senki se tudja hol.“

Bajomi Lázár Endre

WEINBERGER JÁNOS

PIRENEUSI ÉJJELEK

Talán csak a sarki éjszakának oly mély a bánattölcésére, mint a tiétek,
pireneusi éjjelek

Szeretném néhány megilletődött szóval leszerelni koronátok,
mint erdőkerülő az állapotos szarvastehén agancsát

Szeretném megoldani ködfonta kötötök, ahogy a féltékeny
férfi oldja meg az álmában beszéden ért szeretője hálóingét
(Talán ez volna az első kielégítő megoldás.)

Szeretnék túljutni a sztratoszférán, lelkesebb fények udvarába

Szeretném az idő tengelyéből kiemelni vérző lelkemet

Szeretnék egy öleléssel megszeretni minden asszonyt egyetlen perc alatt

De ez a perc sűrűbb, mint a végtelenség

Már az archimédeszi pontról is lemondanék, pireneusi éjjelek

Csak azt szeretném el nem hinni, jaj, hogy egy nap én is meghalok

És a pisai ferde torony meg se moccan

És a csillagok le se hullanak

És minden marad a régiben

El nem hinni, jaj, hogy egy nap én is meghalok

S talán senki se tudja hol

S talán a félrebeszélő mezőkön keresi majd egy asszony haldokló kezdőbetűimet

Nem tudva, hogy a W lesz az olló, mely kettéhasítja a misztrált

S a J a jaj, mire felrezen a csempész valahol Andorra határán

Nem sejtve, hajh, hogy a W lesz az olló

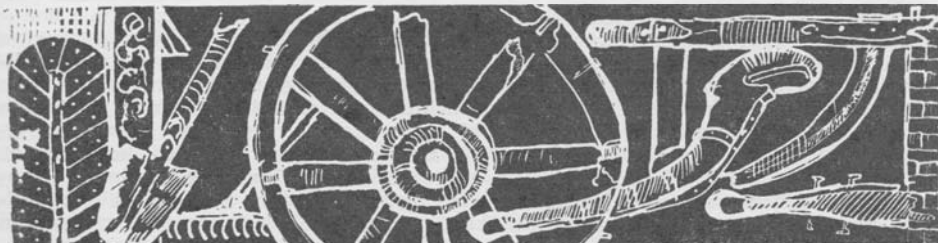
S a J a jaj.

RABCSAJKÁM, KICSI CSAJKA

Rabcsajkám, kicsi csajka,
Fületlen, mint a fátum
Mi lesodort
A széles országútról,
De meghallgatni nem tud,
Nem is akar —
Óh mért szeretlek mégis?
A hajnal szürkeségén
Izgulva mért
Nyújtom feléd remegve
Mint lámpalázás ifjú

Száraz kezem?
Nem bánod ölelésem
Te szájról szájra járó
Süket lemez
Itt ténferegsz, s magadba
Szürod cellám kavargó
Emlékeit.
Több vagy te már, mint jelkép:
Merev időnknek méla
Bús hangszere.

Santé, 1939. szept.

Életforma és ízlésnevelés falun

Az ízlés különböző meghatározásai közül *A magyar nyelv értelmező szótára* harmadik kötetében találjuk a leglényegesebb kritériumokat tartalmazó, legtömörebb megfogalmazást: „Az ízlés az a képesség, amellyel a jót, a szépet, helyeset, illőt, finomat a rossztól, csúnyától, helytelentől, nem illőtől, durvától megkülönböztetjük; általában a szép és a helyes iránti érzék, illetve ennek koronként, helyenként kialakult, elfogadott mértéke vagy egyéni jellege, változatai.”

E meghatározáshoz még hozzá kell tennünk, hogy az ízlés társadalmi jelenség, szoros összefüggésben van az ismeretszinttel, nem független változó, hanem társadalmi tényezők egész sorának következménye. Az egyes ember ízlését múltja és életkörülményei, származása, otthoni és iskolai élményei, iskolázottsága, munkakörülményei, tapasztalatai, műveltségintje, baráti kapcsolatai, szabad ideje, jövedelme s még számtalan szellemi és anyagi tényező határozza meg. Mindezen túl az ember világméretű túlásával, műveltségének gyarapodásával, azon belül művészi, esztétikai élményeinek sokasodásával egyre jobban kiteljesedik az érzelmi élet és azon belül a szépnak tartós hatása, vagyis az ízlés. Minden ember egyéni ízlését egy adott kor és adott társadalom élményei formálják. A leghétköznapibb gyakorlatunk is azt igazolja, hogy öltözködésünkben, lakásunk berendezésében és díszítésében mindig a pillanatnyilag adott lehetőségeken belül válogatunk, mert csak így lehetséges.

Az ízlés szintjét vizsgálva egy város melletti falu — Marosszentkirály — lakáskultúrájában lépésről lépésre bebizonyosodik az előbb említett tények igazsága. A város melletti falvak fejlődésének iránya azt mutatja, hogy a falusi élet hovatovább előnyösebbé válik a városinál. A villamosítás, az útépités, az orvosi ellátás, az iskoláztatás, a háztartás gépesítése lehetővé tette a civilizált életforma megteremtését. Ugyanakkor a mezőgazdaság korszerűsítése mind nagyobb jövedelmet biztosít, a kert, az udvar értéke, a háztáji gazdálkodás nem megvetendő jövedelemforrás. A falu gyors urbanizálódása következtében olyan mélyreható átalakulások mentek végbe a dolgozók tudatában, amelyeknek következményeit látjuk csupán, irányát és perspektíváját egyelőre fel sem tudjuk mérni. Ha megvizsgáljuk az említett faluból a városi üzemekbe ingázók, a helybeli termelészövetkezetben, állami gazdaságban dolgozók ízlésfejlődésének irányát, azt tapasztaljuk, hogy a tudatformálódásban itt is harcban áll az új a régivel, és talán sehol sem olyan szembeötlő az ellentét sokrétűsége korunkban és társadalmunkban, mint éppen a tudat említett vetületében. Az ízlésfejlődés ütemét vizsgálva pedig megállapíthatjuk, hogy a fejlődés itt lényegesen lassúbb, mint a városi dolgozók esetében.

Cikkemben a legkézenfekvőbb területen, a lakáskultúrában szándékszem elemezni az ízlés megnyilvánulását, alakulását, fejlődésének irányát.

Az említett faluban az utóbbi tizenöt esztendőben nagyon sok egészséges, két-háromszobás lakás épült, sőt szaporodnak az emeletes házak is. A lakások alapterülete jóval nagyobb, mint a városi lakásoké, de kihasználását illetően még mindig a régi hagyományok uralkodnak. A család tagjai jobbra a konyhát lakják, a szobák csak a bútorok tárolására, őrzésére szolgálnak, és csak vendégfogadás, családi események (lakodalmak, keresztelő, halotti tor) alkalmával tartózkodnak benne huzamosabb ideig. A ház udvar felőli falán az utóbbi időben nagyon gyakori a festmény, mint a jómód szimbóluma. Vándorfestők alkotják ezeket a „remekműveket“, drága pénzért. Legtöbbjük patak partján bőgő szarvast ábrázol. De nem ritka az olyan sem, amelyen kék vizű tavat láthatunk úszó hattyúpárral, háttérben fehér falú falusi templommal. Az utóbbi időben olyan festmény jelenti a változatosságot, amely az erdők alján, ritkás fák között legelésző őzikéket ábrázol.

A lakásba lépőt a falak festésének korszerűtlensége lepi meg. Eltűntek a hagyományos, fehérre meszelt falak, amelyek olyan világossá és tágassá varázsolták a szobákat. Helyette dús virágmintákkal, ezüstözéssel, aranyozással, csikozással zsúfolt falak láthatók, s emiatt a szobák kisebbnek, alacsonyabbnak tűnnek.

A szobák berendezésében általában az öröklött bútorok megszabják a berendezés irányát. Miért? Az öröklés ténye ellentmondásossá teszi a korszerűség kérdését, mivel az ízlésre konzerváló hatással van részben a megszokás, a vizuális élmények okán, részben anyagí értéke miatt, részben pedig azért, mert a vásárolt bútorok csak kiegészítésül szolgálnak. A bútorok elrendezése pedig az ízlés hiányáról árulkodik. Ezért találhatunk a lakásokban hatalmas, széles, tömör fából készült fekvőhelyek, szekrények társaságában modern, apró, kecses bútorarabokat is. Hogy az új mellett megőrzi a régi bútorarabokat, azt a legjobban a konyhák berendezése szemlélteti, ahol a modern, falra szerelhető szekrények társaságában ott találjuk a szobából kiszorult fekhelyeket, öreg szekrényeket. Az idősebbek lakásában rengeteg a rádió, televízió, széken, asztalon, heverőkön a porfogó csipketerítő. Azt is megállapíthatom, hogy az egészen fiatalok lakásában már sokkal több a funkcionális bútorarab, a forma inkább szolgálja a tartalmat, hiszen itt a háziasszony nemcsak családanya, mint az előző nemzedéknél, hanem dolgozó nő is, ingázik, nincs ideje a porfogó díszekkel, tárgyakkal bibelődni.

A kispolgári ízlés továbbélése körülményeink között minden társadalmi rétegre jellemző, de gyors elterjedése az urbanizálódó falu dolgozói között elgondolkodtató tény. A városhoz közel levő falvakba behatolt a kispolgári ízlés, mentalitás és életeszemély is. Mindez a lakásdíszítésben is tükröződik. Ötven lakást látogattam meg az elmúlt néhány hónap leforgása alatt, és tanulmányoztam a lakások festését, berendezését, díszítését, egyszóval a lakáskultúrát. Az eredmény nem töltött el örömmel. Megállapítottam, hogy az életszínvonal magasra emelkedett, van honnan költeniük, áldozniuk lakásdíszítésre, mert jól keresnek, jövedelmük napról napra növekedőben; de az ízlésszint nagyon alacsony. A multifunkcionális lakókonyhában, ahol a legtöbbet van együtt a család, még mindig sok a bárgyú rajzú és szövegű falvédő. A szobákból a konyhába szorult szöttes takarók, népi hímzéses terítők árulkodnak egy valamikori népi kultúra felé való törekvésekről, amelyet ma már nem találnak elég előkelőnek. A szobák falát — mint a jómód és elegancia jelét — a külföldről vendégmunkások révén importált plüss falvédők ékítik, amelyek közül egyesek a sivatagi oázisban pálmafák alatt pihenő püpostevéket ábrázolnak, mások tál fölé hajoló színes cicákat, vannak olyanok is, amelyek a „méla lesben“ ülő vadászt jelenítik meg, amint a távolról közeledő őzikét szemléli. A faliszőnyegek felett széles, faragott, aranyozott rámlákban színes, nagyított képek láthatók a család tagjairól. Mindegyik a felismerhetetlenségig retusált, agyonszínezett. Egy váradi mester érkezik időnként a faluba, tőle rendelik a dolgozók drága pénzért. Hogy mennyire hiányos a városok közelében élő dolgozók körében a jó ízlést meghatározó tényező, az alapműveltség, azt a festmények is elárulják. Lombját hullató erdő közepén kék tóban hattyú úszik, s a gicces tájra a hold szőrija sápadt fényét. Gyakori a fonalgombolyító kövér macskát ábrázoló kép s a felcíomázott, füstöt fújó cigányleány portréja. Csaknem minden háznál látható a vásárokon, ócskapiacokon vásárolt tövisszoros Krisztus-kép, az Utolsó vacsorát vagy a Máriát ábrázoló festmény. Sok a fából, intarziával készült falikép is. Rendszerint pásztorfiút és falusi leánykát ábrázolnak, de Donald kacsa is igen kedvelt modell. Az utóbbi időben gyorsan elterjedt a fürdőhelyeken üdülés alkalmával vásárolt fekete vagy piros posztóra szalmaszálakból ragasztott, falusi templomot vagy faházat ábrázoló kép. De sorolhatnám tovább, hiszen vége-hossza nincs az ilyen és ehhez hasonló értéktelen giccseknek. Ezzel szemben egyetlen háznál sem láttam valamely képzőművésznő képét. Sőt még reprodukciót sem vásárolnak.

Felmérésem során örömmel állapítottam meg, hogy a fiatal házaspárok lakásában több a népi hímzéssel készült falvédő, diszparna, terítő és drapéria. Csipkét szinte sehol sem láttam. Igaz, hogy silány anyagra varrják, de eredetiek a minták és a színezés is. Elterjedt a kalotaszegi írásos, és kedvelik a keresztiszemes varrást is. Az alapanyag minőségéért nem ők a hibásak, hiszen nem tehetnek róla, hogy csak ilyen anyagot forgalmaznak a kereskedelemben.

Az ízlés tudatos tényezőik segítségével alakítható, nevelhető. Közvetlen módon befolyásolható az esztétikai nevelés útján, közvetett úton pedig a választék, az ízléses áruk forgalmazásával a kereskedelemben. Az ízlés mint a tudat bármely vetülete hosszú, türelmes ráhatással nevelhető. Eszerint az ízlés fejlesztésében alapvető szerepe van a nevelésnek, oktatásnak mind iskolai, mind iskolán kívüli formában, hiszen — amint Piaget írja — „az ízlés lassan kialakuló és az élet minden szakaszában, esetleg minden napján alakuló tartós művelérendszer“. Mindezt figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a pedagógusoknak igen nagy szerepük van a jó, a kulturált ízlés kialakításában. Ám a jelenlegi szakaszban az iskolai ízlésnevelés egyik nagy problémája, hogy a pedagógusok sem kapnak ilyen jellegű képzést egyetemi vagy főiskolai éveik alatt, s így a legtöbben még az órákon kínálko-

zó, kézenfekvő lehetőségeket sem használják fel a tanulók szépérzékének, ízlésének alakítására, pedig csak módszeres és nagyon tapintatos, szívós ízlésnevelő munka nyomán tűnnek majd el az említett elkedvetlenítő ízlésjelenségek.

A műszaki rajz bevezetése a legszegényebb kortól kiszorította az iskolából a klasszikus rajzórákat, amelyek néhány évvel ezelőtt még művészettörténetet is tanítottak, és jelentős ízlésformáló hatásuk volt. Különösen a IX. és X. osztály tanulói számára lenne döntő fontosságú ez, akiknek legnagyobb része falvakból, városperemről, kulturális szempontból hátrányos környezetből érkezik. Szomorú, hogy a líceumokban ezeket az órákat nem helyettesíti semmiféle olyan tantárgy, amely az ízlésnevelést szolgálná.

A falusi művelődési otthonok sokat tehetnének az ízlésnevelésért. A helybeli irodalom- és rajztanárok előadásokat, megbeszéléseket, kiállításokat rendezhetnének, szakembereket hívhatnának meg, akik a lakásberendezésről és -díszítésről tarthatnának előadásokat, vagy a népművészet díszítő szerepéről beszélgethetnének.

A kereskedelem illetékes szakemberei közvetve harcolhatnának a jó ízlés kialakulásáért. Hogyan? Nem kellene támogatniuk az ízléstelen nippek, művirágok, mindenféle funkciót nélkülöző giccses dísz tárgyak gyártását, amelyekkel tele vannak a lakások vitrinjei, sőt az éjjeliszekrényekre, fekvőhelyek párkányaira, asztalkákra is bőven jut. A kereskedelem illetékes szakemberei sokkal nagyobb gondot fordíthatnának a kirakatok ízléses elrendezésére is. Egy-egy decemberi kirakat iskolapéldája a szirupos, kispolgári fantáziára valló giccses rendezésnek. Freskókat festhetnének egy-egy cukrászda, gyermekáruház falára. Ebben a munkában lehetne vonni a város képzőművészeit, s így a vizualitás jótékony hatással lehetne a dolgozók tudatára, ízlésalakulására.

Örvendetes javulás észlelhető az utóbbi időben a bútorgyártásban. Örömmel tapasztaljuk, hogy a bútortervezés igazodik a napjainkban épülő lakásokhoz, azok méreteihez és stílusához. Sima, egyszerűségükben ízléses, korszerű, elegáns bútordarabokat vásárolhatunk az üzletekben. S ez nem kis teljesítménye a bútorgyártásnak.

Az utóbbi tizenöt év megteremtette a falun élő dolgozók lakás- és bútormegszerzésének lehetőségeit. Az anyagi feltételek megvannak, az ízlés kialakítása azokra hárul, akik a neveléssel foglalkoznak.

Gergely Róza

Gy. Szabó Béla: Lotte sírja
(szénrajz; Hannover, 1980)

Utak az időben

Gondolatok a könyvtárban

A csillagok csendjét / most idehallani /
minden zajon keresztül. / A végtelenség
/ alsó csücskét / egy fenyőfa őrzi / ringa-
tózva, / és még lejjebb / néhány fűszál /
s a süket tömb, a föld.

WEÖRES SÁNDOR: AZ ŪR

Kétszázötvenkilenc kulcs

Az emlékezet a lélek vészkijárata.

A lakatokat levették, az ajtókat betörték, a szekrények elkallódtak. De az ember emlékezik, mert megmaradtak a kulcsok. „A kulcsok viselkedése egyenesen megdöbbentett.” A kulcsok ugyanis tudnak viselkedni: régesrég elvesztették rendeltetésüket, amikor még mindig hűségesekek hozzá. Sunt lacrimae rerum? Babits még hitte. Hihette. Nekünk, akik — Mester Zsolt a megmondhatója — több kétséget örököltünk, mint bizonyosságot, és több emléket, mint tárgyat, hinnünk kell, könyvező tárgyak híján, a tárgyak emlékezetében.

Mire emlékeztetnek a kulcsok? Két dologra: a birtoklásra és a veszteségre. Természetesen a veszteség a fontosabb — az értékesebb is. Birtoklás volt, veszteség van. A veszteség az ember utolsó birtoka, kisajátíthatatlan. Fosztóképzőink külön rendszert alkotnak, egyfajta negatív otthonosság kifejezésére. Még a *nincs* is tovább képezhető: *nincstelen*. Egy emberöltővel azelőtt, hogy a kétszázötvenhét kulcs megkezdendő utazását az időben, egy hatéves kisfiú élete első, rettenetes veszteségére eszmél: anyátlan. A kisgyermekkor siralom-tudatlan védettségét egy új időszámítás, a tapasztalás kora váltja fel. A regény* a Mami halálával kezdődik, és Mamuka halálával zárul. A két halál közé ékelődő időt, miután belülről átélte, kívülről restaurálja az Emlékező, akit a család krónikásának szerepére eleve kiszemelt és kiváltképp alkalmassá tesz helye a Családban, amely befogadta anélkül, hogy különállását feioldotta volna. Függetlenség a függésben, kötelékvállalás a magányban; van-e, elképzelhető-e alkalmasabb nézőpont annak számára, aki „a jövőből a múltba rohanó idő örök és egyedül valóságos, bár teljesen valószínűtlen jelenében” önmagát akarván megtalálni és megérteni, felfejti egy család történetének szárait úgy, hogy a történetre vetülő történelem alkonyati derengésében feltűnnek az osztály-memoár pasztellszínei?

A kulcsok tehát a birtokonbelüliséget jelképezik, avagy a veszteségenbelüliséget? Az *En-regény* szükséges és kívánatos szubjektivitása elmosza a különbséget, főlegessé teszi a megkülönböztetést. Ezek a deszkalapokra akasztott kulcsok, ez a fémbogar-gyűjtemény immár nem magtár és kamra ajtaját, nem komódfiókot és almáriumot nyit. Amit a kulcsok nyitnak és zárnak, az emlékezés és felejtés, az eltűnt idő és a visszavett idő. Az idő visszavétele: a regény, a Család nem *megírt*, hanem *leírt* története. Nagy az igekötők hatalma, vetekszik a fosztóképzőkével. Egzakt tudományokon iskolázott elme biztonságával ismeri fel a döntő különbséget a szerző, nehezebb helyzetben, mint ha a lényegest kellene a lényegtelenről megkülönböztetnie; a hivatásos emberismerőnél is bölcsőbb tapasztalás sugallatára fel sem teszi a kérdést, s az olvasót sem kényszeríti döntésre. Mi a lényeges? Mi a lényegtelen? Az irodalmi tünettenban ennek a kérdésnek nincsen jelentősége, mert jelentése sincsen. Kérdő mondat a regény utolsó mondata. Keresztezi-e a szerző intencióit a kísértés: hadd próbáljunk meg válaszolni rá? Mert nincs búcsú. „Megvan a koppantó.” S idővel a törpe egykor gonosznak tűnő arkifejezése megválto-

* Mester Zsolt: Koppantó. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979.

zott: „Inkább szenvedő.“ S a szenvedés nem történelmi kategória. Ha ez a regény valamire figyelmeztetni akarna, talán ez lehetne a tanulsága. De szerencsére „a visszapergetett emlékek“, a Család története ellenáll minden olyan próbálkozásnak, amely a tények önkényes csoportosításával valamilyen történelemfilozófiai eszmét sugallna. Azok az emberek, helyzetek és tárgyak, amelyeknek az elmúlását ez a regény elbeszéli, az örökre elnémult hangok makacsságával nem válaszolnak semmilyen kérdésre, amely a *miért?* köré csoportosíthatná sorsukat. A tárgyak, az emberek személyes és társadalmi létükben túlélő tárgyak felől szemlélve egy letűnt világ tényeit, nem az oknyomozó logika, hanem az emlékek feloldott hangulat birodalmában időzünk. És ez a hangulat nem történelmi. Még akkor sem, ha az események, amelyek birtoklás és veszteség körülményeit igazgatják, azok is voltak. A leírás és a megírás döntő különbsége éppen az, hogy az előbbiben a múlt visszavétele olyan, nem ideologikus emberi célt szolgálhat, amely teljesen a szubjektumé. Nem más ez a cél, mint az egyéni identitás keresése, egy olyan eredetkutatás, amely visszavezet a személyiséget alakító körülmények forrásvidékére. Szép vállalkozás, nehéz és szomorú, mert őszinte. Invokálja bár, de valójában nem igényli sem a szigort, sem az elnézést. Tartózkodó, finom válasz egy agresszív kérdésre, mely időről időre professzionizmus és/vagy úri műkedvelés között próbál semmit sem tisztázó rendet teremteni. Újra bebizonyít valamit, amit hol felfedezünk, hol elfelejtünk: emlékezni — művészet.

Kései rekviem lélekharangra és közvéleményre

Csak a mások, a többiek halálát éljük át. A sajátunk nem tapasztalat, csak rettegés. Olyan korokban, amikor nincs győztes, csak túlélő, s nincs legyőzött, csak áldozat van, a túlélők egy része éppúgy áldozatnak minősül, mintha fizikailag megsemmisült volna. Megmenekülését pusztá véletlennek érzi (vajon nem az-e csakugyan?); s minthogy ez a tudat a lét bizonytalanságot létbizonytalansággá véglegesíti, törvényerőre emeli, számára a szabadság egyetlen lehetséges gesztusa a szabadon választott halál marad. „Az öngyilkosság mint a lélek negatív forradalma“ — mondja a *Kék foltban** a filozofikus hajlamú Nyomozó. Ha egy közösség nem tekint valamely tagját a saját halottjának, ezzel beismeri, hogy saját élőjének sem tekintette. A másik, paradox véglet, amellyel aztán be is zárul a kör: amikor azt, aki az elmaradt kommunikációért magát s környezetét a visszavonhatatlan rettenetével bünteti, sokkal többen kísérik utolsó útjára, mint ahányan némi empátiával megmenthetők volna. A halál oka ez esetben az éltető közeg hiánya. Minél kevésbé tud a társadalom s akár a társadalmi tudat szembenézni „a meghívott halál“-l, annál érthetőbbé teszi. Valójában a legtöbb ember életében adódik olyan pillanat, amikor „Kész a leltár“, az emlékezet csak a kudarcokat rögzíti, elviselhetetlen summává összesítve őket. Irodalmunkban félelmetesen sok az ilyen pillanat. Még ezzel a — nehéz kimondani — hagyománnyal sem tudunk az elméletteremtéshez szükséges tárgyilagossággal szembenézni. A majdani, legújabb tárgyilagosság helyett Bodor Pál is csak „az új megnyugvás“ igényét vallatja be regénybeli alteregójával, Veress Tamással, tudván, hogy az új megnyugvás, akárcsak a régi, „csak a jó lelkiismeretből kalapálható ki“. Eppen az a különös a *Kék foltban* — s ettől igaz a regény, még ha úgyszólván mindenki, tudatosan vagy magát is ámitva, hazudik benne —, hogy a megnyugvást az emberek jószerevével lelkiismeretük elaltatásával érik el. „Nem, határozottan nem értjük az emberszabású, emberformájú lényeket, ha tőlünk teljesen eltérően viselkednek.“ Valóban ilyen süket tömb lenne minden ember, mint a Föld, s azt hinné, csak általa, benne, rajta van élet? Az ember definícióját kapjuk csakugyan, ha azt gondoljuk, ő az a lény, aki nem érti a hozzá hasonlókat, mert azt képzeli, senki se hasonló hozzá? De hát miféle *sapientia* az ember tudása, ha a különbözőség jogában nem ismeri el a másik, a többiek számára az egyenlőség alapelvét?

„Az a tény, hogy a légerekben nem is az ember halt meg, hanem a [nembeli] példány, szükségképpen kihat azoknak a halálnemére, akik megmenekültek a közös sorstól. A genocídium az az abszolút integráció, amely mindenhol kialakulhat, ahol az embereket nivellálják, idomítják...“ — írja Theodor W. Adorno méltán sokat emlegetett *Negatív dialektikájában*. Rá hivatkozik Szász János a *Rendhagyó szövetésben*** , ahol különböző „helyzetrajzok“-ban századunk második felének halálneveit leltározza, és nem kevésbé jellemző kivégzési formáit, lelkiismeretesen elidőzve az erkölcsi megsemmisítés módozatainál. Hivatkoznom kell rá nekem is most, hogy

* Bodor Pál: *Kék folt*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979.

** Szász János: *Szobor a hóban*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1979.

Bodor Pál olyan „kék folt”-ra tapintott rá, a közelmúltnak vagy a távolodó (?) jelennek arra a vesztélyes zónájára, amelyet felidézni kinos, elfelejteni lehetetlen. A lélek felejteni akar, az erkölcs emlékezni kényszerít. Lényünk különböző rétegei egymásnak ellentmondó parancsokat osztogatnak: feszültség keletkezik. Itt kezdődik az író feladata, s nem abban áll, hogy feloldja a feszültséget, hanem hogy tudatosítsa. Ennél többet — egyelőre legalábbis — nem tehet. Lehet, sőt valószínű, hogy húsz évvel korábban, vagyis a tulajdonképpeni cselekménnyel egyidejűleg Bodor nem az utólagos, a csüggédt felelősség, vagyis a tehetetlenség regényét írta volna meg; talán akkor még többé-kevésbé mindannyian éretlenek voltunk a mai felismerésre: minél több ember között oszlik meg a felelősség, annál megfoghatatlanabb. Erkölcsi közösség csak erkölcsi én-tudattal rendelkező egyedekből állhat össze. Megkönnyítené a dolgunkat (erkölcsi konfliktusokkal annyira túlterhelt olvasókat, hogy cselekedeteinkben csakúgy, mint olvasmányainkban, szinte mindig megtaláljuk azt a rést, amelyet kicsit tágitva kibújhatunk az azonnali döntés, ítélet, állásfoglalás kényszere alól), ha ezt a könyvet, a maga egy pont — a központi alak — felé konvergáló vallomásaival két regényre oszthatnók. Mert ez a központi figura, Zili, az elbűvölő és élehetetlen lány egyfelől egy történelmi tragédia túlélője — túlélni nem tudója; másfelől az aszociálisnak is nevezett típus, aki élőknek és halottak egyaránt kényelmetlen a környezete számára. Mert profétákhoz, bűnözőkhöz, költőkhöz és egyéb deviáns viselkedésű személyekhez hasonlóan Zili nem tud alkalmazkodni, talán nem is akar; más, mint a többi. Csak éppen ő nem jósol, nem öl, nem is alkot. *Mássága* nélkülözi azt a hivatalos státust, azt a szabálytalanság-szabványt, amely indokolná és besorolhatóvá tenné a devianciát. S minthogy nem minden volt deportált lesz öngyilkos, és nem minden öngyilkos volt deportált, a regény nyitott kérdések sorával nyugtalanít tovább. Kinek-kinek személyes tapasztalatai, történelmi ismeretei, köze az ilyen sorsokhoz vagy közönye irántuk dönti el a regény relevanciájával egyenlő mértékben, azt cáfolva vagy kiegészítve, hogy ennek az önpusztításnak a különböző látószögeiből megvilágított vagy elködsített történetét miként olvassa.

Szilágyi Júlia

Erdélyi diákok németalföldi peregrinációja a XVIII. században

Két évvel ezelőtt az *Utunk* hasábjain egy rövid jegyzetben még csak a különlegesen szép eseményről emlékeztem meg: arról, hogy egy dallamos nevű fiatal holland kutatót a Németalföldön tanult erdélyi diákokról írt disszertációja alapján a kolozsvári Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet doktorrá avatott. Most azonban, hogy a doktori dolgozat nyomtatásban is megjelent, úgy vélem, érdemes magát a tudományos teljesítményt is közelebbről szemügyre vennünk. G. Henk van de Graaf *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században 1690—1795* (1979) című, szép magyar nyelven írt könyve ugyanis nem csupán gesztus művtáiban érdemel figyelmet, hanem tudományos eredményei okán is: újabb, frissen felszínre hozott adatokkal gazdagítja az erdélyi diákok külföldi egyetemjárásáról szóló, szegényesnek egyáltalán nem nevezhető szakirodalmunkat.

A peregrináció (a külföldi egyetemjárás) mint tudományos téma immáron

több mint kétszáz esztendő. A külföldi főiskolákat járó erdélyi diákok művelődéstörténeti szerepét, irodalmi és tudományos teljesítményük jelentőségét már a XVIII. században felfedezték a történetbúvárok. Janus Pannonius versei gyűjteményes kiadásának sajtó alá készítésekor a könyvtáralapító Teleki Sámuel és hűséges munkatársa, a jeles filológiai készségű Kovásznai Sándor, marosvásárhelyi kollégiumi tanár már céltudatosan vizsgálni kezdte azt a kérdést, hogy a magyar humanisták gondolkodására és irodalmi-művészi-tudományos életművük kiteljesedésére milyen hatást gyakoroltak az itáliai egyetemek, ott járt diákjaink milyen szellemi utra- valóval tértek haza. Samuil Micu Klein a *Scurtă cunoştinţă* című munkájában emlékezett meg arról, hogy a Bécsben és Rómában megfordult erdélyi román fiatalok egész életüket meghatározó ismeretanyagot szereztek maguknak, és ottani élményeik szabtak irányt intellektuális törekvéseiknek. Az erdélyi szászok első folyóirata, a *Siebenbürgische Quartal-*

schrift ugyancsak bőven közölt adatokat a külföldi egyetemeken megfordult erdélyi, elsősorban szász diákokról. E kezdetek után az elmúlt kétszáz esztendőben megsokasodtak azok a könyvek, adattárak, folyóiratcikkek, kisebb-nagyobb közlemények, amelyekben erdélyi magyar, román, szász történészek a külföldi akadémiákon megfordult hazai diákokról írtak, illetőleg róluk adatokat közöltek.

A lassan módszeressé váló kutatások rendjén a történetbúvárok elsődleges feladatként jelölték meg a maguk számára, hogy megvizsgálják a régi európai egyetemek levéltárait és az anyakönyvek, valamint a fellelhető egyéb iratok segítségével összeállítsák ott tanult hajdani honfitársaink névsorát. Már a munkálatok kezdetén kiderült, hogy ezeknek a diáknévsoroknak az összeállítása sem egyszerű szorgalmi feladat, hiszen sokszor az anyakönyvekben szereplő pusztánévből kellett következtetni az egyetemi hallgatók hazájára, illetőleg nemzeti hovatartozására. Némely egyetemen az is előfordult, hogy a hallgatókat nem kötelezték beiratkozásra, ilyenkor más írásos emlékekből kellett a szükséges információkat kihüvelyezni. A diáknévsorok összeállításának nyers munkáját követte a személyek azonosítása, annak a felkutatása, hogy egy-egy anyakönyvi bejegyzés vagy más forrásból származó információ mögött milyen értelmiségi utóélet húzódik meg. Válaszolni kellett továbbá arra a kérdésre, hogy a diákoknak a külföldi egyetemen szerzett tudása, korszerű műveltsége a honi társadalomban milyen funkcióhoz jutott, illetőleg hogy a hazai társadalom a történelmi körülményektől függően milyen intellektuális igényt támasztott a tanulmányai végzetével hazatérő értelmiséggel szemben, és hogy ezt az igényt milyen színvonalon, milyen tudományos és világnézeti vértetben elégítették ki az arra hivatottak. Válaszra várt az a kérdés is, hogy Európa köztörténetének és művelődéstörténetének milyen mozzanatai határozták meg az erdélyiek egyetemjárásának irányát: mi magyarázza, hogy egyik korban az itáliai egyetemek, másikban a németalföldiek vagy az angolok, ismét másikban a lengyelek vagy a németek a leglátogatottabbak. Afelől is már régóta faggatja a kutatás a forrásokat, hogy kik voltak azok a nagy nevelőegyházak, akik hírnevet, rangot szereztek tanácsküknek és egyetemüknek, akiknek már pusztán neve messze földről vonzotta a diákokat, és akiknek pedagógusi életműve a tanítványok révén beépült a fejlődéssel lépést tartani igyekvő erdélyi kultúrába.

Az itt minden rendszeresség nélkül

felsorakoztatott kérdések akármelyikének tüzetes megválaszolása egész életpályát kitöltő történetkutatói feladat lehet. S hogy ilyen életpályák szép számmal akadnak, azt a szakirodalomban valamennyire is tájékozottak nagyon jól tudják. Tagadhatatlan viszont az is, hogy rengeteg még az elvégzendő feladat, kínálkozik még bolygatatlan forrásanyag, s különösen bő a lehetőség az értelmezésre, tágabb ívű művelődéstörténeti összefüggések megragadására és kifejtésére.

G. Henk van de Graaf könyvének elsőrendű érdemét abban látom, hogy szerzője lelkiismeretesen számba vette az eddigi kutatások eredményeit, majd reálisan felmérte azokat a számára kínálkozó sajátos lehetőségeket, ahol ismereteink forrásbázisát szélesítheti. A megörökölt és kritikailag megrostált régebbi ismeretanyagot ilyenképpen saját, hollandiai és erdélyi kutatásai eredményeivel megtoldva vállalkozott arra, hogy összefoglaló képet fessen a Németalföldön tanult diákok művelődéstörténeti szerepéről a XVIII. századi Erdélyben.

Különös hasznára válik az eljövendő kutatásoknak a németalföldi akadémiai oktatás szervezeti kereteinek, személyi feltételeinek és uralkodó eszmei irányzatainak a bemutatása.

A XVIII. század Hollandiája már korántsem az a „tökés mintanemzet“, amelyről a XVII. század vonatkozásában Marx ír *A tőke* első kötetében. Jan de Witt meggyilkolása 1672-ben dátumszerűen is jelzi azt az időpontot, amikor kezdetét veszi a gazdasági és politikai hanyatlás lassú folyamata. A válságot természetesen a kultúra is megsínylette. Az országban egyre ritkább lesz a Grotiushoz, Descartes-hoz, Spinozához mérhető tudós, s az egyetemi tanszékeken is elszaporodnak a szürke mesteremberek. Mindez persze nem jelenti azt, hogy mondjuk Erdélyhez mérten még mindig ne lenne magas a művelődés általános színvonala, s hogy diákjainknak ne lenne bőven tanulnivalójuk Lejdában és a másik négy egyetemen. Szerencsére a városok jelentős erőfeszítéseket tesznek, hogy egyetemeik megőrizhessék jó hírüket. Erdély még valamelyes hasznát is húzott abból, hogy az egyetemek elnéptelenedésétől félve a városok ösztöndíjakat létesítettek külföldi hallgatók, köztük a mieink részére.

A szerző, noha választott témája következtében elsősorban a teológiai oktatásra figyelmez, kutatásait kiterjeszti a peregrináció egészére, és számba veszi azokat a Németalföldön megfordult erdélyi diákokat is, akik világi életpályát választottak maguknak. Az egyetemi tanárok személyiségét, munkásságát és világnézeti orientációját úgy mutatja be,

hogy ennek alapján kirajzolódik az a filozófiai-eszmei televény, amelyből kifarjadt a XVIII. századi németalföldi tudomány.

Míg a XVII. században, főleg annak első felében a karteziánus filozófia és a demokratikus egyházkormányzást sürgető és követelő puritanizmus gyakorolja a legmélyebb hatást a Németalföldön tanuló erdélyi diákokra, a század közepétől kezdődően a voetianizmus és a coccejánus körüli viták keltik fel az érdeklődésüket. Holland eszmetörténeti kutatásokra támaszkodva a szerző helyesen állapítja meg, hogy a voetianus—coccejánus harc túlélte önmagát, a vitázók belefáradtak a torzsalkodásba, és szembenállásukat egyre inkább mentalitásban és magatartásban megmutatókozó különbségek jelezték. Úgy tűnik, hovatovább az erdélyi diákokat sem a dogmatikai szórshasogatások érdekelték, és a legszívesebben egy-két történetész professzort és a természettudományi tanszékek előadóit hallgatták. Szerzőnk például feltételezi, hogy az 1720-as években a történetész Lampe munkásságának vonzóereje nyomán növekedett meg Utrechtben az akadémiai hallgatók száma. „Az pedig külön is figyelemre méltó — olvassuk a könyvben —, hogy nem teológiai és teológiai hallgatók egyaránt milyen szívesen látogatták ebben a században a természettudományi, az orvosi és a filozófiai előadásokat. A teológiai tanulmányokra való hangsúlyozott figyelmünk nem vakíthat el annyira, hogy ne lássuk, miszerint az erdélyi hallgatók elsősorban igazi egyetemi képzés elnyerésért látogatták az akadémiákat. Az a műveltség pedig, amelyik magába foglalta az orvosi és filozófiai tudományokat is, sok esetben rendkívüli csábítóerővel hatott még azokra a hallgatókra is, akik »csak« a teológia tanulmányozására érkeztek. Nagyon is kétséges, hogy akadt-e egyáltalán ebben a században olyan hallgató, aki csak teológiát tanult volna. Kimutatásunkból első látásra is szemünkbe ötlő jó néhány példája annak a bűvés hatásnak, amelyet más szakok gyakoroltak a hallgatókra. Gidófalvi Péternek a frankeri akadémiáról a groningenre való távozása például olyan időben történt, amikor az utóbbin a teológiai előadások nemigen vonzózták a hallgatókat. Hogy Gidófalvi ennek dacára Groningenben akarta folytatni tanulmányait, annak bizonyos az a magyarázata, hogy ott Jean Bernouilli volt a filozófia tanára. Bernouilli nagy feltűnést keltett a természettudomány oktatásában kísérleti módszerével, bár ezt a teológiai fakultás hevesen támadta.“ Minderről sok érdekeset megír Teleki Sámuel is *Úti naplójában*, amikor lesújtóan nyilatkozik azokról,

akik „a két Bernouilliak tudományokban s tanításokban hibát s fogyatkozást keresnek“.

A tudományos életpályát befutott nagy alkotó egyéniségek mellett, mint amilyen Bod Péter, Mátyus István, a könyvben közzétett diáknevsorokból fény vetül arra a nagyszámú, eddig árnyékban maradt erdélyi értelmiségire is, aki nem könyvek írásával vagy kiemelkedő közéleti szerepléssel hívja fel magára az utókor figyelmét, hanem a mindennapi lét apró tényeivel, a tanítás, orvoslás, technológiai fejlődés praxisával.

Noha a XVIII. században is, a megelőző száz esztendőhöz hasonlóan, a holland egyetemeken tanult erdélyi fiatalok nagy többségéből pap lett, mégis a hazatért diákokra tisztességes szerep várt annak az új tendenciának az erősítésében, ami lassan-lassan megemeli Erdélyben előbb a tanári foglalkozás rangját és hatékonyságát, később pedig szóhoz juttatja azokat a korszerű felkészültségű jogászokat, akik felülemelkedve a hagyományos fiskális-szemléleten, a jogtudományban keresték és találták meg a közéleti-politikai cselekvés elméleti bázisát.

A megszerzett egyéni tudás és a születő társadalmi igény lassan-lassan egymásra talált. Az értelmiségi munka általános specializálódása — az erdélyi tanintézetek tanszékei számának növekedése, a közigazgatásban rendszeresített új állások (tiszti orvos, városi és vármegyei geometra, bányakincstári mérnök stb.) — funkcióhoz juttatja Erdélyben a külföldi egyetemeken szerzett szaktudást, és lehetővé teszi az erdélyi világi értelmiség számbeli gyarapodását, spektrumának színesedését és általában a szellemi munka társadalmi szerepének a méltánylását.

G. Henk van de Graaf könyvében kedves előzékenységgel arról is szót ejt, hogy kimutathatók némi nyomai az Erdély felé irányuló peregrinációnak is: Herepei János adatközlését idézi arról az őt „hollandus deákról“, akik Gyulaférvárra igyekezve Bisterfeld professzorhoz, 1647 késő őszen rövid időre Kolozsvárt is megpihentek. A renghagyó eset láttán meg is jegyzi a szerző, hogy e diákok vezetője „nem volt más, mint egy rendbontó diák, akit a vezetőség 1645-ben kitiltott a leideni Staten-College-ből, s aki ezután egy távoli országba indult szerencsét próbálni“. Nem is lehetett másképpen. Ez a szórványosnak mondható eset is csak annak a bizonyosága, hogy abban az időben a diákok egyetemjárása nem lehetett kétirányú. Európának a Lajtán inneni vidékei nemcsak az iparban és mezőgazdaságban maradtak el a tőlük nyugatra elterülőktől, ha-

nem a művelődésben is hátrább állottak, s főleg hiányoztak azok a korszerű intézményei, amelyeknek a kultúra felvirágoztatása lett volna a feladatuk. Nálunk a feudalizmus bomlása idején még az eszmei ütközések is alacsonyabb szinten mennek végbe, mint a polgárosodásban előrehaladott nyugat-európai országokban. Egy anekdotának is beillő kis beszélgetést idézek a naplóíró Halmágyi István feljegyzéseiből. 1765-ben Mednyánszky báróval beszélget a naplóíró: az erdélyi szélbeli katonaság brigádérosa elpanaszolja, hogy a svédeknel, poroszoknál szerzett tapasztalatai szerint Európa-szerte terjed a naturalizmus, a vallási közöny, és veszélyben van a hagyományos gondolkodásmód. A tábornok úgy látja, jó lenne véget vetni a vallások közötti versengésnek, s azt tanácsolja az erdélyieknek, hogy „a keresztyén vallást in communi oltalmazzák, mert féltő, hogy 50 esztendő múlva neve sem leszen a keresztyéni vallásnak”. A hazai állapotokat jól ismerő Halmágyi megnyugtatta az aggodalmaskodó tábornokot: „En mondám: itt se deismust, se naturalismust nem kap, sőt mondhatom mind a

székelység, mind a románság maga valóságában állhatatos és buzgó, hanem azt meg kell vallanom, hogy kivált a székelységen a lubrica materia [sikamlóság] igen szapora és igen sok a fattyu gyermek etc.”

A művelődési szintkülönbség érzékelte mellett Halmágyi (ő is külsországi egyetemen tanult) naplófeljegyzése arra is figyelmeztet, hogy a külföldön szerzett tudás itthoni hasznosításának számbavételéhez át kell tekinteni a kor egész írásbeliségét. G. Henk van de Graaf könyve sem zárja le a témát, hanem a további kutatások szükségességét hangsúlyozza. Elmondja a szerző, hogy szándékában volt összegezve áttekintést nyújtani az erdélyi diákok Hollandiában megjelent disputációjáról és téziseiről is, és csak azért mondott le erről, mert megtudta, hogy E. van der Woude harlingeni professzor már összegyűjtötte a dolgozatok bibliográfiai adatait, és kiadásukra készül. Érdeklődéssel várjuk a holland professzor munkáját, és szívesen olvassunk összefoglaló értékelést a Németalföldön tanult erdélyi diákok itthoni irodalmi-tudományos munkásságáról is.

Benkő Samu

Rapszodikus önéletírás

Olvasói magányomban újrarendezem Kiss Jenő új prózakötetét.* A tanulmányok, cikkek, visszaemlékezések témarendjét felbontom, és időrendbe állítom őket. Egyszerre úgy tetszik, hogy naplót olvasok. Kiss Jenő, tudomásom szerint, nem írt memoárt, pedig erősen közösségi érzékenységu költő és prózaíró. Az egymást váltó vagy éppen kergető korszakok átáramlottak érzelmi világán, éppen e láz jegyében költészete egy időben a valóságiródalom szomszédságába kanyarodott — lírai útirajzokban —, s prózai frásaiban is érezhetően jelen voltak mindig a költészet gondjai, az alkotás kérdései, az irodalom belső ügyei. Egy (még eddig) hiányzó Kiss Jenő-émlékirat belülről rajzolhatná meg erdélyi magyar irodalmunk, kultúránk olyan fontos műhelyeinek hangulatát, történetét, főszereplőit, mint az *Erdélyi Helikon*, amelynek a harmincas években segédszerkesztője volt, a *Termés*, amelynek egyik alapítója és szerkesztője, az Erdélyi Magyar Közművelődési Egyesület, amelynek mun-

katársa és — időben jóval közelebb hozánk — az *Utunk*, amelynek drámai időszakban főszerkesztő-helyettese. Új prózai kötete mennyiben pótolhatja ezt a (számunkra) ismeretlen emlékiratot?

Időrendben a könyvkritikák, illetve recenziók vezetnek vissza legmesszebbre: 1933-ba. Milyen köteteket tartott fontosnak bemutatni a fiatal, alig 21 éves Kiss Jenő? Nyilván a saját költői világához legközelebb álló — vagy azzal éppen perlekedő — alkotók műveit. Kiss Jenő a két háború között — az irodalomtörténet ítélete szerint — „azok közé a népi származású, a néphez tartozás tudatát őrző költők közé számított, akik a *Nyugat*, elsősorban az impresszionizmus iskoláján nevelődtek”. (Kántor Lajos — Láng Gusztáv: *Romániai magyar irodalom 1944—1970*.) Az első Kiss Jenő-recenziók Jankovich Ferencet idézik (kétszer is), Vas Istvánt és Sértő Kálmánt, Fodor Józsefet és Szabó Lőrincet, Jékely Zoltánt és Toldalaghy Pált, Gáldi Lászlót és Takáts Gyulát, Horváth Imrét és Marconnay Tibort, Szígyártó Sándort és Hegyi Endrét. Ide mindjárt egy kitérő kívánczik. Sértő Kálmán első verseiben a nyomorgó nép hangja szólalt meg,

* Kiss Jenő: Emberközelből. Tanulmányok, cikkek, visszaemlékezések. Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár-Napoca. 1979

folklórközelségben. A későbbi Sértő, még mindig fiatalon — 31 évet élt összesen — politikai tájékozódásában messzire eltért a népi írők zömétől, és a nyilasok között, alkoholzüllesztésben végezte. Kiss Jenő az első Sértő-kötetről, a *Falusi pilanatról* írt, igen elismerően: „Kemény, szókimondó, bátor hangok ezek, amelyek emlékeztetnek ugyan kissé Adyra és Illyés Gyulára, de az egyéni szenvedés és a sorsközösség tüzetől új izzást kapnak. Új izzást és új ragyogást: a tettekrezség, a harci kedv s az önfeláldozás nemes ragyogását!“ Majd befejezésül: „Ha megmarad eddigi útján, csak idő kérdése, hogy tehetsége teljes pompájában kibontakozzék, s meghozza a népi kultúra, a népi alkotóerő és élet szemlélet diadalát.“ Nem maradt meg Sértő a maga útján... Kiss Jenő számára igen kényelmes lett volna — a későbbi pálya ismeretében — egyszerűen kihagyni a kötetéből a Sértő-kritikát. De nem csonkított volna ezzel? Egész kötetén érezni a retusálás elutasítását, olyan esetekben is, amikor az eredeti szöveg újraközlése hátrányos helyzetbe hozza. (Még visszaterek erre.) Kiss Jenő teljességigényét saját múltját illetően és önmaga vállalását tévedéseiben is feltétlen tisztelheti meg korunkban, mikor az önszépítő retusálás megrogzított divat lett, mintha naponta ön-életrajzot írnanék sorsunk fölött döntő személyzetiseknek, s éppen ez a görcs akadályoz meg abban, hogy az erdélyi írás jó néhány — tévedéstől, sőt, nagy vétségektől sem mentes — alkotóját, Reményik Sándort, Nyíró Józsefet, Bánffy Miklóst az őket megillető helyre állítsuk. (E tekintetben egyetlen bátor tett Kántor Lajos Nyíró-értékelése volt egy összefoglaló tanulmányban. Bánffy alakját még mindig nem műveiből ismerhetjük, hanem George Sbárcea jóízű anekdotáiból. Reményik újra-beépítése irodalmi tudatunkba talán most indul el, Cs. Gyimesi Éva erdélyi magyar költészeti antológiájával.) Könnyű lenne kimutatni egyik-másik hajdani recenzióban az ítélező tévedését, de hát Kiss Jenő nem is az ítéző igényével szól, hanem kortárs költőként vallomást tesz, és ebben a felfogásban az írások legalább annyit elmondanak Kiss Jenőről, mint a tárgyalt pályatársakról. Sértő Kálmánról szólva a népi indítást hangsúlyozza, Marconay Tibor költészetében a természetszerilem ragadja meg. Szabó Lőrinc a formai tökélyért folytatott „kegyetlen harc“ példája számára, Jékely Zoltán „haláltudatosításának“ finoman borzongató versei egyszerre tasztítják és vonzzák, hogy végül is szépségével „győzze meg“ a Jékely-költészet. Erzékenyen figyel a műfordítók költői műhelyére, Gáldi Lászlóra, Szabó Lőrincre vagy a német írá-

ból antológiát összeállító Bakóczy Károlyra. Ez utóbbi kötet Székelyudvarhelyen jelent meg, 1935-ben. Gáldi kötetére Aradon, ugyanott Horváth Imre könyve, Szigyártó Sándor szibériai foglyonaplója pedig — Vajdahunyadon! Gáldi László könyvéről nem tud az irodalmi lexikon, Bakóczy Károlynak a nevét sem találni benne, pedig Kiss Jenő megjegyzése szerint a 120 költőt felsorakoztató kötet figyelmet érdemel. Sőt: „külön büszkeség lehet számunkra, hogy a német líra leggazdagabb gyűjteményét éppen Erdélytől kapja a magyar olvasóközönség. S hogy ez a gyűjtemény még amelletl jó is, az olyan többlet, ami föltétlenül rokonszenves sikert biztosít Bakóczy Károly könyvének.“ Elszomorodva gondolok arra, hogy mennyire nem tudunk hajdani „kisvárosi“ könyvműhelyekről, pedig fél századdal sem temette el őket az idő, és olyan város van köztük, mint a most újra felpezsdülő szellemi életű Székelyudvarhely.

Különösen jelentősnek érzem a Szabédi Lászlóval szóló írásokat, az 1941-es recenziót a novellistáról s még inkább az 1969-ben írt vallomást a *Termés* spiritus rectoráról. A „költőbe ojtott tudós“ meghatározást immár az irodalomtörténet is vallja. A *Termés* szellemi atyjáról alig tudunk, mert magáról a folyóiratról is nagyon keveset ismerhet az, akinek véletlenül nincs meg könyvtárában egyik *Termés*-szám. Alig van hányattottabb sorsú folyóiratunk: múlt századi jelentéktelen kiadványokhoz nyomban hozzájuthat az egyetemi hallgató is, a *Termés* körül gyanakvás, köd, kétely ül, pedig igen nehéz időszakban, 1942 és 1944 között az egészséges tájékozódás, a népi kötődés és a szellemi igény évnegyedes folyóirata volt, még tévedéseiben is becsületes, kavargó nacionalizmusokon és más egyéb elfogultságokon felülemelkedő megszólalási lehetőség. Szabédi volt az egyik szerkesztője, főszerkesztőt nem tüntettek fel, minden számat más-más szerkesztő — Asztalos István, Bözödi György, Jékely Zoltán, Kiss Jenő és Szabédi László — állított össze, de Kiss Jenő szerint Szabédi nélkül „nem lett volna meg a lap, s ha igen, nem lett volna olyan, amilyen volt“. Aki mégis hozzájut(hat) a *Termés* számaihoz, láthatja, hogy másnann kitiltott nevek tűntek fel, a kiadvány sorskérdésekről közölt ankétokat, néha erősen ellenzéki hangütésben, realista irodalmat pártfogolt, őszinte — nemritkán kíméletlen — önismeretre igyekezett nevelni. De az már nem olvasható ki az élettelen nyomdabetűkből, hogy mindez elsősorban a Szabédi érdeme. Kiss Jenő vallomást tesz arról, hogy Szabédi volt a *Termés*-csoport ügyes, okos és érdemes „diplo-

matája", aki a kiadóval, vagyis a pénz biztosító „gazdával” elfogadtatta a fiatalok kikötését: ne szóljon bele a szerkesztés dolgaiba. Szabédi „közvetítése” állított a folyóirat mellé Kolozsváron kívül élő alkotókat, szerzett országos tekintélyt a *Termésnek*. Szabédi „diplomáciai küldetésének” sikere volt a *Termés*-könyvek sorozatának elindítása, Püski Sándor „köpenye” alatt: „Nem kisebb Szabédi érdeme a folyóirat szellemi irányításában, arculatának kialakításában, a szerkesztéssel járó sokrétű feladatok megoldásában. Nagy műveltsége, közéleti bátorsága, az a csillogó elme-él, ami gondolkodását jellemezte, a spiritus rector szerepét biztosította neki a mi kis munkaközösségünkben. Igen-jei biztonságot adtak, nem-jei elgondolkoztattak, még akkor is, ha nem tudtunk mindenben egyetérteni vele.”

Dsida Jenőt előbb a Szent József Seminárium ételt felszolgáló kisdiaájkjának szemével láttatja — milyen méltatlanul keveset tudunk már erről az intézményről, a katolikus nevelőintézetek szerepéről az erdélyi magyar értelmiség kialakításában! —, aztán a versének visszautasítása miatt perlekedő fiatalember haragjának tüzeiben mutatja be, hogy végül igaz barátságuk fényében láthatóak a két háború közötti magyar líra nagy erdélyi alakját. Ki tehetne ma is élő egykori munkatársai közül közvetlenebb, hitelesebb vallomást Kovács Lászlóról, a *Helikon* és a *Szépműves Céh* hajdani „szürke eminenciásáról”, mint Kiss Jenő, aki hat esztendő töltött el a közelében? 1970-ben szóló is róla, egy Ficzy Dénes-jegyzetet marasztalt el keményen, amiért az anekdotázó írásban idézte fel a jeles irodalomszervezőt. Részletesen elmondja Kiss Jenő, miért megengedhetetlenül hiányos Ficzy „ceruzavázlata”, majd ígéri, hogy egyszer talán neki is lesz mondanivalója róla, hiszen igazán méltatlan a Kovács László emlékéltakaró közöny. Kiss Jenő még nem teljesítette ígéretét; ez esetben mostani kötete nem pótolhatja a hiányzó emlékiratot.

Ugyancsak 1970-ben kelt *Az Utunk hősi korszaka* című visszaemlékezése irodalmi hetilapunk (akkor még kétheti lap) indulásáról és első esztendeiről. Kiss Jenő kezdetről szerkesztőbizottsági tagja volt az 1946-ban indult lapnak, később belső munkatárs, Gaál Gábor mellett. Egy újabb évtized múltán ismét az *Utunk* szerkesztőségében találni, vezető beosztásban. Izgalmas, drámai hónapokban nemcsak szerkeszt, de verseket is közöl, (számomra) máig emlékezetes verseket, melyekért az 1958-as számonkérés nyilvános önbírálatra utalja. Ez az önkritika is itt van a kötetben, *Írói dolgokról* cím-

mel, mivel — említettem — Kiss Jenő egy az egyben, retusálás nélkül kívánja vállalni saját múltját. Szomorú írásnak tűnik nekem ez az önkritika: miként kellett őszinte véleményéért meakulpázni egy jelentős költőnek. S még inkább azért, hogy mennyire irodalmon kívüli érvekkel, sablonokkal mentegetőzik: „Nem akarom naiv módon csupán azzal indokolni ezt a megtorpanást, hogy ezek az írók keveset mozogtak az életben. A nemzetközi élet fokozódó feszültsége, a polgári ideológiának szellemi frontunk ellen intézett ismételt támadásai nem voltak hatás nélkül egyik-másik írói út alakulására. De vajon ha az étellel való kapcsolatunk szorosabb, élettapasztalatunk teljesebb, ha a fejlődés törvényszerűségébe mélyebben belepillantunk, az említett külső tényezők ennyire is érvényesülhettek volna?” Kiss Jenő az elteelt 22 esztendő alatt — nyilvánosan — nem tűnődött el többé ezen, pedig érdekes lenne, hogy miként ítéli meg, tisztázó távlatból, kényszer-önkritikával illetett verseit, szerkesztői tevékenységét. A valóságismeret egyébként, úgy tűnik, bűnök alól feloldó és művészi tehetséget hitelesítő varázsszó volna. Sadoveanut 1960-ban így értékeli Kiss Jenő köszöntője: „A maga gyakorlatával — sok más nagy íróval együtt — Sadoveanu is igazolja azt a marxista tételt, hogy marandó alkotás az élet, a valóság mélyreható ismerete nélkül nem jöhet létre; ahhoz viszont, hogy az életet megismerhessük, ott kell élnünk eleven zajlásának kellős közepén.”

Nagyon sok klasszikus és kortárs román íróról volt érdemi mondanivalója is az idők során Kiss Jenőnek. A magyar klasszikusokkal szinte együtt lélegezte be a románok levegőjét, bensőségesen szolt Petőfiről és Eminescuról, szívéhez igen közel áll Ion Creangă, de szinte nincs is jelentős régi román költő, akitől ne fordított s akit ne mutatott volna be különböző alkalmakkor magyar olvasóinak, a prózáikról pedig Creangă lírai oldottságú élettörténetét és novelláit éppoly szívesen tolmácsolta, mint a költőket. (Első átültetése egy Creangă-mese volt 1938-ban.) Az *Emberközelből* román vonatkozású anyagából kitelne egy kisebb kötet: a kölcsönös tisztélet és megismerés olvasókönyve magyarok számára. A Kiss Jenő egész költői pályáját végigkísérő műfordítás csúcását eddig páratlan vállalkozás jelzi: a román népköltészet tudományos igények szerint válogatott, művészi kongenialitással fordított, többkötetes antológiája. Nemcsak a régiek életéből búvárrol fel a mai olvasót érdeklő és megindító epizódokat (Eminescu és Creangă barátsága, Creangă édesanyjának betelje-

sült álma), de a közelmúltban elmentek-ről, Bacoviáról, Blagáról, Argheziről, a műfordító Costa Careiról is tud a magyar olvasóknak figyelemreméltót mondani — Jebeleanu vagy Beniuc felidézésekor pedig kisüt sorából az őszinte tisztet és szeretet.

Úgy tapasztalhattam, nem hinném, hogy tévedek: a Kiss Jenőhöz hasonló hidemberek mindenkor nemzeti önismertünk tudatos építői is. Ők látják igazán, hogy a baráti kapcsolatoknak két pillére áll, a két szemközti parton, ismerik a másik parton folyó alapozást, és tisztában vannak azzal, hogy csak a saját hídfő erősítése teheti teherbíróvá a híd ívét bármilyen történelmi menet elviselésére. A látzatemberek, a pillanatnyiság türelmetlenjei csak az ívet emlegetik, ez látszik el legmesszebbre, mit sem törődve a tartópillérek megbízhatóságával. Érzelmi síkon közelítve: csak az lehet híve népek, irodalmak tiszta barátságának, aki önzetlen fia saját népének, közösségének. Kiss Jenő, jó társaival egyetemben, maradandó műfordítói munkássággal szerzett jogot arra, hogy a nemzeti elfogultság sanda gyanúja ne érinthesse, mikor nemzeti gondjait írja, éneklí. Volt idő — egész költészetünkben egyébként —, mikor ez a nemzeti (nemzetiségi) sorsrész a társadalmi üzenet mögé szorult Kiss Jenőnél, néha még kétely is megkísérthette — versei olvas-tán támadt ilyen érzésem —, de a mócsi útmester, a mezőségi magyar kisember fia visszatért az erdélyi magyarság gondjaihöz. Máig fülemben cseng egy riasztó verse 1946-ból, mikor az erdélyi magyarságot arra akarta rádöbenteni: a közelgő választásokon az egyenlőség jelével és az egyenlőség igényével indul Magyar Népi Szövetség listájának támogatása az önerőnkben való bizalom, életrevalóságunk erőpróbája. A mások természetűi képekkel élő, érzelmeit szelíd metaforákba öltöztető költő — forrás, tó, patak — ekkor Petőfi népröbuni hangján szólt: „Föl a szívekkel, magyarok! / Ki az Időbe végre! / Harc vár ránk — kapaszkodjatok / Egymás erős kezébe!“ (Szózat itt és ma). Az irodalom egyéni ügy: önkifejezés, mondjuk mostanság. De ha a költőn kívül még más is — akár csak egyvalaki — magáénak vallja az érzést, ami a versből, prózából feléje csap, akkor már közügy, és hitem szerint ez teheti irodalom-má. Mivel a líra-tatúra mindig közös önkifejezés, hitelesége is ezen mérhető. Kiss Jenő cikkeiből, tanulmányokból, visszaemlékezésekből összeálló emlékirata legjobb lapjain ezt a közös — erdélyi magyar — élet-érzést sugározza. Verseket vezetnek ehhez az emlékirathoz — néha a kulcsot is a költemények adják meg —, és egy regény

teljesíti ki: az *Ithaka messze van*. Idő-rendben az *Emberközelből* közepe táján helyezhetném el — 1970-ben íródott, de témájával, üzenetével jóval messzebbre visz vissza. A „Vallomás helyett krónika“ műfaji jelzést írta Kiss Jenő a címloldalra, de regény ez, egy drámai utazás, egy életérzés regénye. Találomra összerelt csapatot visz a vasúti kocsi délre, egyre délre, majd keletre... Naponta egyszer földfékete kenyér, margarinnal... víz csak majd a második nap... egy fekete házmester felkapja a vödört, kiinná az egészet, mit törődik negyvenyolc eltikkadt, félhalott társával. És a vagon szedett-vedett társadalma egyszerre megteremt a maga belső rendjét, amely még a sötét lelkű házmestert is megjuhászodásra kényszeríti. Ezentúl egyenlően osztják el a napi vizadagot... Az ötvenedik rab kiugrik a robogó vonatból, a vagon feltépett ablakán át... A szalmán kucorgókkal együtt utazik a rémítő bizonytalanság, álmukban pedig a gyönyörű szabadság... Kint arra ébredt a történelem... A szabadság hívására jöttek elő háborús rejtekükből ezek az emberek... szuronyok várták őket... Bizonyára sokszor, sok helyütt megesett efféle a második világháború egyetemes poklában... Artatlan civilek kerülnek a hadi pályára, antifaszista érzelmű, érzékeny, de kissé esetlen értelmiségiek — szegény Mikecs László! — ...nyomdász, aki a parancsnokság megrendelte plakát levonatát viszi, és a rabvonaton ocsúdik a valóságra... Akkor, azon az 1944-es őszön elvadultak már az idegek, bosszú kergetett bosszút, a forgás azokat is eltiporhatta, akik keskeny vállakkal próbálták volna az óriáskereket megállítani. Nemcsak a kolozsvári ősz volt ennyire tragikus, Kiss Jenő azonban ezt élte, szenvedte végig, neki ezt kellett megírnia, ez az ő élete, ez az ő mondanója, ez az ő életérzése. Erdélyi magyar életérzés, mivel a rabvonat véletlen utasai magyarok mind, a nagy összevisszaságban, rendtelenségben ez volt az egyetlen rendszer, ami szerint kiválogatták őket. Aki bár egy szóval megtagadta önmagát, nem került fel a vonatra. Akik a lezárt fülkében utaznak, tudatosan vállalják véletlen és védtelen sorsukat!... Gyámoltalanok? Kiderül, hogy a vagon ajtaját belülről is ki lehet nyitni. Megszökhetnek... Nem indul neki elsőnek senki... Majd a táborban, ott érik be a szökés terve, a végső kétségbeesésben... Kalandregényben nem hinném el, de tudom, ez mind így igaz: Kiss Jenő regényének olvasása előtt pontosan ezt mesélte el nekem a regény másik főhőse, a „néprajzos József“. És igazolásul elővehetem Szemlér Ferenc *Százlátó üvegjét*, amelyben elmondja azt

is, hogy azon az őszön a brassói bankházban, a Kolostor utcában két gonosztevő külsejű, kopaszra nyírt, földszürke arcú emberroncs jelent meg. A két szem-pár várakozással pillantott a bankjogász-költő felé, aki már hetek óta főszerkesztője volt az egyik legelső erdélyi magyar demokratikus napilapnak, a *Népi Egységnek*, s abban megújuló harcot vívott tollával a lapuló fasizmus ellen. „De honnét ismerhettem volna föl az egyik tépett vándorban a költőt, akit akkor már négy esztendeje nem láttam, a másik kolduszerű jelenségben pedig Faragó Józsefet, akivel addig talán csak egyszer találkoztam életemben?” Szemlér Ferenc szerzett pénzt a bujkálónak, hogy hazajuthassanak Kolozsvárra,

miként Focşani-tól Brassóig havasalföldi román parasztok nemegyszer ugyanígy segítették életre a menekülőket... Kuncz Aladár vagy Markovits Rodion múlt háborús fogolyregényei szelíd játéknak tűnnek e néhány hetes fogoly-sors mellett.

Önismeretünkben nem hiányozhatik — ha nem akarjuk saját magunkat becsapni, ámitani — ez a fogolyvonal sem. A második világháború magyar regényei most kezdenek megszületni: Székely János és Cseres Tibor könyvei mellé helyezem képzeletemben ezt a drámai valomást: az *Ihaka messze vant*.

Költő joga rapszodikus önéletrajzot írni, s még csak nem is kell annak neveznie.

Beke György

Természettudományos vizsgálatok Erdélyből

1975-ben az Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde, az erdélyi szászok szülőföldkutató munkacsoportja Bonnbann tartott évi közgyűlésén megalkította az egyesület természettudományos szakosztályát. Ez a szakosztály azóta rendszeresen tartja évi közgyűléseit — 1977-ben például Szebenben ülésezett. Az eddigi elhangzott előadások egy részét foglalta össze és adja közre a szakosztály az 1979 végén megjelentetett szép és tartalmas tanulmánykötetben.*

A kötet egy tervezett sorozat első része. A szerkesztői szándékok és célkitűzések alapján ítélve a sorozat nem a szűk szakterületek részeredményeiről, hanem az erdélyi tudománytörténet általános kérdéseiről kívánja tájékoztatni a közvéleményt, elsősorban a német és az osztrák természettudósokat, orvosokat, gyógyszerészeket és mezőgazdászokat — illetve az érdeklődő nagyközönséget. A szerkesztők tervei között szerepel a hazai szakemberekkel való együttműködés elmélyítése is.

Ezt a törekvést tükrözi a kötet első tanulmánya, amelyet Klaus Niedermaier, a szakkörökben jól ismert botanikus és mezőgazdász írt az erdélyi természettudományos kutatások történetéről. Ez a

tanulmány az 1948-as évig követi az eseményeknek elsősorban az erdélyi szászokat érintő részét. Arnold Huttmannnak a Niedermaier munkáját kiegészítő dolgozata Erdély orvostörténetének alapvonalát vázolja fel hasonló szempontok szerint, bizonyos tudománytörténeti szaklakat egészen az 1870-es évekig követe. Mindkét tanulmány főként a hazai román nyelvű tudománytörténeti monográfiák eredményeit tekint kiindulási alpnak, ezeket pontosítja és egészíti ki a szerkesztés, illetve a szakosztály szempontjainak megfelelően. A magyar vonatkozású adatok esetében a szerzőknek láthatóan nem volt lehetőségük az újabb eredmények áttekintésére, és adataikat a már idézett monográfiák mellett többnyire a régi német szakirodalomból merítik. Ennek aztán az a következménye, hogy például a Benkő Józseffel vagy a Melius Péter *Herbáriumával* kapcsolatos, a recenziót közelebről is érdeklő részekben a múlt századi értékelések — mint 1979-es szakirodalmi megállapítások — tovább terjednek a köztudatban.

Szerencsésebbnek tekinthetők azok a feldolgozások, amelyek egy-egy természettudományos szervezet, mint például az erdélyi szász mezőgazdasági egyesület vagy az Erdélyi Kárpát Egyesület német szervezete életét, eredményeit, a százság saját belső életében játszott szerepét taglalják. (Ernst Wagner: *Zur Geschichte des Siebenbürgisch-sächsischen Landwirtschaftsvereins und der siebenbürgisch-sächsischen Landwirtschaft in den Jahren 1845—1940.*; Gerhart Binder: *Der Siebenbürgische Karpatenverein*

* Naturwissenschaftliche Forschungen über Siebenbürgen I., Herausg. von Ernst Wagner und Heinz Heltmann. Unter Mitarbeit von Gerhart Binder, Arnold Huttmann, Richard Jacobi, Erhard Mathias, Klaus Niedermaier, Alfred Prox, Elisabeth Rácz-Kotilla, Gábor Rácz, Dietlinde und Rudolf Rösler, Friedrich Thomas und Thea Wittstock. Böhlau Verlag, Köln—Wien, 1979. (Siebenbürgisches Archiv. Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, dritte Folge, Band 14. Herausg. von Paul Philipp.)

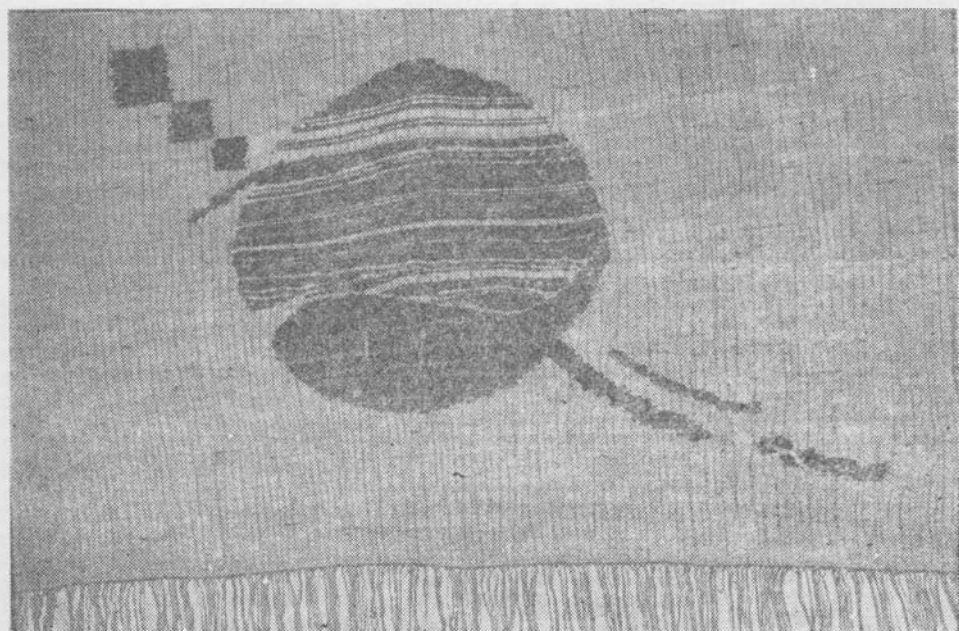
1880—1945). Különösen érdekes az utóbbi, a szász természetjáró szervezetek életét ismertető tanulmány, amely az Erdélyi Kárpát Egyesület magyar szervezete történetének megírásához is értékes szempontokkal szolgálhat.

A természettudományos életműveket ismertető részben Thea Wittstock egy erdélyi német orvos, W. Depner úttörő rádiumkísérleteiről és szanatóriumi munkásságáról számol be, Rácz-Kotilla Erzsébet és Rácz Gábor pedig egykori professzoruk, a Péter-tanítvány Kopp Elemér életét és tudományos munkásságát foglalják össze. Tanulmányuk külön értéke, hogy közlik Kopp Elemér szakdolgozatainak könyvészeti jegyzékét is. Hasonló ismertetést publikál a kötetnek ebben a középső részében Heinz Heltmann egy segesvári orvosról, Heinrich Höhről.

Az eredeti terepkutatásokra vonatkozó közlések közül kiemelkedik Rudolf Röslernek és feleségének, Dietlinde Röslernek a Beszterce-Naszód megye növényvilágára vonatkozó terjedelmes és érdekes közleménye, amely — tudomásunk szerint — az első modern megyei növénytani monográfia. Ebben a részben még Heinz Heltmann közöl barcasági botanikai adatokat, majd három barlangtani dolgozat rekeszti be a tanulmányok sorát.

A több mint félezer lapos, szép kiállítású, gondosan szerkesztett kötet adataival és eredményeivel jelentős hozzájárulás a természettudományok erdélyi fejlődésének ismeretéhez; olyan megvalósítás, amely további feladatokra figyelmeztet, és általános tanulságokkal is szolgál.

Szabó Attila

Zsigmond Aranka: Föld

Fábry-reneszánsz

A tíz éve halott Fábry Zoltánt ébreszti az IRODALMI SZEMLE 1980. 5. száma. Duba Gyula, a pozsonyi folyóirat főszerkesztője a stószli remete erkölcsi realizmusát méltatva egy Fábry-reneszánsz időszerűségére és szükségességére hívja fel a figyelmet, s úgy látja, hogy ennek kialakultak a feltételei. A közelmúltban jelent meg a Madách Kiadó gondozásában Fábry *Válogatott levelezése*, s az évforduló napjaiban került piacra *Összegyűjtött írásainak* első kötete is.

A Fábry-életmű iránt megújuló érdeklődés egy olyan periódus után jelentkezik, amelyben a vox humana megszólaltatójának antifaszizmusa meghaladottnak tűnt, azt a valóságirodalmat pedig, amelyet szorgalmazott, a hetvenes évek esztétikumközpontú irányzata szorította háttérbe. Fel kell azonban ismerni — érvel Duba Gyula —, hogy Fábry elkötelezettségére, önmagához való hűségére, felelősségtudatára és erkölcsi érzékére napjainkban nagyobb szükség van, mint bármikor. Fábry igazsága abban van — írja Duba —, hogy — „a valóság: erkölcs jelszavának jegyében — az író meghatározó lényegévé avatja etikai magatartását, melyből alkotómunkája egyetemes értékei következnek”. Duba Gyula, a szépirodalmi nyilván nem kívánja egymással szembeállítani a mű tartalmi és formai összetevőit, még kevésbé akarja lebecsülni a művészi forma jelentőségét, de úgy látja, hogy a csehszlovákiai magyar irodalomban észlelhető bizonyos tünetek (az irodalomelméleti és -kritikai gondolkodás válsága, kaotikus értékrend stb.) az etikai és esztétikai szempontok egymáshoz való viszonyának aránytalanságaira, tisztázatlanságára vezethetők vissza. E megállapítás alapján fogalmazza meg Duba Gyula a maga konklúzióját: „Ezért látom újra — és állandóan! — időszerűnek Fábry Zoltán erkölcsi realizmusát, amely irodalmunk történelmi gyakorlatának legjobb eredményeként kijelöli az író helyét nyelvközösségében, társadalmában és a világban, és meghatározza valóságsszemlélete etikáját, az író nagytávlatú morális feladatait, hogy esztétikai eredményei értékesek, igazak és egyetemesek lehessenek.”

Cselényi László *F-montázs avagy A Fábry-formula* című írása arra — a minket is foglalkoztat — kérdésre keres választ, hogy mit jelent Fábry Zoltán ma, tíz évvel halála után. Ez számára egy másik alapvető kérdéshez kapcsolódik: miben ragadható meg a csehszlovákiai magyarság léte? A Fábry-formula megfejtése és megfogalmazása során Cselényi a következőket írja: „a stószli mérték a teljesség igénye megkövetelése egy olyan / korban melynek kísérő jelensége hosszú ideig a megszorítás / a kirekesztés a redukció a megalkuvás volt Titkát végül is a / sorsváltásban, elkötelezettségben jelölhetjük meg Fábry is / ki volt szolgáltatva a sorsnak szűk helyekre kisebbségi lapok / ba szorították de soha egy pillanatra sem szűnt meg harcolni.”

Az *Irodalmi Szemlének* ez a száma közli Csanda Sándor cikkét is, amelyben Fábry Zoltán és Balogh Edgár kapcsolatait eleveníti fel. Ezek a *Sarló* tevékenységével és változásaival, valamint *Az Út* című lap szerkesztésével összefüggően alakultak ki, s noha nem voltak ellentmondásmentesek, a kölcsönös bizalom jellemezte őket.

Csanda megjegyzi, hogy a Balogh Edgárnak Romániába való költözése utáni időből egészen 1955-ig nincs nyoma levelezésüknek, de a *Korunk* hasábjain reflektáltak egymás írásaira. *Egy magyar jakobinus köszöntése* című írásában Fábry így méltatja barátja munkásságát: „Ki kell mondani a bizonyosságot: az 1918 után kisebbségi létbe zuhant magyarság egyik legfontosabb pluszadekvációja Balogh Edgár életműve. Összmagyar példa lett, és ami még fontosabb: a dunatíji népek koegzisztenciájának lelkes ihletője és reális kodifikálója.”

A pozsonyi folyóirat Fábry-súlypontjához tartozik Fónod Zoltán közlése, amely az író és az *Új Szó* című napilap között létrejött együttműködést mutatja be. Fábry rendszeres munkatársa volt ugyanis a lapnak, a Fónod írásában közzétett levelek pedig hiteles képet nyújtanak a szerkesztőséghez fűződő viszonyáról.

Fónod Zoltán megemlékezésének zárósoraiból idézzük: „Öt évtizedes írói munkásság zárult le halálával. Itt maradt számunkra elorozhatatlan hagyatéka: a vox humana elkötelező valósága. Bátran mondhatjuk: tisztaságával, erkölcsi szilárdságával az írástudók felelősségének igaz tanúja, letéteményese volt.“

A *Korunk*, amely fő munkatársai közé számíthatta Fábry Zoltánt, a kisebbségi humán profétalelkű hirdetőjét, magáénak vallja örökségét, az erkölcsi realizmus követelményét, és ki akarja venni részét reneszánszának kiteljesítéséből.

Gáll Ernő

INTELLIGENCIA ÉS ÖNMEGVALÓSÍTÁS (Der Spiegel, 1980. 21.)

Hosszú távú lélektani megközelítés a Terman-tanulmány, amely — Terman M. Lewis kezdeményezésére — 1921-ben indult 3—19 évesek vizsgálatával, és csak 2010-ben zárul le. Immáron hatvan éve áll a vizsgálódás középpontjában annak az 1528 (857 férfi és 671 nő) kaliforniai személynek az életútja, akik mint gyermekek, a pszichotechnikai eszközökkel végzett mérések alapján átlagon felüli intelligenciakoefficiens érték el. Terman 1956-ban elhunyt ugyan, de a kutatás további menetét a Sears házaspár: Pauline és Robert biztosítja.

Terman eredeti kérdésfeltevésében arra keresett választ, hogy a szuperintelligencia milyen összefüggésben jelentkezik az iskolai beválással, a későbbi önmegvalósítással, az egyéni szakmai sikerekkel, a társadalmi beválással, a családi élettel. A tesztvizsgálatok keretében elért teljesítmény alapján szuperintelligensnek bizonyult gyermekekről feltételezték, hogy magukban hordják a zseni-válás előfeltételeit. (Megjegyzendő azonban, hogy mindez még akkor fogalmazódott meg, amikor a pszichotechnikai vizsgálatokhoz túlzott reményeket fűztek, a teszt módszerrel elért eredményeket, az intelligencia jelentőségét abszolutizálták, szemben a környezeti hatásokkal-lehetőségekkel éppen az egyéni életvitel alakulásában.)

Ez a másfélezer hajdani csodagyerek későbbi élete folyamán egyáltalán nem bizonyult zseniális személyiségnek. Ma már nem is meglepő a szakmabeliek számára az a megállapítás, hogy a szuperintelligensnek minősített tanulók középiskolai tanulmányaik során nem emelkedtek ki jelentékeny számban az átlagos teljesítményű iskolai népesség sorából. Bizonyos várakozásokat megcáfolva, nem tűntek ki társaik közül különösebb érzékenységgel, befeléfordulással vagy éppen ambícióval. Semmiben sem különböztek a „mindennapi” tanulóktól.

E csoport tagjai a továbbiakban sem jelentkeztek rendkívüli alkotásokkal,

nem bizonyultak kreatívnak sem a tudományok, sem a művészetek terén. Egyikük sem kapott például Nobel-díjat. Sokan lettek egyetemi tanárok, bankárok, jogászok, akad köztük egy Oscar-díjas, a másik elismert alkotó személyiség tudományos-fantasztikus írások szerzője.

Az időközlőként rendszeresített felmérések adatai alapján körvonalazódott, hogy például a lányok többsége esetleg főzőiskolai, háztartási ismeretek megszerzése után háziasszony-feleség lett. A kérdőívekben szereplő válaszaikból az évek hosszú során át az tűnt ki, hogy tökéletesen elégedettek, boldogok a háziasszony-feleség státusban, de az anyai szerepről említett sem tettek. Érdekes módon magasabb életkorban véleményük-magatartásuk gyökeresen megváltozott; a hatvanadik életév után már úgy vélekedtek, hogy talán mégis jobb lett volna munkaviszonyba lépni. Az adatok értelmezője szerint csak ekkor ébredtek annak tudatára, hogy valamit mégis elvesztettek, az otthonra korlátozott életvitel csak akkor tűnt szűknek. Magasnak minősült intelligenciaszintjüket érdemben csak azok a nők hasznosították, akik a családi körülményeikben hirtelen bekövetkezett változás következtében önálló életvitelre kényszerültek. Mindebből leszűrhető a közvetlen következtetés: még az átlagon felüli intelligencia sem realizálódik önmagától, ha a környezeti tényezők nem aktivizálják szüntelenül.

A férfiak életútja az adatok tanúsága szerint differenciáltabban alakult, különösen a harmincadik életév körül, amikor önálló szakmai státust kezdtek betölteni.

Az intelligenciakoefficiens szempontjából a legmagasabb kategóriákba soroltak átlagos hatvan évének betöltése idején (1960) az újabb adatok tömkelege alapján visszapillantó elemzésre került sor. A kutatás továbbvivői az egyéni életpályák sikertényezőinek az összefüggéseit próbálták megközelíteni (ezúttal 100-100 főnyi kontrollcsoportokat is szervezve). Az adatok szerint három nagy csoport különíthető el: a rendkívüli sikereket elérték (A csoport), azok, akik önmegvalósításukat mindenekelőtt kapcsolataik és anyagi helyzetük révén

biztosították (B csoport), valamint azoknak a hajdani csodagyerekeknek a táborába, akik adottságaik ellenére is csak az átlagember szintjén maradtak (C csoport). Nyilvánvalóvá vált az, hogy az A és a C csoport esetében sem adódott esélyegyenlőség a társadalmi beilleszkedéshez, még az azonos intelligencia- és iskolázottsági szint ellenére sem.

Az A csoportba sorolható önmegvalósítását döntően meghatározó tényező — szemben a B csoport tagjaival — éppen a jól kiépült motivációs rendszer. Márpedig az indítékok éppen a közvetlen környezeti hatások függvényében jelennek meg. Jellemző, hogy már a tizedik életévükben vezető szerepre törekedtek, és tizenkét éves korukban már tisztában voltak eljövendő, felnőttkori szerepükkel.

A C csoportba tartozók a kellő motiváció hiányában a tudatosság, kitartó ügybuzgalom, lelkesedés nélkül gyakran fogadták el olyan pályakínálatokat, amelyek lényegében csupán képességeik szintje alatti tevékenységet igényeltek. Ennek ellenére jellemzőjük az elégedettség, a minél nagyobb jövedelem megszerzésére irányuló törekvés. Ez utóbbi nem jellemzője az A csoportnak, e szempontot háttérbe szorította a társadalmi hasznosság igénye.

Jellemző az is, hogy az első kategóriában a legnagyobb a társválasztás és a sikeres házasságok aránya, szemben a C csoporttal, amelynek minden ötödik tagja magányosan él, gyakoribb a rossz házasságok, a válások száma.

A longitudinális vizsgálat azt is felszínre hozta, hogy a sikeresen és intenzíven dolgozók körében nem gyakoribb a szívinfarktus és az elhalálozás, mint a vonatlatosabb időben dolgozóknál.

Intelligenciaszintjük alatt realizálódó személyek számára külön lelkiismereti probléma és állandó stresszhatás maga az időnkénti lélektani vizsgálat is.

A kutatást záró tanulmánykötetben a szerzők minden bizonnyal kellő egyensúlyban mutatják majd be a környezet, az intelligencia, a motivációk szerepét az önmegvalósítás—társadalmi bevalás folyamatában.

F. M.

IRÁSTUDATLANSÁG — MAGAS FOKON (Encounter, 1980. május)

„Az egyetemi diplomát szerző diákok nagy része analfabéta“ — állítja Bruno Zevi, aki, miután harminc évig a római egyetem műépítész-professzoraként hiába küzdött az olasz felsőoktatási intézmények reménytelenül alacsony színvonalá ellen, lemondott állásáról.

Gondolom, nem értette szó szerint: azért a nevüket még alá tudják írni... A kétségbeesett kijelentés az olasz diákok műveletlenségére, szakbarbárságára — sőt, szakmabeli tájékoztatatlanságára utal. Egy olyan oktatási rendszerben, melyet Zevi professzor „università di massa“-nak nevez, s amely a siralmasan hiányos középiszkolai oktatást hivatott kiegészíteni, ez egyáltalán nem meglepő. A bármely érettségizett számára szabad bejutású biztosított főiskolákat elárasztó tömegben a munka, mind a diákok, mind a tanárok számára lehetlenné vált. Ha beleszámítjuk a segédeszközök hiányát, a tanárok és diákok közötti kapcsolat megvalósíthatatlanságát — még ha politikáról van is szó (és Olaszországban politikamentes dolgokat nehezen találni) —, mindehhez hozzáadva a politikai fanatizmust a maga holdkórosságával és antiintellektualizmusával, nyilvánvalóan szegényes érvelésével, valamint a politikai és az egyetemi hatóságok gyengeségét ellenfelekkel csakúgy, mint támogatóikkal szemben, „az intézményes lehetlenségét annak, hogy bármit is meg lehessen változtatni, mivel különleges szabályok uralják a kinevezéseket, a közép-szerűeket előnyben részesítve a kiválókkal szemben“ — Zevi elkeseredett leköszönése tizennégy évvel szolgálati idejének lejártá előtt indokoltan látszik.

Zevi professzor a helyzetet megváltoztathatatlanak tartja: „minden felbomlott, a helyzet komoly, drámai.“ A szerencsés megmaradtak inkább túlélők, mint élők; s mindenképpen annak reménye nélkül, hogy „kulturát teremtsenek“ az egyetemen. Az egyetem maga egy zárt, bürokratikus, ormótlan, szabályoktól agyonnyomott „vastagbőrűvé“ vált, az egyetemi gyűlések „végeérhetetlen, sanyargató ceremóniákká“ váltak, „ahol értelmetlen vagy jelentéktelen dolgokat vitatnak és szavaznak meg“.

„1948 után azért küzdöttünk, hogy értelmet és kulturát vigyünk be az egyetemre, hogy korszerűvé és haladóvá tegyük. [...] Ezt az újjászületési folyamatot az 1968-as diákmegmozdulások elválták. Azelőtt a fasiszta oldal támadott ránk dühödten, most saját növendékeink, legjobb diákjaink idézték elő az összeomlást, azt hirdették, hogy a kultúra a burzsoázia fegyvere, hogy egy jó előadás tulajdonképpen merénylet a diákok ellen; különösen a leghaladóbb tanárok váltak ezáltal a támadás célpontjaivá, mivel az ő jelenlétük az egyetemen olyan intézményt támogatna, melyet le kell rombolni.“

Ami „a bejutás liberalizmusát“ illeti, ez aztán végképp megadta a kegyelem-

dőfést az egyetemeknek. A helyzet „elvi-
selhetetlenné és abszurdá vált a mér-
hetetlenül sok diák, vizsga és diploma
miatt. [...] Az egyetemre felkészítő kö-
zépiskola szintjét már nem tudjuk ellen-
őrizni, a vizsgák pedig formássá vál-
tak. Ha egy szigorú tanár elbuktat egy
diákot, az átmegy egy másikhoz, aki
„megérti a fiatalokat.“

A „Zevi-ügyet“ kommentálva az *Il Giornale* című milánói napilap összeha-
sonlíttja az amerikai és az angol egye-
temi oktatási rendszereket az olasz egye-
temek helyzetével. Amerikában néhol
igen magas szintű kutatás folyik, más-
hol pedig nagyon alacsony fokon megy
végebe nagyszámú diák oktatása: „ez egy
olyan — igen gazdag — ország okta-
tási rendszere, amely a világ legfejlet-
tebb tudományos kutatását mondhatja
magáénak, ugyanakkor pedig megenged-
heti magának, hogy akár húsz évig ta-
nítasson olyan fiatalokat, akik életük
hátralevő részét taxisofőrként fogják le-
élni...“ Angliában igényesebb a felső-
fokú oktatás, kevesebb és jobban meg-
válogatott a diákság. A lap szerint
Olaszországnak is ezt a példát kellett
volna követnie, ehelyett azonban „lehe-
tetlen módon“ az amerikai mintát vá-
lasztotta, de annak csupán gyengéseit
vette át.

„Az ajtókat szélesre tarták a munka
és a tervek nélkül élő emberek egész
áradata előtt, és a munkára való egye-
temi felkészítés értéke a lehető leg-
alacsonyabb szintre csökkent. [...] Így,
míg az amerikai rendszer magában fog-
lalja a világ legjobb és legrosszabb
egyetemeit, minékünk meg kellett elé-
gednünk a legrosszabbakkal.“

A „mindenki számára szabad beju-
tás“-sal párhuzamosan a legmagasabb
akadémiai fokozatok mércéje is évről
évre lejjebb száll: még a bölcsészdoktori
cím elnyeréséhez sem szükséges szakdol-
gozat benyújtása! „Bárki, aki középisko-
lát végzett, bejuthat bármelyik egyetem-
re“ — jelentette ki egy akadémikus.

A milánói egyetemen ugyanakkor lé-
tezik egy látszólagos „szelektivitás“,
melynek hatásköre — különös módon —
csak a végzősökre terjed ki: az idén
például 62 000 végzős diákból csupán
3700 (!) jutott diplomához. Akaratlanul
is felültek a kérdés: vajon miért engedték
bejutni a többi 58 300-at? Cs. K.

HIÁNYZÓ MADÁCH-KRONOLÓGIA (Palócföld, 1980. 3.)

A *Palócföld*, még mielőtt szabályos
időközökben, kéthavonta megjelenő „tár-
sadalompolitikai, irodalmi, művészeti fo-
lyóirat“-tá vált volna, e táj nagy szü-

löttjének, az alsósztrigovai Madách Im-
rének természetesen nagy figyelmet
szentelt. Ezt a világirodalmi értékű helyi
hagyományt tudatosítja, a szakkutatás-
sal szemben támasztott új igény formá-
jában, a műfordító és irodalomtörténész
Radó György, *Tárgyszerű és tárgyilagos
Madách-életrajzért* szállva síkra. Radó
a Madách-irodalomból kiragadott né-
hány példával igazolja, hogy mennyire
szükséges egy korszerű Madách-életrajz
s talán azt megelőzően a Madách-krono-
lógia („életrajzi krónika“) elkészítése, az
író életéről ismeretes adatok időrendbe
szedése és kritikai mérlegelése. Madách
születésének napjaként ma is a lexiko-
nokban 1823. január 21. áll (Bérczy Ká-
roly jeles emlékbeszéde óta, vagyis 1866-
tól vándorol ez az adat egyik tanul-
mányból, könyvből a másikba), holott
már egy 1899-es Madách-életrajz (Becker
Hugótól) jelezte, hogy a költő egy leve-
lében január 20-at nevezi meg születés-
napjául. Radó György kimutatja, hogy
január 21. a keresztelő napja, a születési
 dátum január 20-ra helyesbítendő. (Ha-
sonló tévedés érvényesült a közelmúltig
Móricz Zsigmond halálának jelölésében
— ezúttal az *Apám regénye* nyomán té-
vedtek a kutatók egy napot...) Madách
Imre szerencsétlen házassága Fráter Er-
zsébettel ugyancsak a tényanyag kritikai
felülvizsgálása után állhat majd világó-
sabbban az utókor előtt, megtisztítva az
életrajzi regényekben ráarakódott roman-
tikától, de annak szem előtt tartásával,
hogy épp e házasság viszontagságaiban
kereshetjük *Az ember tragédiája* egyik
forrását.

Radó eszmefuttatásának érdeme —
e gyakorlati célú figyelemfelhívás mel-
lett — a Madách-életrajzírás történeté-
nek futólagos áttekintése. Bérczy Károly
és Becker Hugó után Palágyi Menyhért
(*Madách Imre élete és költészete*, 1900),
Voinovich Géza (*Madách Imre és Az
ember tragédiája*, 1914), Barta János (*Az
ismeretlen Madách*, 1931. és *Madách Im-
re*, 1942), Balogh Károly (*Madách az em-
ber és a költő*, 1934) műveit nevezi meg,
valamint az életrajzi regényeket, Harsá-
nyi Zsolt nagy anyagot feldolgozó nép-
szerű könyvét (*Ember küzdj*, 1932) s a
költő házasságát középpontba állító Mo-
hácsi Jenő-regényt (*Lidércke*, 1935), va-
lamint a Lászlóné Kiss Ibolyáét (*Erzsi
tekintetes asszony*, 1942). Az újabb Ma-
dách-irodalmat Radó így jellemzi: „A
Madách-kutatás általános jellege telje-
sen megváltozott: részleteiben a koráb-
biaknál tárgyyszerűbb, felfogásában s fő-
ként a szekciósággal folytatott győzel-
mes vitáiban tárgyilagossá lett, de az
összefoglaló teljességre való törekvés nem
mutatkozott meg. Remélhetően csak
azért, hogy a tárgyyszerű részkutatás és

a tárgyilagosság irányzata előkészítse a még mindig hiányzó, tudományos igényű Madách-életrajz megírását." (A kifejezetten szaktanulmányok szerzői mellett Radó az újabb Madách-irodalomban megemlíti Lászlóné Kiss Ibolya új könyvét a korábbi regény forrásairól. Székely Júlia *A két Madáchné* és Felkai Ferenc *Madách* című színdarabját.)

A korszerű Madách-életrajz — az esedékes kritikai kiadással együtt — további, megbízhatóbb alapja lehet a legáltalában ennyire fontos új értelmezéseknek. Hiszen Madách műveinek, mindenekelőtt a *Tragédiának* élő, elevenen ható volta természetesen együtt jár a megújuló elemzésekkel, értelmezésekkel. Radó György reális igénytámasztását ezzel a kiegészítéssel fogadhatjuk el, *támaszthatjuk* alá.

K. L.

MARX ÁTKEL AZ OCEÁNON (Le Monde Dimanche, 1980. június 15.)

Franciaországban — és több más nyugat-európai országban — a baloldali értelmiség, úgy tűnik, védőállásaiba vonult vissza a jobboldali ideológiai offenzívája elől. Sokan támadják Marx eszméi örökségét, vagy egyszerűen megkerülik azt, konzervatív politikai felfogásukat új — vagy inkább csak újnak mondott — társadalomelméleti foglalatba helyezve. Annál érdekesebb az a jelenség, amelyre Pierre Birnbaum *La traversée de l'Atlantique par Marx* című írásában hívja fel a figyelmet: az Amerikai Egyesült Államokban most van fellendülőben a marxista fogantatású társadalomtudományi gondolkodás. Ez a fellendülés a szellemi élet jól körülhatárolható területén jelentkezik: fellegvárai az egyetemek, mozgókatí magas képzettségű értelmiségiek, kutatók.

Néhány adat:

Amerikai — Birnbaum szavával szerénynek tekinthető — becslések szerint több mint tizezer egyetemi oktató vallja magát — kisebb-nagyobb fenntartással — marxistának. 1970-ben még nem létezett egyetlen marxista irányzatú politológiai tankönyv sem, ma négy ilyen van a könyvpiacra, és mind a négy nagy keresletnek örvend. Rangos egyetemi könyvkiadók (Princeton, Cambridge) tizenöt, a marxizmusnak szentelt és azt

kedvezően bemutató könyvet jelentettek meg az utóbbi időben. Még az intellektuális Kelettől és a kontesztáló Nyugattól távoli texasi egyetem könyvkiadója is őt, a marxizmusról szóló könyvet kíván olvasói rendelkezésére bocsátani. Neves egyetemek (Harvard, Chicago, Berkeley) marxista oktatók szerződtetésével bizonyítják liberalizmusukat; több helyütt vezető munkakörben dolgoznak ismert marxisták. Tucatszám jelennek meg a marxista ihletettségű folyóiratok (*Politics and Society, Marxist Perspectives, Telos, Socialist Review, Kapitalistate, Insurgent Sociologist, Science and Society, Journal of Radical History, Review of Radical Political Economics, New German Critique* stb.).

A mozgalom gyors térhódítása meglepő. Elméletileg a strukturálfunkcionalizmus befolyásának hanyatlásával és a történeti szemléletmód általános újjáéledésével függ össze. Nem véletlen tehát, hogy a szociológiai és a közgazdaságtani munkák mellett a történelemtudományi dolgozatok játsszák a legnagyobb szerepet az új irányzatban.

Kiemeli a szerző, hogy a nyolcvanas évek kezdetén erőre kapó akadémikus marxizmus nem folytatója a hetvenes évek újbaloldali egyetemi mozgalmainak és a „radikális szociológiának”. Nincs a jelen pillanatban az amerikai egyetemeken jelentős kontesztációs diákmozgalom; az egyetemi marxizmus nem támaszkodik semmiféle szociális bázisra. Nem politikai megnyilatkozásként jelentkezik, nem fogalmaz meg közvetlen politikai követelményeket, és nincs kapcsolatban sem a kommunista párttal, sem a trockista, illetve maoista csoportokkal. Nem is az erkölcsi kiállásra, az ipari társadalom elutasítására helyezi a hangsúlyt, mint az elmúlt évtized újbaloldali mozgalmi, hanem az amerikai társadalom kérdései tudományos megalapozottságú marxista vizsgálatára. Nagyméretű empirikus kutatásokat folytatnak, és előszeretettel használnak számítógépet adataik feldolgozására; a modern tudományosság rigorózus követelményeinek kívánnak minél teljesebben eleget tenni, és éppen ezáltal válnak versenyképessé az egyetemi életben. Professzionista szociológusként és történészként ervényesülnek, így szereve hitelt a marxista társadalom- és történetiszemléletnek.

R. E.

PRÁGER MIKLÓS (Budapest). — A *Korunk* ez évi 4. számában a Kiss Jenő tollából közölt *Legfőbb tanú a nyelv* című írást igen nagy örömmel, intellektuális élvezettel olvastam. Nem vagyok nyelvész... Húsz évig a Párttörténeti Intézet könyvtárosa voltam, immár tizenkét éve nyugalomba vonultam, Marx és Engels magyar nyelvű kiadásainak bibliográfiáját állítottam össze, műveik magyar fordítását vettem egybe... Ez idő alatt magam is rájöttem ha nem is egy-egy szó, inkább jelentősebb mondásunk alapjainak régebbi rétegben való keresésének szükségességére. [...] Előbb azonban meg akarom írni, hogy mint egykori könyvesnek mi minden jutott eszembe Kiss Jenő írásának olvasása közben... — 1. Sigmund Freud *Eine Kindheitserinnerung des Leonardo da Vinci* című kis munkájában arról szól, hogy az egyiptomiak hiedelme szerint a keselyűnek csak nőnemű egyedei vannak, és röptükben termékenyülnek meg; Freud és tanítványainak álomszimbolikája sok érdekes adatot tartalmaz a különböző nyelveken azonos jelentésű szavak rokonságáról, egyebek között a hím- és nőnemű szavakról. Egyik tanítványa, Georg Groddeck *Der Mensch als Symbol* és más könyveiben sok görög és latin szó megfejtését kísérli meg. — 2. A héber nyelvben — mint Kiss Jenő helyesen említi — ém = anya (alef kezdőbetűvel), míg ám = nép (ezt ugyan ájinnak írják); ájinn egyébként a szemet jelenti, és a kurzív írásban o a jele, Kéki Béla *Az írás története* (Bp., 1975) című munkája szerint Weinstein Pál szemorvos *Szemünk világa* (III. kiadás. Bp., 1962) című könyvében megjegyzi, hogy látószervünk neve igen sok nyelvben o betűvel kezdődik: a bolgár és a cseh nyelvben oko, latinul oculus, franciául oeil (tegyük hozzá: románul ochi), de a héber ájinn is a mondat végén ojjnak hangzik. A héber jád = kéz egyúttal a j betű neve, és mint betűszámnak tíz az értéke... a kéz ujjainak száma szerint. — 3. „...a lelkeket fogadták méhükbe” szavakat olvasva eszembe jutott Solymossy Sándor etnográfusnak a húszas évek elején megjelent közlése, mely szerint a csók = lélekcsele. — Kiss Jenő elgondolásait jelentősnek tartom, és elismerés illeti a *Korunk* szerkesztőségét írása közléséért. A céhbéli nyelvészek is felfigyelhetnek rá, és új utak keresésére ösztönözhetné őket. Talán elegendő törekvésének méltánylására, ha azt írom, hogy nem kis dolog „a legősibben a legújabbat megtalálni” — ahogyan Marx írta Engelsnek 1868. március 25-én kelt levelében (Marx—Engels *Művei* 32:49).

SÁRKÖZI MÁTYÁS (London). — A *Korunk* szerkesztőinek üzenem: folyóiratuk egyike azon keveseknek, amelyeket évek óta gyűjtök, elteszek, mert minden számában van néhány erre érdemes írás.

ÜREGDY-NAGY LÁSZLÓNÉ KÁDAR JÚLIA (Cleveland). — Eljutott hozzám ide a messze távolba is a *Korunkban* [1980. 1—2.: 125—127.] megjelent cikk, amely negyven éve elhunyt édesapám, Kádár József munkásságát ismerteti és méltatja. Hogy milyen érzéseket keltett bennem, nehéz volna ecsetelni, mint ahogy nehéz megtalálni a kellő szavakat ahhoz is, hogy megfelelő köszönetet mondjak érte. — Kimondhatatlan és örömteljes meglepetés volt az számomra, hogy „a múlt erőteljes újraértékeléséért” olyan komoly és lelkes munkásságot végeznek a *Korunk* munkatársai, s így édesapám életműve nem semmisült meg, hanem újjáéledve a jelen és a jövő forrásmunkája marad. — Hol őrzik könyveit, kéziratait, hogy ahhoz a kutatók hozzáfuthatnak? Nekem — sajnos — csak a *Szolnok-Doboka vármegye nevelés- és oktatásügyének története 1000—1896* kötete van birtokomban. — Szív-ből óhajtom és kívánom, hogy ez az önzetlen munka, amelyet végeznek, gazdag gyümölcsöket teremjen, s mintegy folytatása legyen édesapám munkásságának. Az ő kezéből kihullt tollat a lelkes fiatal nemzedék emelje fel, s életművének értékelésével és felhasználásával gazdag eredményeket érjenek el. — Hálás köszönettel.

HELYREIGAZÍTÁS. Ez évi 6. számunk 469. lapjának első hasábjában a 3.6. fejezet második bekezdésének első sora helyesen így hangzik: **Dosztojevszkij „idegen” vallomásai után**

FELHÍVJUK KÜLFÖLDI OLVASÓINK FIGYELMÉT,

hogy lapunkat 1981-re a következő címen
rendelhetik meg:

ILEXIM

Departamentul export-import presă
P. O. B. 136—137 — Telex: 11226
70116 BUCUREȘTI
Str. 13 Decembrie nr. 3

Kérjük olvasóinkat,

hívják fel barátaik, ismerőseik
figyelmét is folyóiratunkra!

A közép- és a főiskolákon,
kérjük, szervezzék meg 1981-re
a csoportos előfizetéseket is!